

HAVI SZEMLE

SZERKESZTI

BODNÁR ZSIGMOND

III. KÖTET

1879. APRIL—JUNIUSI FÜZETEK.

BUDAPEST, 1879

KIADJA RÁTH MÓR.

306.973

M.ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

I. FÜZET.

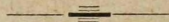
	Lap
I. Báró Eötvös J. közoktatásügyi minisztersége 1867—70-ben. Molnár Aladártól III.	1
II. A Magyarország és Horvátszlavonorságok közti pénzügyi viszonyról. Lukács Bélától	21
III. Dühring Jenő. Böhm Károlytól I.	37
IV. A nők az egyetemen. Dukay Vilmostól	43
V. Révay Miklós tankönyvei. Kiss Árontól	50
VI. Költemények: Elina halála. Finn népballada, ford. Barna Ferdinánd	60
VII. Velence modern titkaiból. Wilkie Collinstól IV.	70
VIII. Zenészeti szemle. Közlí Schütz Miksa	82
IX. Kritikai szemle:	
Két mű városaink történetéről. I. Fejérpataky Lászlótól II.	89
X. Könyvszemle	96

II. FÜZET.

I. Az úrvacsorai növendékek (Nattvardsbarnen). Tegnér Izáias idyllje; svédből fordítá Győry Vilmos	97
II. Az aligmult idők két magasztalója. I. Lauka Gusztáv	108
II. Kisfaludy Atala	117
III. Az írói és művészi tulajdonjog. Kováts Gynulától III.	123
IV. Dühring Jenő. Böhm Károlytól II.	141
V. A telephon, microphon és phonograph. Ráth Arnoldtól III.	153
VI. Velence modern titkaiból. Wilkie Collinstól V.	158
VII. Kritikai szemle:	
I. Az ifj. Kármán Józsefről szóló vitához, Bodnár Zsigmondtól	175
II. Shakspere jellemképei, bírálja H. Gy.	180
III. Népköltészetünk német fordításban, bírálja Reviczky Gyula	181
IV. Egy horvát műtörténelmi munka, bírálja Boynychich Iván	185
VIII. Könyvszemle	189

III. FÜZET.

I. Dühring Jenő. Böhm Károlytól III.	193
II. A magyar gazdaság pénzhánya. Ballagi Gézától	204
III. Egy francia történetíró. Közli Irmei Ferencz	214
IV. Költészetünk a XVIII. században. Haraszti Gyulától. II.	232
V. Velence modern titkaiból. Wilkie Collinstól VI.	248
VI. Kritikai szemle :	
I. L' Espèce Humaine par Quatrefages. Bírálja R.-i G.	263
II. Az ifj. Kármán Józsefről szóló vitához. II. Bodnár Zsigmondtól	271
VII. Könyvszemle	278

I.

B. EÖTVÖS J. KÖZOKTATÁSÜGYI MINISTER-
SÉGE 1867—1870-BEN.

IRTA MOLNÁR ALADÁR.

Harmadik kiadás.

III. A főtanodai oktatás emelésére irányzott működése.

Ismertetésem már is kelleténél hosszabbra terjedvén, itt kénytelen vagyok csak a jogakadémiákat, egyetemet s műegyetemet illető fontosabb tények elősorolására szorítkozni.

1. *A jogakadémiák.* A közokt. ministerium közvetlen vezetése alatt hat jogakadémia (a győri, pozsonyi, kassai, nagyvárad, kolozsvári és szepeni) és két jogi lyceum (az egri érseki és pécsi püspöki) van. — Ezek közül az 1849 óta megszűnt győri jogakadémia a ministerium közreműködésével állíttatott ismét fel s nyitattott meg 1868-ban. — Eötvös ministersége első évében azonnal sietett a jogi tanintézetek ügyeit a reájok vonatkozó törvény alkotásáig is a mennyire lehetett rendezni. E célból még az 1867-ik évben a nyári szünidők alatt mind a 8 jogi tanintézet igazgatóját tanácskozássra hívta össze. E tanácskozásban állapíttatott meg a jogakadémiáknak a minister által elfogadott s életbe is léptetett új tantervezete, úgy szintén a szervezetnek s rendtartásnak több pontban módosítása. Többek között e tanácskozmány helyeslésével rendelte el Eötvös, hogy ezentúl jogakadémiákra is csak oly egyének alkalmazhatók tanulóul, kik előbb az egyetemen magán-tanárságra képesítettek. A magántanulást szigorúbb feltételekhez kötötte. Az évi s félévi vizsgálatokat szabályozta. A tanerőket szaporította. Végre a tanárok fizetését javította s pedig egyrészt az által, hogy a tandíjt, (melyből azelőtt a tanárok csak bizonyos meghatározott átalányt kaptak) a tanulmányi alapba folyó 5°/₁₀-nak és a helyettesekre eső illetmények-

nek kivételével, az akadémiai tanárok között az adott tanórák arányában rendelte kiosztatni; másrésről az által, hogy a rendes tanárok fizetését 1500 frtra (150 frt. lakpénzzel), a rendkívüli tanárokat 1200 frtra (100 frt. lakpénzzel), a helyettesekét 1000 frtra, a segédtanárokat pedig 500 frtra, (könyvtári foglalkozásukért járó 210 frtjok meghagyásával) emelte. Ezenfelül azelőtt tizedévenként következett fizetésjavításukat ötödévire változtatta és nyugdíjaztatásukat is szabályozta.

2. *A pesti egyetem.* A pesti egyetem gyökeresebb újból szervezését akkorra halasztotta, midőn ez iránt az országgyűlés törvény által fog intézkedni. Ennek bekövetkeztéig a fenálló szervezet alapján igyekezett a részletekben eszközölhető egyes javításokat tenni. Nevezetesen:

Ministersége első évében felszólította az illető tanárokat, hogy különösen az orvosi és természettudományok művelése érdekében adják elő szükségleteiket és a fennálló körülmények között is eszközölhető javításokra vonatkozó javaslataikat.

Ezen javaslatok alapján hozatott be, (még előbb, mint bármelyik ausztriai egyetemen) *az orvos- és bölcsészeti szigorlatok nyilvánosságá*, a szabad tanítás ezen kiegészítő része; továbbá, mint a bécsi egyetemen, itt is valamennyi orvosnövendékre nézve köteles tantárgygyá tétetett, főleg a vidéki orvos gyakorlatra igen fontos *szüléss* művelése.

Szintén a tanárok javaslatai alapján egyes intézetek (p. o. kórház) s helyiségek némileg bővítettek; taneszközökre, kísérletekre stb. az eddiginél évről évre nagyobb összegek fordítottak. Ezen dolgokban Eötvös három évi ministersége alatt több javítás történt ugyan, azonban egyetlen egyetemünk a külföld jelentékenyebb egyetemeihez és a tudomány jelen igényeihez mérten a gyűjteményeket, könyvtárt, taneszközöket s helyiségeket s a tudományos kísérletekre szükséges agyagi erőtt illetőleg ma is szánandó szegény állapotban van (1871-ben), s tán épen e tekintetben lehetett volna többet tenni mint történt.

Mind a jogi, mind a bölcsészeti s orvosi karban több új tanszéket állított, részint a tudomány újabb ágai számára, részint oly tudományok előadására, melyek ezelőtt más tudományokkal voltak egy tanszéknél összehalmozva. A hosszabb idő óta üresedésben volt tanszékeket is betöltötte. A bölcsészeti kar kebelében a hadi tudományokra (négy tanárral) és a gyorsírástatra tanfolyamokat nyitott.

A magán- és rendkívüli tanárok számát is igyekezett szaporítani. A magán- és rendkívüli tanárságra juthatás módját új szabállyal állapította meg s megkönnyíté. A magántanári intézmény Eötvös rendszabályai folytán oly lendületet nyert, hogy üdvös hatása már is érezhető. Általában a tanerők szaporítását illetőleg jelentékeny javításokat tett.

Többször ismétlé azon nézetét, hogy valamely egyetem nagygyá s a tudományos életben jelentékenynyé, első sorban nem bárminő kitűnő szervezete, hanem az által emelkedhetik, ha kebelében sok és jeles tudományos erő dolgozhatik szabadon és élhet a tudomány művelésének.

A természeti- s különösen a vegyészeti tudományok sikeresebb művelhetése érdekében, az egyetem régi fűvész-kertjének telkén a király engedélyével s az országgyűlés által megszavazott pénzzel egy egészen új vegytani laboratóriumot építtetett, mely egyike Európa legfelszerübben berendezett e nemű intézeteinek. Ez épületben a szorosán vegytani munkálatokon kívül más természettudományi előadások tartására is vannak helyiségek. Az épülettervek elkészítése előtt az illető tanárokat felszólította, hogy a tudomány kezelésének szempontjából adják elő kívánalmaikat. Azután Than tanárt egy mérnök és egy építész kíséretében külföldre küldé hasonnemű intézetek és kórodák épületeinek és berendezéseinek tanulmányozására. Az egész épület Than tudományos szakfelügyelete alatt 1871. tavaszára készült el annyira, hogy a nyári félévben már több előadás benne tarthatott.

Az orvosi tanintézetek különösen kórodák és boncztermek felépítése tárgyában kieszközölte a belügyminister azon hozzájárulását, hogy a felállítandó országos kórház is az egyetemi kórodákkal kapcsolatba hozassék, szintén felhasználtassék tanczélokra is s ennélfogva orvosait a közoktatási minister nevezze ki. Ez építkezések ügyében egy bizottságot hívott össze a belügyi-, közlekedés- és az oktatásiügyi ministeriumoknak és az egyetem orvosi karának tagjaiból. Ez értekezlet legalkalmasabb helynek találta a Pest város által még 1863-ban e célra felajánlott sötér s dohányraktári telket. Az építkezés megkezdése csupán azon akadt fenn, hogy Pest város a legújabb időben régi határozatát oda módosítá, hogy azon telket csupán műegyetem helyéül kész átengedni.

Az egyetem fűvész-kertjében is jelentékeny javításokat tétetett.

Király ő Felségénél kieszközölte, hogy a (1869. nov. 30-án

kelt legf. elhatározás szerint) pesti egyetemen nyert orvostudori és gyógyszerész oklevelek Ausztriában is a bécsi s egyéb ausztriai egyetemek e nemű oklevelével egyenlő érvényűeknek s a gyakorlatra egyenlőn jogosítóknak nyilvánítottak. Ez által megszüntetett azon eddig fenállott s a pesti egyetemre lealázó egyenlőtlenség, hogy míg a bécsi egyetemtől nyert oklevéllel a magyar királyság területén is bárhol lehetett valaki gyakorló orvos vagy gyógyszerész, addig a pesti egyetemtől nyert oklevéllel az ausztriai császárság országaiban már nem volt szabad működnie.

A pesti egyetemen tett egyik legjelentékenyebb intézkedése a középstanodai-, sőt általában felsőbb tanár-képezdének a bölcsészeti karnál felállítása, erről azonban a középstanodáknál már emlékeztem.

Az ifjak által nyerhető ösztöndíjakat mind a középstanodáknál, mind a műegyetemen, mind az egyetemen megszorította.

Végül még két, általában a főtanodai oktatás emelését célzó intézkedését kell megemlítenem u. m. az utazási ösztöndíjakat és az államvizsgálati bizottságokat.

Főtanodai (t. i. egyetemi, akadémiai s műegyetemi) tanerők kiképztetése céljából utazási ösztöndíjakat rendszeresített tanárjelöltek számára. A siker biztosítása végett a kiküldendőnek vagy tudori szigorlat vagy tanári vizsgálat letévése által kellett előlegesen igazolnia a tanári pályára képességét és elhatározottságát. Ezenfelül köteleztetett, hogy kintléte alatt tanulmányairól s előhaladásáról koronként értesítse az illető kar dékánját és a műegyetem igazgatóját, végre, hogy visszatértével a hazai tanügynek szentelje munkásságát. A kiküldésnél még arra is igen ügyeltetett, hogy a tanügyeink jelen állásában a legszükségesebb szaktudományokra küldessenek ki egyének. 1870. őszig 30,000 forint fordított ily utazási ösztöndíjakra s összesen 25 egyént küldött ki, kik közül hatot már alkalmazott is különböző tanári állomásokra.

Hasonlóul tanerők kiképzése érdekében tette azt is, hogy a kereskedelmi miniszterrel egyetértőleg jelesebb tanárjelölteket küldött külföldre földtani fölvételekre utazási átalánynyal.

A tanárok fizetését is a képviselőház kifejezett óhajtása szerint javította, úgy hogy a hittani karnál az eddigi pótlékok s jutalomdíjak betudása mellett általában 1600 forintra, a többi karoknál pedig legalább 2500 frtra emeltettek a tanári fizetések oly módon, hogy a kiknek jövedelmei rendes fizetésekkel és tanpénzükkel együtt sem mennek 2500 forintra, azoké ezen összegig kipótlandó.

A közelebbi időkben létesített „jog- és államtudományi államvizsgálati bizottságokat“ mint a főtanodai oktatás korszerű rendszere által igényelt intézményeket nemcsak megtartá, de szervezeti-
ket több pontban javította és létszámukat megszorította, különösen az által, hogy a protestánsoknak sárospataki, debreczeni, kecskeméti, pápai és marosvásárhelyi jogakadémiái mellé is, saját kívánságukra, úgy szintén a pécsi jogi lyceumhoz egy-egy bírói államvizsgálati bizottságot állított. Ekként Magyar- és Erdélyországban, a törvényszéki tagok, ügyvédek, tanárok s más szaktudósok közül kinevezett egyénekből alakított összesen 20 ily bizottság áll fenn s előttük p. o. az 1868/9-iki tanévben összesen 1073 ifju (100-al több mint 1868-ban) állotta ki az illető államvizsgálatot. Ezen bizottságok 1869-ben új szabályzatot kaptak utasításúl.

A pesti egyetem jövődjére legjelentékenyebb ténye lett volna az e tárgyban 1870 nyarán országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslatának keresztül vitele s az egyetemnek e törvény alapján eszközölendő újból szervezése. Ugy tetszik, még 1868-ban felhívta az egyetem tanári karát, hogy a szükséges reformok s az egyetem reorganisatiója iránt terjesztszen fel véleményes javaslatokat. En úgy tudom, hogy kapott is ez ügyben a tanári kartól terjedelmes dolgozatokat, melyeket átvizsgálás végett magánál tartott. Ez időben sokáig az volt a terve, hogy a mostani kath. theologiai facultás az egyetemről elkülöníttessék és csak a többi három facultás megtartásával szerveztessék az egyetem újból. Sőt egy időben a mostani jogi karnak államtudományi és jogi karokra elválasztásáról is gondolkodott. Tervét 1869. őszén tett erdélyi körútja folytán változtatta meg. Az ez alkalommal műveltségi állapotainkról szerzett tapasztalatai és tett észleletei nagy befolyással voltak nézetének azon módosulására, a mely szerint a pesti egyetemen a kath. theologiai kart megtartani, sőt azonfelül a protestánsok és a görögkeletiek számára is egy-egy theol. kart állítani akart. Az uton nem igen szólt e tárgyról, de úgy látszik annál többet gondolkodott. Hazatértekor (okt. első napjaiban) Déván elmaradtam tőle, onnét pár nap múlva Mármaros-Szigetre mentem s okt. 10-ike körül értem Budára. Ekkor már teljesen és annyira el volt határozva az említett theologiai karoknak a pesti egyetemen megtartására, illetőleg felállítására, hogy rögtön csupán ezen egy tárgyra vonatkozó törvényjavaslatot akart kidolgoztatni s

azt a kolozsvári egyetemről szóló törvényjavaslattal egyidejűleg az országgyűlés elé terjeszteni. Miután azonban az 1848. törvényezikk az egyetem egész szervezetéről rendel törvényjavaslatot, eme tekintetből egyttal az egyetem egész szervezetéről elkészült a törvényjavaslat, mely azonban közbejött akadályok miatt csak 1870. nyarán terjesztethetett elő. Az egész munkálat alkalmi okául tehát a theologiai karok felállítása szolgált. Sohasem tapasztaltam, hogy b. Eötvös nagyobb dologra magát aránylag oly rövid idő alatt és oly változtathatlanul erősen elhatározta, mint e theol. karok felállítására. Ennél kevésbbé jelentékeny ügyekben is hosszabb ideig szokta fontolgatni megállapodásait, míg azokat a kivitel stadiumáig érlelte. Mind a mellett a kérdés nyilvánosságra jutása óta lefolyt majd egy év alatt, a sok oldalról jött erős támadások dacára is soha egy percze sem ingadozott e nézetében. E tervnek azon igazságosabb ellenzői is, kik legalább azzal nem gyanúsították Eötvöst, hogy ez által az ultramontanizmusnak akart kedvezni, azt hitték, hogy békés természeténél fogva ezt mintegy áldozatul csupán azért tette, hogy az egyetem anyagi kérdései a Pázmán-féle alapítványt illetőleg könnyebben elintézhetők legyenek. Azonban tulajdonképeni és főoka az volt, hogy hazai tényleges viszonyainknál és műveltségi állapotainknál fogva nagy horderejűnek látta azt, hogy a három theologiai kar felállítása folytán a különböző egyházak lelkészei minél nagyobb számmal nyerjék kiképeztetésüket az ország fővárosában és az egyetemen, hol egyszersmind a bölcsészeti és a többi karokban tartott előadásokat is hallgathatják s így tágabb körű műveltséget szerezhhetnek. Innét érthető, hogy midőn ennek szükségéről erdélyi körutjában meggyőződött, akkor változtatta meg korábbi szándékát és jutott új elhatározásra. Tervének kivitele érdekében b. Sina Simonhoz is fordult. Többször élénken rajzolta előtte a görög-keleti, különösen a román ajku lelkészek nagy részének szellemi elhagyatottságát, már neveltetésénél fogva a magyar társadalomtól elszigeteltségét s ez állapotából is származó elfogultságát és előítéletét a magyarság iránt. Végre b. Sinától azon határozott ígéretet, sőt biztosítást nyerte, hogy ha a pesti egyetemen görög-keleti theologiai facultas állittatik föl, ő az abban tanuló hitsorsosai számára lakásul egy házat ajándékoz s egyéb ellátásukról egy nagy alapítvánnyal fog gondoskodni. B. Sina ezzel egyházához és magyar hazájához való ragaszkodásának hasonló szép emléket örökíti meg Pesten, mint Athenben nagyszerű egyetemi alapítványáva' egykori nemzetének

hálájára tette magát érdemessé. Azonban Eötvösnek ez ügyben kíváloan gyakorlati hazafias célzatait nem értették meg vagy félre értették. És míg ő a hazai közműveltségnek tényleges viszonyainkból folyó szükségait és érdekeit tartotta szemé előtt: addig tekintélyes ellenzői csak az egyházaknak a theologiai karok által az egyetemre minden képzelhető módon gyakorolható befolyásától félték.

Egyetemi törvényjavaslatának vezéreszméje az volt, hogy a tan- (azaz a tanítási- és tanulási) szabadság törvénnyel biztosítsassék és rendeztessék. A törvénytervezetben minden egyéb ezen eszmének van (és pedig majdnem tulságosan) alárendelve. E tanszabadság azonban nem annyira az egyetemnek mint egységes testületnek függetlenségébe, hanem inkább az egyes tudományos erőeknek, az egyéneknek tudományos szabad működésébe s főleg abba helyzetetett, hogy a lehetőségig biztosítsassék az, hogy sem az egyes tanárookra, akár saját facultásuk, akár más hatalom, sem az egyes karokra a többi karok, vagy akár a kormány ne gyakorolhassanak oly befolyást, mely azokat tudományos működésükben károsan korlátozhatná.

Nem ismerek egyetlen egyetemet sem, melyen a tanárok tudományos függetlensége és szabadsága oly mértékben volna biztosítva, mint Eötvös javaslatával. Elannyira, hogy külföldi egyetemek több egyénei úgy nyilatkoztak, hogy a tanároknak a kormány irányában nagyobb függetlenség van adva, mint a mennyi véleményök szerint a tudományos tevékenység és haladás tekintetéből kívánatos.

Mily rendkívüli figyelemmel volt Eötvös a tanári szabadság iránt, következő tényéből is kitünik. Egyszer a pesti egyetemen tisztán tudományos érdekből egy pár tanárt régi joggyakorlatnál fogva nyugdíjazni s helyettök új erőket akart alkalmazni. A királyhoz ez iránt szükséges felterjesztéseket már letisztáztattan alá is írta s azzal Budáról Pestre az országgyűlésre sétált át. Utközben szokása szerint bement Ráth könyvkereskedésébe s a legújabbban érkezett könyveket nézegette. Egyszerre kezébe akadt Renan ép akkor megjelent Saint-Paul-ja. Rögtön és szóltanul az utcára sietett. Egy bérkocsin Budára hivatalába hajtatott, s ott nyugtalanul tudakozódék, nem küldettek-e még el a nyugdíjazásra vonatkozó előterjesztések? s azonnal megsemmisítetté őket, mert „mást gondolt“. Ez a szeszélyes és ultramontanizmussal vádolt minister pedig Renan művét látva, azt gondolta: „Ime ez az ember, egy az állam törvényeivel s szerkezetével semmi vonatkozásban sem álló irodalmi művéért mozdít-

tatott el tanszékéből. És én ma hasonló lehetőségekre szolgáltatam precedenst. Én tisztán a tudományosság érdekében akarok ugyan egy pár tanárt nyugdíjazni, de nem lehet-e valamikor oly minister is, ki a tudományos érdek ürtügye alatt, vélt politikai vagy egyéb tekintetből teszi ugyanezt s ez által a tanszabadságot nyomja el. Én erre nem nyújtok előzményt. Inkább legyenek az egyetemen gyenge vagy elgyengült tanerők s inkább segítsen az ország e bajon némi pénzáldozattal, úgy hogy a tanerőket szaporítsa, mintsem hogy Damocles kardjaként függjön a tanár felett a kormány általi elmozdítás, vagy nyugdíjazhatóság s ez által elnyomathassék a tanszabadság“.

3. *A kolozsvári egyetem.* Eötvösnek egyik legüdvösebb terve volt, még egy magyar egyetemnek Kolozsváron már legközelebb felállítása. Ez egyetembe olvasztatott volna belé az eddig ott létezett jogakademia és orvos-sebészeti tanintézet is. Mindkét tanintézet tanáraival egy véleményes javaslatot dolgoztatott ki, úgy a helyiségek kiszemelése s megszerzése, mint a taneszközök s gyűjtemények miként kiállíthatása iránt. E javaslatához csatolta a maga véleményét a volt erdélyi főkormányshoz is. Mindkettő kiadatott a pesti egyetem tanári karának is véleményezés végett. A kolozsvári egyetemnek ha lehet, már 1870 őszén felállítása céljából utazott még 1869 őszén Erdélybe, s azon alkalommal személyesen kezdetre meg Kolozsváron a tárgyalásokat mind az intézet helyisége iránt, mind pedig az Erdélyi Múzeum társulatával. Nevezetesen az említett két tanintézet beolvasztásán felül, még két intézettel kívánta az egyetemet összekapcsolni, u. m. az erdélyi országos múzeummal, melyet a társulat kertjével együtt az egyetem használatára engedné át, és az u. n. Karolina állami kórházzal, mely utóbbi a tudományos czélokra is felhasználhatóság érdekében a belügyministeriumtól bizonyos feltételek alatt a közoktatási minister hatósága alá került volna. Ily módon vélte aránylag kevés költséggel az új egyetemet létesíteni.

Erdélyből visszatérte után nem sokára elkészült a kolozsvári egyetemről szóló törvényjavaslat, a mely szerint az ottani egyetem három, (u. m. jogi, orvosi és bölcsészeti) facultással állíthatnák fel. Egyéb tekintetben az egész főtanoda szervezete s kormányzata, a pesti egyetemnek a törvényjavaslatban megállapított szervezete szerint rendezhetnék.

A kolozsvári egyetemnek már 1870-ben megnyitása csupán

azon mult, hogy a képviselőház addig nem vette még tárgyalás alá a törvényjavaslatot. A következő ülészekon Eötvös mindent elakart követni, hogy tavasz végeig megalkottassék a törvény,^{*)} (ha másképp nem, többi törvényjavaslatától elkülönítetten, s azokat megelőzőleg) és így 1871 őszén az új egyetemet (legalább is orvosi és jogi karai-val) megnyithassa, mit annyival lehetőbbnek tartott, mert egyfelől a mostani jogakademiában, sebészorvosi intézetben, s a Karolina-kórházban a szükséges elemek egy része már meg is van, s más felől, az egyetem létesítésére minden előmunkálat megtétetett. Ugy látszott, hogy ez eszme valószínűsítésére kifejtett buzgóságát ügyszere-tétén kívül éleszté azon nemesebb dícsvágy is, mely nem arra igyek-szik, hogy az emberek csupán emlegessék és dicsérjék, hanem arra, hogy neve nagyobbserű, századokra fenmaradó s üdvösen ható alkotáshoz legyen kötve.

Midőn a kolozsvári egyetem ügyeiről beszélgettünk, egy pár-szor — nála néha szokásos elmerengéssel — s mintegy önkéntelenül mondá: „Még kevés cultusministernek jutott az a szerencse és dicső-ség, hogy egyetemet hozhasson létre“.

Óhajta még tovább terjedt. Ő Magyarországon legalább négy egyetemet tartott kívánatosnak. Egy időben élénken remény-lette, (sőt eszközölhetni is hitte), hogy ha az állam Pesten és Kolozsváron, (és későbbben talán még Pozsony vidékén is) egy-egy állami egyetemet tart, a hitfelekezetek is összesíteni fogják erőiket, s kisebb főiskoláik helyett egyetemeket állítanak, p. o. a katholikusok Pécsen, a protestansok S.-Patakon vagy Debreczenben.

4. *A József-műegyetem.* A pesti egyetemnél régebben fenállott mérnöki intézetből és a József - ipartanodából keletkezett az 1856/7-iki tanévben a budai műegyetem, ezen egyetlen technikai felsőbb tan-intézetünk, de a mely egész 1869. évig sem szervezete, sem rangja szerint nem volt főtanoda.

Eötvös ministerré létekor ezen intézetnek (mely 1867-ben az egyetemi nyomda egy épületében volt a budai várban elhelyezve) több oly organikus bajait s hiányait találta, melyek miatt az egy-főtanoda feladatának teljességgel nem felelhetett meg. Így, p. o. 1-ör a tanhelyiségek felette elégtelenek, szűkek, s czélszerűtlenek voltak; s már e miatt is 2-ör a tanerők csekély számmal voltak alkalmazva;

^{*)} E célból, p. o. decz. havában, midőn már szobáját betegsége miatt nem hagyható el, arra is kérte a képviselőház közoktatási bizottságát, hogy az ő la-kásán tartsa törvényjavaslatai feletti tanácskozásait.

ezeknél fogva 3-or a szakrendszer nem léptethetett annyira életbe, hogy a különféle technikai tanpályáknak megfelelő tanszakok illetőleg tanfolyamok állíthatottak volna; 4-er a tanárok esekélyül (a középtanodai tanárokkal egyenlőn) díjaztattak; 5-ör taneszközökkel, gyűjteményekkel, nyomorútlán volt ellátva, s könyvtára a mi kiesiny volt is, helyiség hiánya miatt nem használtathatott; 6-or szigorlatok nem tartathattak, s érvényes okleveleket az intézet nem adhatott; 7-er nem volt elismerve az intézet főtanodai rangja.

E hiányokon s bajokon a következő intézkedésekkel s tettekkel igyekezett segíteni:

1-ör. Addig is, míg kellő nagyságú s állandó helyiség szerezhető az intézet számára, a szomszédságában levő ház 1867 őszétől fogva kibérelte. Később pedig a tanári kart felhívta, hogy tervet készítsen az intézetnek, míg építkezni lehet, hova s miként elhelyezhetése iránt. A terv el is készült.

2-or. A helyiségek némi bővülésével a mérnöki osztályba a szakrendszer hozatott be; a könyvtár használhatóvá vált, és ugyan ennek folytán

3-or a tanerőket s tanszékeket szaporította. Nevezetesen: 1. a kísérleti természettanra, 2. a leíró mértanra, 3. az erőműi géptanra, 4. a víz-, út- és vasútépítészetre; és 5. a gépipartanra külön rendes tanszékeket állított fel. Az általános vegytani tanszéktől elválasztotta a vegyiparműtant, de hely szűke miatt nem bírván számára külön tanszéket állítani, egyelőre az ásványtani tanszékhez csatoltatta.

A tanársegédek számát (a gyakorlati irányú tárgyak sikeresebb taníthatása érdekében) 5-ről 11-re emelte.

4-er. A taneszközök szerzésére, gyűjtemények szaporítására s kísérletekre, az előbbi harmadfél ezer forint helyett egyszerre hat és fél ezer forintot fordított.

5-ör. Szigorlatok tartására vizsgáló bizottságot szervezett, mely kormányi ellenőrködés mellett működik. A bizonyítványok s oklevelek kiadási módját szabályozta, s kieszközölte, hogy az oklevelek közszolgálatokra alkalmazásoknál érvényesekül országsszerte elfogadtatnak.

6-or. A tanárok fizetését tetemesen javította. Már 1868. januártól a rendes tanároknak 300, rendkívülieknek 200, tanársegédeknek 100 frt. lakbér adatott. 1869-től fogva pedig az igazgató fizetése 2100 frtról 2600 frtra, (400 ft. lakpénzzel) a rendes tanároké 1200 frtről

1800 frtra (s a tizedévi pótlék 210 frtól 300 frtra); a segéd tanároké (1200 frtról) s a rajz- és magyarnyelv tanáraié 1500 frtra (s 200 frt. lakbér) emeltetett. Ezen felül már az 1867/8. tanévtől kezdve, az 5% kezelési költségek és a helyettesítési pénzek levonásán felül maradt tanpénzeket a tanárok maguk között felosztják az adott órák mennyisége szerinti arányban.

7-szer. Az ifjúság törekvésének élénkítésére úgynevezett versenyvizsgálatok hozattak be, melyek minden két hétben tartattak, s a legjobb feleletek megjutalmazására bizonyos összeg bocsájtott a tanári kar rendelkezése alá.

8-szor. 1869-ben a király legfelsőbb elhatározásával a műegyetem formaszerint is a pesti egyetemmel egyenlő főtanodai rangra emeltetett.*)

9-szer. A tanári testületet felhívta, hogy javaslatot dolgozzék ki a műegyetem újjászervezése s tanrendszere iránt. Az így felterjesztett javaslatban előadott tanrendszer alapján készült, az országgyűlés elé 1870. év nyarán terjesztett „műegyetemi törvényjavaslat.”

E törvénytervezet szerint a műegyetemen az egyetemi karoknak megfelelő öt szakosztály lenne, u. m. 1. mérnöki-, 2. építész-, 3. gépészmérnöki-, 4. vegyész- és 5. bölcsészeti- és általános műtani-szakosztály. Ez utolsóhoz egy realiskolai tanárképezde kapcsolatnék. A műegyetemben egyes szakosztályokhoz szükséges gyűjteményeken, műhelyeken és könyvtáron felül egy általános mű- és iparmúzeum állíttatnék fel. A tanárok függetlensége s a tanszabadság, hasonlóul biztosítatik, mint a pesti egyetemi törvénytervezetében stb.

IV. A közoktatás valamennyi körére s egyéb kulturai ügyekre vonatkozó némely törekvése.

Br. Eötvös ministersége kezdete óta többször foglalkozott azon gondolattal, hogy a közoktatás, (s különösen a didaktikai oldal) szervezésébe s fejlesztésébe miként lehetne a kormány közegeként nem szolgáló tanférfiaknak is tetteles befolyást engedni. Kezdetben valami olyan terven gondolkodott, a mely szerint egy nagy szervezetben a népiskolai tanítók a középtanodai tanárikarral, s ezek a főtanodai s azok élén az egyetemi tanári karral jönnének összeköttetésbe. Ekként az oktatás belső ügyeinek szervezését és fejlesztését összhangzato-

*) A műegyetem tanulójának létszáma 1859/60-ban (az előkészítő osztálylyal együtt) 145,— 1868/69-ben már 311 volt.

sabban gondolta eszközölthetni, maguknak a tanítói testületeknek közreműködésével. Az állam közoktatási kormánya pedig mint legfőbb vezető, kormányzó hatalom, közvetlenül inkább csak a külső administratív ügyekben intézkednék. E szervezet több tekintetben hasonló lett volna I. Napoleon universitására, de az annak egyik lényegét képezett merev központosítás nélkül, s azon különbséggel, hogy az iskolai testületek, nem egyszersmind az iskolai ügyek közgazgatásának az eszközlői, hanem inkább csak a didaktikai szervezés és fejlesztés kezelői, s egyéb ügyekben tanácsadók lettek volna. Később fölhagyott ez eszmével, s más módozatokat keresett. Legnagyobb nehézségül tűnt fel már a középtanodáknál is, még inkább a népiskolákat illetően, a tanítók sokasága és egymástól távolságuk. Az, alig néhány négyszög-mérföld területen levő svajcezi kantonban lehet közös tanítói s tanári zsinatokat megszervezni. De nálunk, hol több ezer n.-mérföldön szerte sok ezeret tesz a tanítók s tanárok száma! Még az egyes megyékben alakítandó ily testületek is roppant költségesek voltak mellett sem volnának arra alkalmasak, hogy a kormány reájok, akár csak mint tanácsadó bizottságokra, is minden fontosabb kérdésben támaszkodják. Sőt a központba (p. o. képvisleti választás alapján) összehívott nagyobb testület is, rendkívül nagy költség nélkül nem tartható sokáig együtt, néhány nap alatt pedig a fontosabb kérdéseket, több száz tagból álló gyűlésekben nem lehet úgy megvitatni, hogy a hozott határozatok alapján a végrehajtó hatalom elindulhasson. Ennélfogva végre abban állapodott meg, hogy kinevezés útján fog szakemberekből egy állandó közoktatási tanácsot alakítani úgy, hogy annak egy népiskolai, egy középtanodai s egy főtanodai szakosztálya legyen. Mindegyik szakosztály külön működjék, de közös érdekű kérdésekben, vagy egyéb szükség eseteiben közös tanácskozássra jöjjenek össze.

A Budapesten vagy közvetlen közelben lakók közül annyi tagnak kellett volna lenni, hogy szükség esetén, s kisebb fontosságú ügyekben a vidéki tagok nélkül is lehessen ülést tartani. Azonban a lehetőségig az ország minden vidékéről leendettek tagok, már csak azért is, hogy a tényleges szükségleteknek szószólói lehettek volna. A vidéki tagoknak napi díjaikon felül útiköltségeik megtéríttetnének stb. E közoktatási tanács (minden szervezési, didaktikai s egyéb reform, sőt még fontosabb administratív) kérdésekben, s a törvényjavaslatok megállapításánál véleményező és tanácsadó testület lett volna, de melynek jogában állt volna magától is javaslatokat s indít-

ványokat terjeszteni a minister elé. Egy ily közoktatási tanács felállítását külső körülmények is sietteték nála, különösen azon folytonos gáncsolás is, melylyel bizonyos oldalról mindent, a mi Eötvös ministeriumából kikerült, nem csak nyilvánosan, de még inkább a folyosókon rosszaltak és akadályoztak. E gáncsoló urakat szintén be kívánta vonni a tanácsba, hogy positiv eszméiket is megismerhesse. Az eszmét mult évi Karlsbadban léte alatt állapította meg véglegesen, s ott már egy pár ismerősével is közölte. Ennek kivitelében is betegsége és halála akadályozta meg.

Érdekesekek Eötvösnek a közoktatás érdekéből az ország különféle vidékein s helyein körönként tett utazásai, melyek sohasem voltak egészen gyümölestelenek. Ez utazásokban, az egyes helyeken felállítani szándékolt tanintézetek már tárgyalás alatt volt ügyeinek tisztázásán kívül, kettős célja volt, t. i. egy felől személyes tapasztalásával megismerni az illető hely vagy vidék közoktatási állapotait és szükségleteit, s másfelől a közoktatás érdekében agitálni. Nála nem szónoki phrasis, hanem mély meggyőződésének s élő hitének kifejezése volt azon sokszor elmondott nyilatkozata, hogy „a magyar nemzet fenmaradása és felvirágzása cultural kérdés.” De egyszersmind azt is erősen hitte, hogy e kérdés csak az egész nemzet buzgó közreműködésével oldható meg. Ezért egyik missiójának tekintette azt is, hogy az ország különféle vidékein személyes fellépésével a szó teljes értelmében izgasson a közművelődés érdekében. A hol megjelent, mindennemű iskolának nevezett helyiséget gondosan meglátogatott, az iskolaviszonyokat figyelemmel megvizsgálta, a tanítókkal és tanárokkal tüzetesen értekezett (sokszor, p. o. gyűjtemények s muzeumok látogatása alkalmával bámultak a szaktanárok a legkülönbélebb szaktudományokban való ismeretein). A népnek, az előkelőknek, magán társaságokban, banquetteken, nyilvános összejöveteleken, társalgásban, pohárköszöntésben és szónoklataiban mindig a művelődés fontosságáról és feladatainkról beszélt. Hetekig hallottam, naponként néha hét—nyolcz ízben szólani e tárgyról, a nélkül hogy gondolatforrását kimerítette volna. Mint az igazi termékeny művész, mindig új hangokat, s azokkal új érzelmeket bir előidézni; ő is az egész lényét eltöltött eszmét mindig új fénnyel tudta az emberek lelkébe sugároztatni. Bár hol jelent meg, a legkülömbözőbb politikai párthoz tartozott embereket egyiránt felvillanyozta s fellelkesítette művelődési eszméi mellett. Ilyen utazásokat tett Aradra, többször Szegedre, Temesvárra, Kecskemétre, Czeglédre,

Csurgóra, Hódmező-Vásárhelyre, 1869 őszén Erdélybe (névszerint: Gy.-Fehérvárra, Enyedre, Balázsfalvára, Kolozsvárra, Tordára, M.-Vásárhelyre, Udvarhely-, Csik- és Háromszékbe, Brassóba, Szebenbe), hol utazása nagyszerű diadalút volt. Szerette a szíveséget, útközben mégis többször panaszkodott, hogy attól fél, miként a fényes fogadtatás miatt nem bírja eléggé a dolgokat való szintükben megismerni. A merre járt, nyomában többnyire egy-egy iskola keletkezett.

Eötvös a közművelődés terén előtte állott feladatot teljes nagyságában fogta fel; s midőn önfeláldozó lelkesedéssel ennek betöltéséért élt: ezért érezte, hogy minden erő közreműködésére, s minden jó gondolatra szüksége van. Uton útfélen, kiben tehetséget ismert fel, azt nem csak ismeretes emberszereteténel s idealismusánál fogva, hanem ügyszeretetből is lelkesítette, buzdította s azonnal igyekezett vagy felhasználni, vagy pedig törekvését elősegíteni, s tevékenységének kellő tért adni. Az ellenzék által sokszor szemére hányt félénksége s óvatossága daczár, ha az ügy érdeke kívánta, még a hivatalos formásokon és szabályokon is sokszor túl tette magát. Eötvösnek a különböző munkakörökben eszközölt igen számos kinevezései közül sok ellen alapos kifogást lehet tenni. Néha az illető egyének félreismerése, többször a körülmények s más befolyások miatt, nagyrészt pedig a kezdet nehézségei folytán, tévesztett. De ha nem csupán tévedéseit szemelnék ki, hanem azt is megvizsgálnák, hogy mennyire iparkodott a létező erőket megismerni, s felhasználni; ha nem csak a kinevezettek között be nem vált egyéneket számlálnák össze, hanem azokat is, kik a rendelkezésre állott s képesítettségüket bebizonyított erők közül alkalmazatlanul hagyattak; szóval, ha azt is megnéznék, hogy Eötvös az általa megismert tehetségek és törekvések közül hányat mellőzött: akkor e tekintetben is egészen más színben látnák és igazságosabban ítélnék meg eljárását. Közművelődésünk iránt nem legcsekélyebb szolgálata volt az, hogy a rövid három év alatt is több száz törekvő tehetséges ember az ő támogatásának köszönheti, vagy kiképeztetését, vagy munkakörét, vagy pedig valamely kulturai céljának valószínűsítését.

Kik Eötvös tetterejét gyengének tartották, s tetteit keveselték is, azt nem vonhatták kétségbe, hogy eszmékben oly termékeny fő, ki legkevésbé szorult arra, hogy mások gondolkodjanak helyette és adjanak neki valószínűsítendő eszméket. Mind a mellett önzetlen ügyszereteténel és gondolatgazdagságának tudatánál fogva

ment volt a vezérférfiakban gyakran tapasztalható azon gyengeségtől, hogy csak azt tartják jónak, a mi maguktól származott, a mások eszméi s művei iránt pedig vagy közönyösek, vagy épen elfogultak, sőt féltékenyek. Eötvös bárkitől jött, s általa jónak látott gondolatot vagy javaslatot, szeretettel, sőt néha lelkesedéssel karolt fel. E tekintetben nem nézte az indítványozónak társadalmi helyzetét, politikai vagy egyéb pártállását, sem iránta való személyes rokon- vagy ellenszenvét. Ep oly szívesen fogadta és karolta fel a szélső baloldalon ülő Irányinak a felnőttek oktatására tett országgyűlési indítványát, vagy Türrnek a népnevelési körök alakítása érdekében felvételét (bár Eötvös maga már korábban kezdeményezte a rokontermészetű népnevelési egyleteket), vagy néptanítóknak, sőt gyakran a közoktatási ügyekben vele szemben álló ellenfeleinek is egyes indítványait, mint a saját eredeti terveinek kivitelét.

Ő maga is író levén, a sajtó iránt nem csak érdeklődött, hanem néha kelleténél is érzékenyebb volt. Az igazságtalan támadások és gyanúsítások fájtak neki, miattok többször keserűen fakadt ki magunk között, de azért mindig figyelembe vette s méltányolta azt, a mit akár a pártjához tartozó, akár az ellenzéki lapok megrovásaiban igaznak látott. A múlt év őszén, p. o. a „Magyar Ujság“ erősen megróttá azért, hogy saját (szenttornyai) pusztáján sincs rendes iskola. Eötvös rögtön személyesen leutazott birtokára Békésmegyébe, s csakugyan úgy találta, hogy a többek által birtokolt pusztán a birtokostársak miatt még nem állítottak rendes iskolát. Azonnal elintézte az ügyet, s ez alkalomból egyszersmind valamennyi tanterületben szigorúan intézkedett s mindenünnét jelentéseket kívánt külön a pusztai iskolák állítása felől. „Ha valakit ismer a „Magyar Ujság“-nál — mondá nekem ez alkalommal, — nevemben köszönje meg nekik, hogy figyelmeztettek e bajra, melynek továbbra is orvoslattalanul maradását sokkal inkább resteltem volna, mint az érte kapott nyilvános megrovást.“ Az utolsó időben azon eljárást akarta behozni (s egy pár esetben alkalmazta is), hogy ha valamelyik lapban a tanfelügyelő vagy más közoktatási tisztviselő ellen hely és egyén megnevezése nélkül emeltetett panasz vagy vád, felkérte az illető szerkesztőt, tudassa vele a coneret esetet és személyt, hogy ő a dolgot megvizsgálthassa, s ha a vád alapos, intézkedhessék iránta, ha pedig alaptalan, nyilvánosan megezáfolthassa. E módon egy-

felől a sajtó üdvös ellenőrködését elősegíteni, másfelől a lapszerkesztőket s levelezőiket óvatosabb eljárásra vezetni hitte.

De bár mennyire érdeklődött is a **napisajtó** iránt; azt mint cultusminister sohasem akarta a bureauból iratott cikkekkel, vagy egyéb hasonló módon felhasználni tervei s célzatai kivitelére, vagy a maga érdekében.

Teljes bizonyossággal mondhatom, hogy a maga ügyeiben soha egyetlen hírlapra sem gyakorolt ügynevezett ministeri befolyást; és hivatalnokaival, vagy más megbízottaival is egyes helyreigazításokon kívül, soha semmiféle cikket nem iratott. Azt többször megtette, hogy találkozásai alkalmával szerkesztőkkel s más ismerőseivel közölte némely nézeteit, elmondá, hogy szeretné ha ebből vagy abból a szempontból szólnának valamely kérdésről, de az mindig magánbeszélgetés volt és sohasem kívánta, hogy óhajtása szerint írjanak.

A napirenden volt közoktatási kérdésekről én is hol névtelenül, hol aláírással többször szóltam a hírlapokban és pedig a ministeri előterjesztéseknek vagy intézkedéseknek a mennyire meggyőződésem kívánta, mellettök; a mennyiben pedig meggyőződésem parancsolta, vagy az ügy érdekében állónak láttam, ellenök. A mit ellenök írtam, (és ez különösen egyes részletekre nézve nem egyszer történt), azt mindig tudattam Eötvössel, és sohasem tapasztaltam, hogy érte legkevésbé is neheztelt volna, vagy e miatt egy percze is csökkent volna irántami bizalma. Tisztviselői állásom, s azon viszonyom, melyre ő méltott, egyetlen egy irányban korlátozta írói tevékenységemet, t. i. ha olyat akartam írni, melyet ő is nem csak helyeselt, de a mely közelebbi érdekében állónak is látszhatott. Ha ilyeket közöltem vele, azt felelé: „Épen, mivel azt én is helyeslem s óhajtom, vagy mert ez az én nézetem is, ezt ön nem írhatja meg, mert nem fogja az emberekkel elhitethetni, hogy nem én sugalmaztam, s tán épen a magam érdekéből.“

Nem csekély szolgálatot tőn Eötvös az országnak az által is, hogy a kezelése alatt volt vallási-, tanulmányi-, egyetemi alapok s egyéb alapítványok évi jövedelmét két év alatt mintegy egy millió forinttal növelte.

Szólanom kellene még Eötvösnek a képzőművészetek emelésére, az országos muzeum újból rendezésére, a könyvtárak szervezésére, s a különféle felekezetek egyházi viszonyainak az önkor-

mányzat alapján szabályozására kifejtett működéséről. Azonban közleményeimnek már is nagy terjedelme arra kényszerít, hogy ezúttal e tekintetben legfőbb tényeinek csupán megemlítésére szorítkozzam.

A képzőművészeteket, különösen a hazai festészetet s szobrászatot, évenként hirdetett pályázatok, — a tehetségesebb művészeknek államsegélylyel támogatása s külföldre utaztatása, több műveknek a muzeum és országos intézetek számára megvétele, az Eszterházy-képtár megvásárlása; s végre egy képzőművészeti tanács tervezése által igyekezett, — a mennyire a körülmények engedték — emelni.

Az országos muzeumot, mely előbb inkább csak ritkaságok gyűjteménye volt, különösen Pulszky Ferencz kitűnő szak- és műértelmiségének segélyével rövid idő alatt oly tudományos- és művészeti jól rendezett gyűjteménnyé alakította át, mely már jelenben is becsülettel megállhat az európai e nemű jelesebb intézetek között.

Sokat gondolkodott az ország központján Budapesten egy oly könyvtár felállításáról, vagy a létezőknek (p. o. a muzeum, az egyetem, az akadémia könyvtárainak) oly rendezéséről, hogy a kutatók a jelenkori tudományos ismeretek megszerzéséhez szükséges minden forrást itthon megtalálhatnának. — E célra azt is tervezte, hogy a létező könyvtárakat egy nagy országos könyvtárba egyesíti, melyben a könyvek szerzésére fordítható összes évi pénzek a tudományok között kellő arányban osztatván meg, mindegyik szakban jelentékenyebb vásárlásokat lehetne tenni, mint jelenleg, midőn a különféle könyvtárak úgy is csekély dotatiojukból kénytelenek ugyanazon szakba vágó könyveket venni (p. o. az egyetemi könyvtár, meg a muzeum is, meg az akadémia is megveszi ugyanazon történelmi, sokszor természettudományi munkákat). Ez országos könyvtár állott volna az egyetem használatára is. Azonban e tervét kivihetlennak látta a miatt, mert a könyvtárak nagyrésze helyhez kötött ajándék, alapítványaik nagyobb része is helyhez kötött, s az illető családok sem egyeztek bele az egyesítésbe. — Ennélfogva legutóbb azon gondolatban állapodott meg, hogy azt fogja kieszközölni, miként ezentúl a vásárlások a lehetőségig tétessenek úgy, hogy p. o. egyik szakban az egyetemi, másikon a muzeumi, harmadikban az akadémiai könyvtár tegyen nagyobb mérvű beszerzéseket, s akkor az illető szaktudósok azon könyvtárhoz fordulhatnak, melyben az ő szakjuk van leginkább képviselve. — A muzeum könyvtárának rendezésén két év óta nagy erőlyvel dolgoztatott, s e végre előbb egy szakértőt a müncheni könyvtár tanulmányozására is kiküldött.

Az egyházi ügyekben legnevezetesebb tényei: a görög-keleti szerb és román egyházak önkormányzatának szervezésére, a zsidók önkormányzatának létesítésére, és a katolikus autonomia létrehozására kifejtett működései (különösen ez utóbbi, ha sikerült volna saját eszméje szerint keresztülvinnie, európai fontosságú tény leendett); továbbá az 1868-ban és 1870-ben országgyűlés elé terjesztett vallásügyi törvényjavaslatai.

Az 1868-iki törvényjavaslata (melyből az 1868. LIII. t. czikk alkottatott), a létező keresztyén hitfelekezetek egyenjoguságát s viszonyosságát szabályozza az 1848. XX. t. cz. kivánalma szerint. Az 1870-ben előterjesztett vallásszabadsági törv.javaslatai pedig nemcsak a hazánkban már létező felekezetek szabadságát, hanem bármely vallás szabad gyakorlatát; s akár új felekezetek s egyházak szabadon alakulhatását és tulajdonképen az egyéni vallásszabadságot állapítja meg. — Sokan ellentétben állónak találták Eötvös ez utóbbi javaslatát az 1868-iki törvénytől vált javaslatával, s azon törekvésével, mely szerint a létező hitfelekezetek egyesületi önkormányzatát iparkodott megalkotni és biztosítani. Azonban ezen — látszólag egymástól elvileg is különböző — két irány Eötvösnél csak egy azon főirányban haladásnak két stádiuma, úgyszólván állomása volt. Ő hazánk társadalmi, műveltségi s politikai tényleges állapotában, s különösen több egyházak viszonyainak s ügyeinek az állammal való (még a középkorból származott) összefonódásánál fogva, nem látta sem üdvösnek, sem czélszerűnek, hogy a teljes egyéni szabadság most egyszerre azon mértékben valóssá váljék, mint az, p. o. Amerikában van, s illetőleg hogy a vallás s egyházi élet most egyszerre egészen egyéni, magánügynek nyilváníttassék. — Ezen teljes egyéni vallásszabadságnak mint czélnek elérhetésére szükséges előkészületül azt tartotta, hogy először minden már létező vallásfelekezet egészen a maga lábára állíttassék, saját ügyeit mindegyik önmaga kezelje s kormányozza, oldoztassanak el azon kötelekek, melyek némely egyházakat egyházi ügyeikre nézve is az államhatósághoz fűznek; és csak midőn már a létező vallásfelekezetek testületi vallásszabadsága, önkormányzata s önállósága annyira életbe lett léptetve, midőn az államhoz való viszonyuk annyira szabályozva lett, hogy az államkormányzatnak irányukban nincs egyéb teendője, mint a legfőbb felügyeleti jog gyakorlása; akkor látta elérkezettnek az időt a második nagy lépés megtételére, t. i. az egyéni vallásszabadságnak s következményeinek teljes életbeléptetésére. —

Annival inkább czélszerűnek látta ezen fokozatos egymásután megtartását, mert azt hivé, hogy mire a felekezetek önkormányzata szervezve s megállapítva leendő, akkorra az országnak politikai, közigazgatási és törvénykezési ügyei is, különösen pedig a polgári községek és megyék annyira rendezve és megszilárdulva lesznek, hogy egyfelől könnyebben, másfelől veszélytelenebbül lehet a valósi ügyeket egyéni ügyekül tekinteni és kezelni. — Ezen okoknál fogva, igaz, hogy ő magára hagyatva, még tán húzamos ideig nem készítette volna második vallásügyi törvényjavaslatát, s igaz, hogy azt — Irányi hasonló törvényjavaslatának benyújtása után — inkább csak a képviselőház sürgetésére, úgyszólván nyomásának engedve, terjesztette 1870-ben a ház elé. — De bár korainak tartotta a vallásügynek ezen alakban szabályozását, mégis engedett a képviselőház kívánatának, s törvénytervezetét előterjesztette, főleg e következő három okból: 1-ör, mert elvben ő maga sem volt ellensége, sőt inkább barátja a teljes egyéni vallásszabadságnak; 2-or mert a különféle gyanúsítások s igaztalan föltevések ellenében szükségesnek látta a közönséget s a törvényhozás szabadelvű tagjait megnyugtanni s biztosítani czélzatai és törekvései felől, és 3-or mert hitte, hogy a törvényhozás úgy sem fogja e tervezetet egyhamar törvényttyé emelni, részint a gyakorlati szükségességüknél fogva sürgősebb teendői miatt, részint pedig azért, mivel a kérdés tárgyalása alkalmával be fogja látni, miként előbb más kérdéseket kell megoldani, hogy a teljes egyéni vallásszabadság következményeivel együtt gyakorlatilag és zavarok nélkül életbe léptethető legyen.

~~~~~  
Élete utolsó félévében nagy buzgalommal és szeretettel készült Montalembert fölött az akadémiában tartandó emlékbeszédére. Ezen alkalommal és ezen beszédében szándékozott tüzetesen előadni a katolikus autonómiára és a vallásszabadságra vonatkozó eszméit. — E czélra újból tanulmányozta a keresztyénség történetét is. Karlsbadi magános sétáiban is legtöbbször e beszédének szervezésével és eszméivel foglalkozott.

~~~~~  
A hazai cultura emelésére közvetlenül irányzott tevékenységén felül a közpolitikai ügyekben is nagymérvű munkásságot fejtett ki mind a törvényhozásban, mind a kormány kebelében. Ez által, ha az országnak nagy szolgálatokat tett is, de közoktatásügyi teendői-

ben gátoltatott, mert erejének s idejének nagyobb részét a közpolitikára kellett fordítania. A politikai ügyekben kifejtet rendkívüli buzgóságát, ügyszeretetén és hazafiságán kívül a kormányelnök gr. Andrassy Gyula iránt táplált személyes érzülete és viszonya is jó részben idézte elő. Egyéniségüknek több tekintetben erősen különbözése mellett, nagy ragaszkodással viseltetett gr. Andrassyhoz, ki épen azon tulajdonaival gyakorolt reá nagy befolyást, melyekkel tőle legélesebben különbözött. Eötvös, ki mindent elsőben is vagy tudományos axiómák szempontjából, vagy magasabb s általános eszmei oldaláról tekintett, sokszor bámulva látta, hogy a rendszertelenül, szellemes aperçue-kben gondolkodó Andrassynak miként sikerül az is mind, a minek helyességét vagy kivihetőségét ő oly alapos argumentációval ostromolta előbb. — Ez imponált neki. „Ennek az Andrassynak bűvös hatalma van fölöttem is, — mondá többször — neki minden sikerül.“

„Holnapután töltöm be 55-ik évemet, (írta b. Eötvös e sorok följegyzőjének Karlsbadból 1868. szept. 1-sejéről) s mondhatom 15 éves koromtól mindig egy irányban, vagy legalább egy cél után törekedtem, — az nem lehet, hogy ennyi fáradságnak, hogy ily komoly és hosszú törekvésnek ne legyen végre legalább némi sikere, s hogy a kegyes Istenség, mely oly nehéz időkben megoltalmazott, az erőt megtagadja, mely ma szükséges, hogy legalább egy részét annak be is fejezhessem, a mit eddig csak előkészíték.“ — —

Eötvös működésének sok eredményét érte meg, de mégis legkevesebbet azon a téren, a hol legtöbbet óhajtott. Negyvenkét évig küzdött a magyar közélet és kultura terén folytonos és utolsó éveiben oly önfeláldozó munkássággal, mely életébe került. Maradandó becsű irodalmi alkotásain felül megérte a nemzet társadalmi és politikai újjáalakulásában megvalósulását sok oly eszméjének, melyekért ifju korában mint majdnem elérhetlen ábrándokért lelkesedett. Közműveltségünknek s irodalmunknak is, fellépése idejétől fogva élete végeig nagy haladását látta, és az eredmény előidézésében nem csekély részt tulajdoníthatott saját munkásságának. De épen a közoktatásban, — melytől végperczéig teljes meggyőződéssel vallott hite szerint legnagyobb részben függ a nemzet jövője, sőt fennmaradása, alig haladhatott túl a kezdeményezésen, s csak az egyes részletekben hozhatott létre gyakorlati alkotásokat.

Sokan kevesellették tevékenységét. Lehet, hogy nálánál is nagyobb tetterővel megáldott szellem még több eredményt bírt volna létrehozni, mint ő. De a kik tetterejével és közoktatásügyi működésének gyakorlati gyümölcseivel nem voltak is megelégedve: azok sem vonhatják kétségbe sem lángoló ügybuzgalmát, sem messzeható nagy eszmékben termékenységet; — s nem tagadhatják, hogy kezdeményezett annyit, amennyinek kivitele az egész nemzetnek ivadékokra dolgot ad.

Ha a nemzet emléket akar Eötvösnek állítani, tegye azt az ő saját óhajta szerint is, eszméinek valóításával és közoktatásunk terén nagy kezdeményezéseinek gyors kiépítésével. — Ez lenne azon monumentum, melynek alapját Eötvös eszméi és törekvései, koronáját pedig a nemzet értelmiségi nagysága képeznék.

A MAGYARORSZÁG ÉS HORVÁTSZLAVON-ORSZÁGOK KÖZTI PÉNZÜGYI VISZONYRÓL.

ÍRTA LUKÁCS BÉLA.

I.

Az 1868-ban kötött, 1873-ban revideált magyar-horvát pénzügyi egyezmény ez év végével lejár. Szükséges lesz az Ausztriával kötött szerződések időtartamára, — tehát 1887. végéig — újból szabályozni a Magyarország és Horvátszlavonországok közti pénzügyi viszonyokat. A két országgyűlés már meg is választotta azon országos küldöttségeket, melyek hivatva lesznek ez irányban javaslatot terjesztetni a két országgyűlés elé. A két regnicolaris deputatio megalakult s nemsokára érdemileg is megkezdí működését. Tehát épen időszerű és tanulságos lesz, ha kissé részletesebben foglalkozunk a két ország közt eddig fenállott pénzügyi egyezményenyl s annak eddigi eredményeivel. Szükséges ez annál is inkább, mert ezen viszony időközben, a határörvidék egy részének polgárosításával s az 1873-ban létrejött új egyezséggel változásokat szenvedett, meglehetősen complicált s az eredmények kevésbbé ismereteseek.

Mindenekelőtt — a későbbi fejtegetések megérthetése végett — körvonaloznom kell fővonásaiban azon viszonyt, mely pénzügyi tekintetben Magyarország és Horvátszlavonországok közt fenáll.

Ezen pénzügyi viszonyt az 1868. XXX. tezik szabályozta, mely általában megállapította a két ország közti államjogi viszonyt is. E szerint Horvátszlavonországek *elismerték, hogy azon költségekhez, melyek egyfelől a magyar korona országai és ő Felsége többi (lajthántuli) országai közt közösek; továbbá azon költségekhez, melyek másfelől a magyar korona összes országai közt közösek: adóképessegek arányában volnának kötelesek hozzájárulni.*

Ezen adóképessegi arány, a magyar és horvát országos köldöttségek közös egyetértésével, ugyanazon adatok alapján számíttatott ki, melyeknek alapján előbb Auszttria és Magyarország közt a *kvóta* aránya kiszámíttatott. Alapúl vétettek az egyenes és közvetett adók eredményei az 1860-tól 1865-ig terjedő hat évi időszakban.

Ezen hat évi időszakban az *egyenes adókból* befolyt:

az osztrák örökös tartományokban 395.131,354 frt.

a magyar korona országaiában*) 199.866,864 „

a közvetett adókból

az osztrák örökös tartományokban 792.847,064 frt.

a magyar korona országaiában*) 284.820,530 „

összesen tehát

az osztrák örökös tartományokban 1.187,978,418 frt.

a magyar korona országaiában 484,687,394 „

Ezen összegek közt megvonva az arányszámot, esik az osztrák tartományokra 71.02%, a magyar korona országaira 28.98%.

A magyar korona országaira nézve fentebb kimutatott összegek következőleg osztottak meg:

befolyt az *egyenes adókból*

Magyarországon 187.659,294 forint, Horvátszlavonországon 12.207,570 frt.

a közvetett adókból

Magyarországon 265.810,452 forint, Horvátszlavonországon 19.010,078 frt.

együtt tehát

Magyarországon 453.469,746 forint, Horvátszlavonországon 31.217,648 frt.

Ezen összegek a következő arányt fejezik ki: esik *Magyarországra* 93.5592201%, *Horvátszlavonországra* pedig 6.4407799%; vagyis minden 100 frt. közös magyar-horvát költségből adóképesse-

*) A *Határőrvidék* nélkül, mely akkor a hadügyministerium kezelése alatt állott.

gük aránya szerint: Magyarország kerekszámban 93 forint 56 krt, Horvátszlavonországok 6 forint 44 krajczárt lennének kötelesek fedezni.

Minthogy azonban Horvátszlavonországok összes tiszta jövedelmeiből, a közös költségekhez a fentebbi kulcs szerint szükséges összeg csakis úgy lett volna kiszakítható, ha ezen országok a beligazgatásukra szükséges összegek nagyobb részét is általadják: „*Magyarország* — mint a törvény mondja — *tekintettel azon testvéri viszony megújítására, a mely közte és Horvátszlavonországok közt századok óta fenállott, készséggel beleegyezett, hogy Horvátszlavonországok jövedelmeiből mindenekelőtt bizonyos összeg, mely ez országok beligazgatási költségeire időnként egyezményileg megállapíttatik, vonassék le, s csak a beligazgatási szükséglet fedezése után fennmaradt összeg fordíttassék a (magyar-horvát) közös ügyek által igényelt költségekre.*“ — Ennek alapján a Horvátszlavonországoknak beligazgatási czélokra, *autonom kormányzatuk* fedezésére kiadandó összeg — azon 10 évre, ameddig a magyar korona országai és az osztrák tartományok közt kötött kvótaegyezmény s az ezzel kapcsolatos egyezmények tartanak — *évenkénti 2.200.000 forintban állapíttatott meg*; megállapíttatván egyszersmind, hogy ha Horvátszlavonországok közjövedelmeinek 45%-a ezen összeget meghaladná, a fölösleg a magyar-horvát közös költségek fedezésére lesz fordítandó, — ha pedig Horvátszlavonországok összes közjövedelmei meghaladnák *azon összeget, mely a magyar-horvát közös költségekből a fentebb már jelzett 6.44%-os kulcs szerint rájuk esnek* — a fölösleg Horvátszlavonországok rendelkezésére esik, a nélkül hogy azon összegeket, melyekre nézve a megelőző években a közös költségeket illetőleg hátramaradtak — utólag fedezni tartoznának.

Az itt körvonalozott határozatok alapján évenként *leszámolásnak* van helye Horvátszlavonországok és Magyarország közt. A leszámolás fölött a közös magyar-horvát országgyűlés dönt s az eredmény csak tudomás végett közöltetik a horvátszlavon tartományi gyűléssel.

A fentebbi egyezmény mint érintettük — tíz évre kötöttet. De az 1868. XXX. t. cz. 19. §-ában meghatározottat az is, hogy ha Horvátszlavonországok kormányzati területe a határőrvidék közigazgatási egyesítése által növekednék, a Horvátszlavonországokkal egyesített területek jövedelmei szintén úgy fognának megosztatni, hogy 45% bocsátatik a horvátszlavon autonóm kormány rendelkezésére.

zésére, 55% pedig a közös magyar-horvát kiadások fedezésére fordítottatik.

Horvátszlavonországek területe tényleg növekedett is még ezen egyezményi idő alatt — a varasd-szt.-györgyi és a varasd-kőrösi határőrezredek, Zengg és Belovár katonai községeknek, továbbá Ivanics várának és Sziszek községnek (*Bellovármegye*) polgárosítása folytán, melyek az 1871. június 8-án kelt legfelsőbb elhatározás által közigazgatásilag Horvátszlavonországekkel egyesítették. Ennél fogva már 1872-ben a fentebbi 2.200,000 frton felül Horvátszlavonországeknek, autonom kiadásaik fedezésére, a nevezett területek közjövödelmeinek 45%-a is rendelkezésére bocsátatott. Ezen ügynek törvényhozási rendezése alkalmával azonban a horvátok megragadták az alkalmat, hogy az 1868-ban kötött egyezménynek pénzügyi részén is — melyet magukra nézve hátrányosnak tartottak — változtassanak. Így jött létre az 1873. XXXIV. t. cz.

Ámbár a 2.200,000 frtnyi átalány 10 évre lön megállapítva, a horvátok ezen időnek lefolyását nem várták be, hanem az egyesség megváltoztatását követelték. A kikötött 2.200,000 frtnyi átalány az egyezmény megkötésének idején jóval fölül haladta Horvátszlavonországek közjövödelmeinek 45%-át, mely 1868-ban kerekszámban 1.800,000 frtot, 1869-ben 1.900,000 frtot tett. A későbbi években azonban már emelkedtek Horvátszlavonországek bevételei; 1870-ben már 121,000 frttal, 1871-ben 133,000 frttal, 1872-ben 343,000 frttal haladta meg közjövödelmeiknek 45%-a a kikötött 2.200,000 frtnyi átalányt. A közös magyar-horvát kiadásokhoz Horvátország hozzájárulási összege azonban, messze hátramaradt a törvényes arány által megállapított összeg mellett; milliókat kellett itt utánpótolni, s e czímen Magyarország követelése milliókra mentek. Mindazonáltal ez nem akadályozta a horvátokat abban, hogy a pénzügyi egyezménynek megváltoztatását sürgessék. Mihelyt látták, hogy közjövödelmeik 45%-a meghaladja az addig élvezett átalányt, megfélekedtek arról, hogy voltak évek midőn a 45% a 2.200,000 frtot sem ütötte meg; megfélekedtek azon milliókról, melyekkel Magyarország a testvérm nemzetnek már azon időig is áldozott — és előálltak igen nagy követelésekkel. Nevezetesen kívánta az 1873 iki horvát regnicolaris küldöttség, a horvát pénzügyeknek teljes függetlenítését Magyarország-tól; hogy a közös költségekhez való hozzájárulási arányuk csak azon fölöslegek alapján állapittassék meg, mely a közigazgatási költségek fedezése után fenmarad — s e szerint esett volna Horvátszlavonor-

szágokra a horvát küldöttség számítása alapján közel 3 $\frac{1}{2}$ %, tehát felével kevesebb, mint az 1868-iki megállapodás szerint; — kívánták, hogy az osztrák államadósági járulékból 10 millió leültessék előre s a fennmaradó 20 millióhoz hajlandók voltak 2·87%-kal hozzájárulni; a határőrvidék egyesítése esetében pedig hajlandóknak nyilatkoztak a közösiügyi 2%-ot is elvállalni.

Nagy szerencsénk a horvátoknak, hogy ezen javaslatok az akkori magyar regnicolaris küldöttség által nem fogadtattak el, — különben államháztartásukban ma nagy deficitjük lenne. Ha az itt körvonalozott horvát javaslatok alapján egy kis számítást teszünk, azon igen érdekes eredményre jutunk, hogy ha Magyarország 1873-ban elfogadja vala a horvát deputatio javaslatát, ma Horvátszlavonországot s a határőrvidéket egy nagy deficit terhelné*). — Hanem hát a horvátok megkímélve maradtak a deficitől, mert jelzett javaslatok nem fogadtattak el s a kérdés reájuk nézve sokkal előnyösebben oldott meg. Az 1873-dik évi XXXIV. törvényezik *elejtette az átalányt* és azt határozta, hogy Horvátszlavonországot beligazgatási szükséglete 1873. január 1-től kezdve azon időre a meddig a magyar korona országai és ő Felsége többi királyságai és országai között a közös ügyek költségeihez való hozzájárulási arány iránt kötött egyezmény tart, mindenekelőtt Horvátszlavonországot *egyeses és közvetett adóinak és egyéb közjövödelmeinek 45%-jával fedeztetik*, vagyis azon országok *tiszta közjövödelmeiből* annyi százalék szolgáltatik be azon horvátszlavon országos vagy törvény-

*) Tegyük egy megközelítő számítást péld. az 1877-ik évre; a legutolsó év, melynek zárszámadásai előttünk vannak. Ezek szerint a pénzügyi tárczánál Horvátszlavonországot és a határőrvidék bevételei kerekében 12.250,000 forint tettek. Az előállítási s üzemi kiadások kitétek körülbelül 2 s fel millió forint, marad 9.750,000 forint mint oly *netto bevétel*, melyből fedezendő lettek volna a következő Horvátszlavonországot s a határőrvidéket terhelő kiadások:

a horvát autonom kormányzat	3.390,000	frt.
a határőrvidék autonom kormányzata	2.384,000	„
a közös kiadásokból Horvátszlavonországot terhelő 3 $\frac{1}{2}$ %	3.000,000	„
a horv. határőrvidéket terhelő 2% járulék	1.200,000	„
az osztrák államadóság után	576.000	„
a pénzügyi igazgatás költségei	1.200,000	„
Összesen	11.750,000	frt.

lenne tehát körülbelül 2 *millio* *frt. deficit*, mely *kizárólag* Horvátszlavonországot és a Határőrvidéket terhelné s melynek fedezéséről *ezen országoknak* kellene gondoskodni.

hatósági pénztárba, a hová a társországok törvényhozása vagy kormánya kívánni fogja.

Horvátszlavonországek összes bevételeinek 55%-a a közös költségek fedezésére a *közös kincstárba* szolgáltatandó be. Az 1868-iki XXX. t. cikknek *egyéb* intézkedései, nevezetesen a közös magyar-horvát költségekhez való hozzájárulási arányra és az évenkénti leszámolásra nézve, teljes épségben maradtak.

Ezek — fővonásokban — azon elvek, melyek a Magyarország és Horvátszlavonországek közti pénzügyi viszonyokat szabályozzák. És most nézzük ezen egyezménynek *gyakorlati eredményeit*, a mint azok 1869-től 1877-ig alakultak.

II.

Horvátszlavonországek *brutto közjövödelmei* a hivatalos leszámolások szerint tettek az egyenes és fogyasztási adók, bélyeg, jogilletékek és díjak, fémjelzés, út és híd vám, dohány-, lotto- és só-jövedék, államjóságok és erdők, szállományok, állampéletek, fém-beváltás, bányailletékek és különféle bevételek czimén:

1869-ben 5.554,000 frtot,	1874-ben 7.071,000 frtot.
1870-ben 6.624,000 „	1875-ben 7,382,000 „
1871-ben 6.737,000 „	1876-ban 7.967,000 „
1872-ben 7.774,000 „	1877-ben 9.024,000 „
1873-ban 7.118,000 „	összesen 65.251,000 frtot. *)

Levonva ezen brutto bevételekből az *átfutókat*, melyek egyzsersmind kiadást is képeznek, továbbá a tisztán *üzemi* kiadásokat és *előállítási* költségeket, (a dohány, só stb. termelési s gyártási költségeit, a lottonál a kifizetett nyereményeket stb.) s melyek kitéttek a hivatalosan eszközölt leszámolások szerint:

*) Ezen bevételek közt nem foglaltak bent a *posta, távírda és állami vasutak* bevételei, valamint a kiadások közt nincsenek bent ezen üzleti ágak költségei, miután közös magyar-horvát bevételt és kiadást képeznek a fenálló egyezés szerint. Ellenben az 1869—1872-diki bevételek közt bent foglaltak azon összegek, melyeket a horvát pénztárak a *határörvidék egy részében* a bélyeg, só, dohány és lotto-jövedék czimén — illetékelenül — beszedtek, s melyek annak idején tévedésből mint Horvátszlavonországek bevételei lettek elszámolva. Ezeknek összege évenként körülbelül 250—300,000 frt. Miután az itt kimutatott összegek hivatalosan már megállapítottak, megtartottam ezen hivatalos és hiteles számokat, — mert a végeredményben a különbözet úgy sem oly nagy! 1873-tól kezdve ezen határörvidéki bevételek már ki vannak hasítva a horvátszlavon bevételek közül.

1869-ben 1.282,000	frtot,	1874-ben 1.403,000	frtot.
1870-ben 1,465,000	"	1875-ben 1.473,000	"
1871-ben 1.774,000	"	1876-ban 1.637,000	"
1872-ben 1.667,000	"	1877-ben 1.883,000	"
1873-ban 1.661,000	"	összesen 14.245,000	frtot.
marad Horvátszlavonországek <i>netto bevétele</i> gyanánt			
1869-ben 4.271,000	frt.	1874-ben 5.668,000	frt.
1870-ben 5.159,080	"	1875-ben 5.909,000	"
1871-ben 4.963,000	"	1876-ban 6.330,000	"
1872-ben 6.108,000	"	1877-ben 7.141,000	"
1873-ban 5.457,000	"	összesen 51.006,000	frt.

Ezen 51 millió frtból első sorban Horvátszlavonországek bel igazgatási szükségele fedeztetett, — a megmaradt fölőseleg a magyar-horvát közőse költségeek részbeni fedezésére fordítottatott. Nézzük, miként alakultak úgy az autonóm kiadások, valamint a közőse szükségletek tekintetében a viszonyok.

III.

Az 1868-iki egyezmény értelmében Horvátszlavonországeknek bel igazgatási szükségeleik fedezése végett közjővedelmeikből mindenekelőtt egy 2,200.000 forintnyi átalány volt kiadandó, még akkor is, ha a közjővedelmek 45 %-ka nem tett ki ennyit.

Megillette tehát törvényszerint Horvátszlavonországekát 1869 —1872 végeig, ezen 4 éven át 8,800.000 frt. Ehhez hozzájött az 1872-ben polgárosított határőrvidéki részek tiszta közjővedelmeinek 45 %-ka: 205.416 frt. A Horvátszlavonországeknek 1872 végeig törvényszerint kijáró ősszeg tett 9,005,416 frtot.

Tényleg pedig rendelkezésére bocsájtatott a horvát autonóm kormánynak

1869-ben 1,866.200	frt
1870-ben 2,342.451	"
1871-ben 2,147.411	"
1872-ben 2,491.754	" (Bellovással egyűtt)

ősszesen: 8,847.816 frt, tehát 157,600 frttal *kevésbb* mint a törvényesen kijáró ősszeg, még pedig egyszerűen azért, mert a horvát belkormányzatnak akkori berendezése nem igényelte az egész ősszeget, melylyel rendelkezhettek. A horvátországi administratio akkor még takarékosabban volt berendezve.

Ugyanazon négy évi időszak alatt, 1872 végeig (ez utóbbi év eredményeihez Bellovárt is hozzászámítva) Horvátszlavonországek közjövödelmeinek 45%-ka kitett 9,225.818 frtot, tehát 220,402 frttal *többet*, mint a törvényszerint kijáró, és 378.002 frttal *többet*, mint a tényleg kiadott összeg. Meg fogjuk látni csakhamar, hogy utóbbi tekintetben az eredmények a következő években egészen ellenkezők.

1873-ban életbe lépett az új egyezés, mely szerint az eddigi átalányrendszer elejtetett s Horvátszlavonországeknek kiadatott netto közjövödelmeik *teljes* 45 %-ka.

Megillette Horvátszlavonországek közjövödelmeik 45 %-ka fejében:

1873-ban 2,456.000 frt	1876-ban 2,348.000 frt
1874-ben 2,551.000 „	1877-ben 3,213.000 „
1875-ben 2,659.000 „	összesen 13,727.000 frt

egy évi átlagban pedig 2,745.400 frt.

Tényleg kifizettetett az autonóm kormánynek:

1873-ban 2,900.000 frt	1876-ben 2,860.000 frt
1874-ben 3,003.000 „	1877-ben 3,391.000 „
1875-ben 3,028.000 „	összesen 15,182.000 frt

öt éven át, vagyis évi átlag szerint 3,056.400 frt.

Tehát ezen 5 év alatt 1,455.000 frttal több lett tényleg kiadva Horvátországnak, mint a mennyi törvényszerint (ezen 5 évre) kijár. Ekkor már belkormányzatukat a horvátok úgy rendezték be, hogy az 1872. év végeig fenmaradt 157.600 frtnyi követelésüket is elköltötték, de e mellett még az őket törvényszerint megillető 45%-on felül 1,297.785 frtot előlegeztek Magyarországtól, mely összeg Horvátszlavonországek által Magyarországnak megtérítendő s ez utóbbinak teljesen törvényes követelését képezi.

Összefoglalva a 9 év eredményeit:

a Horvátszlavonországek törvényszerint megillető összeg 22,732.416 frt.

tényleg rendelkezésökre bocsáttatott 24,030.000 frt, tehát Magyarország követelése az autonóm szükségletre teljesített *túlfizetés* czimén Horvátszlavonországek irányában 1,297.785 frt.

Horvátország közjövödelmeinek 45%-ka 1869 — 1877-ig: 22,953.000 frt, tehát 1,077.000 forinttal *kevesebb* mint a mennyi ugyanezen időszak alatt rendelkezésökre bocsáttatott.

Evi átlag szerint a horvát autonóm kormányzatra tényleg 2,670.000 frt adatott ki.

Ezek az eredmények, Horvátszlavonországek *autonom budgetje* tekintetében.

IV.

Horvátszlavonországek netto közjövödelmeinek 1869—72-ig a törvényes átalányon felül fenmaradt összege, 1873. évtől pedig a közjövödelmek 55%-ka a magyar korona országainak közös pénz-tárába folyt s a magyar korona országainak közös kiadásaira fordítottatott.

Ezen Magyar- és Horvátszlavonországek közt közöseknek elismert kiadások a következők: királyi udvartartás és kabinet-iroda az osztrák-magyar monarchia közös külügyi, hadügyi és pénzügyi kiadásai, régibb központi nyugdíjak, országgyűlés, államadósságok (a földtehermentesítés és szőlőváltsági adósság nélkül) állami számvévőszék, miniszerelnökség, ő felsége személye melletti miniszerium, horvátszlavondalmát miniszerium, központi pénzügyi igazgatás és állampénztárak, pénzügyigazgatóságok és felügyelőiségek, adófelügyelőiségek és hivatalok, kataster, pénzügyőrség, jogügyi igazgatóság, pénzügyi törvényszékek, határvám, illetékszabási hivatalok államjósági igazgatóságok és ügyészségek, selmeczi bányász- és erdészeti akadémiá, pénzügyi nyugdíjak, vasúti kamatbiztosítási előlegek, közmunka és közlekedési miniszerium központi kiadásai, vasúti és hajózási felügyelőiség, államépítészeti hivatalok, kőutak és víziutak fentartása és építése; a földművelés, ipar- és kereskedelmi miniszerium központi kiadásai, ipar-kereskedelmi és külkereskedelmi célok vesztegintézetek, keleti marhavész elfojtása, bányakapitányságok, földtani intézet, statisztikai hivatal, posta, távírda, tengeri hajózás és révügy, mértékhiteljesítési ügy, honvédelmi miniszerium központi kiadásai, honvédségi intézetek, ujonczozási költségek, honvédfőparancsnokság és kerületi parancsnokságok, csapatok, ruházat, felszerelés és fegyverzeti kiadások, végül az itt elsorolt közös közegekre eső nyugdíjak.

Közös bevételt képeznek: a határvám kezelési átalány, az államvasutak tiszta jövödelme, a posta, távírda, tengeri hajózás és révügy bevételei. Az ezen bevételek leütése után fenmaradó összeg képezi a közös magyar-horvát kiadások azon összegét, mely a két állam által közösen fedezendő.

Ezen kiadásokból, melyek p. 1875-ben kerekszámban 120¹/₂ millió frtot tettek, Horvátszlavonországeknek az 1868-iki egyezség-

ben lefektetett elv alapján 6·4407799 %-kot kellene fedezniök; 1875-ben tehát 7,774.000 frtot.

Fedezniök kellett volna tehát Horvátszlavonországoznak:

1869-ben 4,641.000 frtot	1874-ben 7,859.000 frtot
1870-ben 4,936.000 „	1875-ben 7,774.000 „
1871-ben 6,210.000 „	1876-ban 8,415.000 „
1872-ben 6,094.000 „	1877-ben 8,735.000 „
1873-ban 7,670.000 „	összesen 62,334.000 frtot.

Ezen 62 millió frtot meghaladó, Horvátországot terhelő kiadás fedezésére, rendelkezésére állott Magyarországnak Horvátszlavonországoz közjóvelmeinek 55%-ka, mely kitett

1869-ben 2,349,000 frtot	1874-ben 3,117,000 frtot
1870-ben 2,837,000 „	1875-ben 3,250,000 „
1871-ben 2,730,000 „	1876-ban 3,481,000 „
1872-ben 3,359,000 „	1877-ben 3,927,000 „
1873-ban 3,001,000 „	összesen 28,053,000 frtot.

A közös terhekhez tehát, adóképeességök arányában Horvátszlavonországoznak hozzá kellett volna járulniök 62,334,000 frttal, tényleg azonban hozzájárultak csak 28,053,000 „
ennél fogva Magyarország , 34,281,000 „
pótolta ezen kilencz év alatt saját közjóvelmeiből a Horvátszlavonországokra eső terheket.

Tekintve az egyes éveket, pótolta Magyarország

1869-ben 2,292,000 frtot	1874-ben 4,741,000 frtot
1870-ben 2,098,000 „	1875-ben 4,524,000 „
1871-ben 3,480,000 „	1876-ban 4,934,000 „
1872-ben 2,735,000 „	1877-ben 4,807,000 „
1873-ban 4,669,000 „	összesen 34,281,000 frtot.

Ezen összegek azonban még nem fejezik ki azon egész terhet, melyet ezen években Magyarország Horvátszlavonországoz helyett viselt, mert Horvátszlavonországoznak a beligazgatási szükségletük fedezésére rendelt 45 %-kon fölül ezen kilencz évi időszakban 1,077,000 frt lón kiszolgáltatta.

Azon valóságos teher tehát, mely a magyar horvát pénzügyi egyezmény folytán Magyarországra nehezedik — a számításúl fölvett 9 év alatt — a következő számokban talál kifejezést:

a közjóvelmek 45%-án fölül kiadatott Horvátszlavon-

országoznak 1,077,000 frt

a közjövödelmek 55%-ka nem fedezte a közös (magyar-horvát) kiadásokat 34.281,000 „
 összesen 35.358,000 frt

Összesen tehát a 35 milliót meghaladja azon összeg, melyet Magyarország Horvátszlavonországra ráfizetett, mely összegből 1.297,785 frt általuk még megtérítendő — 34.281,000 frt pedig azon teher, melyet Magyarország magára vállalt — az 1868-iki egyezmény szavai szerint — „tekintettel azon testvéri viszony megújítására, a mely közte s Horvátszlavonországek közt századok óta fenállott.“

Szétosztva ezen eredményt az egyes évekre, Magyarország, Horvátszlavonországnak netto bevételeit tényleg pótolta:

1869-ben 2.236,000 frttal	1874-ben 5.194,000 frttal
1870-ben 2.119,000 „	1875-ben 4.893,000 „
1871-ben 3.394,000 „	1876-ban 4.946,000 „
1872-ben 2.478,000 „	1877-ben 4.985,000 „
1873-ban 5.113,000 „	összesen 35.358,000 frttal.

Vagyis átlagban évenként 3.928,000 frt. Ha tehát Horvátszlavonországek adóképesységük arányában járúlnának hozzá a közös kiadások fedezéséhez, ha bevételeik fedeznék mindazon kiadásokat, melyek a fenálló állami és monarchiai kapcsolatból rájuk nehezednek: akkor a magyar állami budget deficitje évenként kerekszámban 4 millió frttal lenne kisebb. *A számszerinti eredmények által bebizonyított tény gyanánt konstatálható eszerint, hogy a magyar állami budgetben a kronikus deficitet körülbelül 4 millió frt erejéig: a horvátokkal kötött pénzügyi egyezmény okozza.*

V.

Kimutattam a fentebbiekben a horvátokkal kötött pénzügyi egyezménynek főeredményeit. Kiemelem most a számok által kétségszövonhatlanul igazolt további tényeket, s levonom a lehető elfogulatlansággal, mindazon tanulságokat, melyek a kimutatott számszerinti eredményekből kivonhatók.

Konstatálható mindenekelőtt az, hogy *Horvátszlavonországek közjövödelmei a jelzett időszak alatt tetemesen emelkedtek.* A netto bevételek 1869-ben még alig haladták meg a 4 millió frtot, 1877-ben már meghaladták a 7 millió frtot. A közjövödelmek emelkedése az alkotmány helyreállítása óta tehát, lépést tartott a Drávántúl is, a

szorosabb értelemben vett Magyarországon tapasztalható emelkedéssel. Igaz, hogy a bevételek ezen emelkedése nem mind természetes, hanem legnagyobb részt az adócsavar alkalmazásának eredménye. A többlet legnagyobb része Horvátországban is *az egyenes adókra esik*; ugyanis az egyenes adók czimén volt a netto bevétel 1869-ben 1.993,000 frt. 1876-ban már 3.481,000 frt, 1877-ben pedig 3.952,000 frt. Az egyenes adók czimén a bevétel tehát majdnem megkétszerezett ezen időszak alatt. Okozta ezt az adófelemelés, de nem csekély mértékben a *szigorúbb adóbehajtás*; s e tekintetben az eredmények azt mutatják, hogy 1872 óta, mióta ugyanis a horvát beligazgatási összeg nem egy mindenképen biztosított átalány gyanánt adatik ki, hanem a tényleges közjövodelmeknek egy meghatározott százaléka szakíttatik ki — az adókievetés és behajtás is pontosabb Horvátországban. Természetesen, addig, míg egy bizonyos átalány volt biztosítva az autonóm szükségletek javára, mely kijárt mindenestre, bármily csekély bevétele volt Horvátszlavonországoknak: az autonóm horvát kormánynak nem igen feködt érdekében a közadók kive tése, beszedése és kezelése körül eljáró közegeket valami különös támogatásban részesíteni; de most, hogy 1873 óta egy meghatározott százalék bocsátatik a zágrábi kormányzat rendelkezésére: az autonóm kormánynak is inkább érdekében van nagyobb tevékenység kifejtése. Az tehát, *hogy a belkormányzati kiadások fedezésére a közjövodelmek egy előre meghatározott százaléka szakíttatik ki, (eltekin tve most a százalék nagyságától): a magyar-horvát pénzügyi egyezmény nek egy, eredményeiben helyesnek bizonyúlt és továbbra is fentartandó alapelvét képezi.*

A horvátországi közjövodelmek egy másik csoportja, a *fogyasztási adók* tekintetében, igen szomorúak a tapasztalatok. Megjegyzem, hogy a bor és húsfogyasztási adó, ott községi jövodelmet képez; tehát csakis a *szesz-, csukor- és söradóról* van szó. E czímen volt a bevétel 1869-ben 104,000 frt, mely 1875-ig felemelkedett 150—200—262,000 frtra; 1876-ban egyszerre tetemesen csökkent a bevétel; 1877-ben már csak 77,000 frt folyt be a fogyasztási adókból s 1878-ban is csak annyi, hogy 1879-re csak 80,000 frtot lehetett előíranyozni (ezt is némileg vérmesen).

Ezen nagymértvű csökkenés a *szeszadónál* állt be, mert hiszen Horvátszlavonországoknak czukoripara nincs, sörgyártása pedig alig jöhet tekintetbe. A mi czukrot fogyasztanak, azt Ausztriából viszik oda, a sört is túlnyomó nagy részben, s így az osztrák kincstárnak

fizetik a fogyasztási adót. A horvátországi *szeszgyártásnak* jelentékeny hanyatlása komoly figyelmet érdemel, — nemcsak az adó szempontjából, de közgazdasági fontosságánál fogva is; — hiszen, ha Horvátszlavonországok érdekeit ápoljuk s adóképesességét fokozzuk: egyúttal a magunk terhein is könnyítünk. Már pedig 80,000 frtnyi adóbevétel a szesz-, cukor- és sörfogyasztás után — tekintve Horvátszlavonországok területét s népességét — nagyon csekély.

Áttérek ezek után azon összegre, mely Horvátszlavonországok *autonom kormányzata* javára a közjövödelmekből kiszakíttatik.

Láttuk, hogy 1872 végeig a horvátok nem vették igénybe beligazgatási szükségleteikre azon egész összeget, melyet a törvény rendelkezésükre bocsátott; mégis az autonom kormányzat dotációja 1873-tól kezdve felemeltetett; ezen időtől kezdve pedig még ezen *felemelt* dotációnál is *többet* költöttek. És most, hogy napirenden van a magyar-horvát pénzügyi egyezmény revisiója, ismét hallhatók oly nyilatkozatok, melyek a horvát autonom kiadásokra eső összegek elégtelenségét hirdetik s a kötetendő egyezményben Horvátszlavonországok javára újabb előnyök biztosítását sürgetik. Nézzük, mennyiben jogosolt az ily törekvés?

A horvát autonom kormányzat tulajdonkép a politikai *közigazgatásra*, az *igazságszolgáltatásra* és a *közüktatásra* terjed ki. Horvátszlavonország az eddig fenállott egyezmény értelmében azon kedvező helyzetben volt, hogy közjövödelmeinek 45%-kát tisztán igazságszolgáltatási, közigazgatási és közoktatási szükségleteire fordíthatta. *Oly kedvező helyzet, hogy nincs állam a föld kerekén, mely az állami kiadások ezen három nemére közjövödelmeinek 45%-ját fordíthatná.* Minden európai államban a kiadások többi csoportja (*udvartartás, hadügy, államadósságok, pénzügyi igazgatás, közlekedés, stb.*) a közjövödelmek 55%-ánál magasabb összeget vesz igénybe. Ha Magyarország találhatna egy oly államot, mely hajlandó lenne vele oly egyezséget kötni, minőt Magyarország kötött Horvátországgal, — ha azon másik ország magára vállalná az állami kiadások nagyobb csoportjának fedezését közjövödelmeink 55%-ka fejében, s közjövödelmeink 45%-át rendelkezésünkre bocsátaná közigazgatási, igazságügyi és közoktatási szükségleteink fedezésére: akkor Magyarország rendkívül szerencsés pénzügyi viszonyok közé jutna. Tisztán pénzügyi szempontból szólok. — Magyarország netto bevételei az 1879-diki előirányzat szerint 167 millió frtot tesznek; ebből leítve Horvátszlavonországok netto bevételeit, marad kerekszámban 160

millió frt. Ennek 45%-ka 72 millió frt., mely közigazgatásunkra, igazságügyünkre és közoktatásunk fejlesztésére lenne fordítható. — Tényleg azonban ezen három tárczára — az 1879-diki előirányzat szerint — $21\frac{1}{2}$ millió frtot költünk; — *tehát 50 millió frt. fölöslegünk maradna évenként s ennnyivel többet fordíthatnánk népünk nevelésének, igazságügyi institutióinknak és közigazgatásunknak fejlesztésére.* Fájdalom azonban nincs egy második Magyarország, mely velünk hajlandó lenne olyan egyezséget kötni, mint a minőt mi kötöttünk a horvátokkal!

Az természetes, hogy egy kisebb területtel bíró országban a mindenütt okvetlenül szükséges kormányzati kiadások súlyát inkább érzi a nép, mint egy nagy területű, adóképesebb népességgel bíró országban, hol a kormányzati terhek súlya inkább megoszlik. Természetes tehát, hogy az okvetlenül szükséges igazságügyi, közigazgatási és közoktatási kiadások Horvátszlavonországokban a közjövödelmeknek aránylag nagyobb összegét veszik igénybe, mint Magyarországon. — Más kérdés azonban az, hogy valjon a horvátországi igazságszolgáltatás, közigazgatás és közoktatásnak, a viszonyoknak megfelelő berendezésére *okvetlenül szükséges-e a közjövödelmek 45%-ka?*

Csak azért tettem ezen összehasonlítást, hogy kimutassam, hogy az oly egyezség, mely biztosítja a közigazgatási, igazságügyi és közoktatási kiadások számára a jövödelmek 45%-kát, mennyire előnyös Horvátszlavonországokra nézve és *mennyire páratlanul áll az államok egymásközzétti viszonyában.*

Talán *takarékosabb* berendezés mellett a horvát autonóm szükségletek fedezésére nem igényeltetnék *okvetlenül* a jövödelmek 45%-a. De megváltoztatni a tíz évig fenállott egyezséget oly irányban, hogy a horvát autonóm kormányzatra eddig kiadott összeg *kevesbítettessék*, alig lesz lehetséges, tekintve hogy egyesek, ép úgy mint államok, nehezen mondanak le már élvezett előnyökről. Másrésről azonban az egyezmény eddigi eredményei által be van bizonyítva, hogy a netán ellenkező irányban nyilvánuló törekvés, *mely a horvát autonóm kiadások fedezésére szánt összeg, illetőleg százalék felemelését czélozná: nemcsak semmi jogosultsággal sem bír, de valóságos mérenylet lenne azon testvéri érzület ellenében, melyet Magyarország Horvátszlavonországok irányában ezen egyezségben tanúsított s mely nem üres frázis, hanem Horvátszlavonországok helyett tényleg megfizetett sok milliókban talált valóságos kifejezést!*

És be van bizonyítva a számok megdönthetlen erejével azon — különben ismeretes — tény is, hogy *Horvátszlavonországek önálló politikai életre már közjövödelmeik csekély voltánál fogva nem képesek.* A jelenleg fenálló monarchiai és állami kapcsolatból folyó állami és kormányzati kiadásokat sem képesek közjövödelmeikből fedezni. A politikai önállóságnak nagyobb foka okvetlenül növelné a pénzügyi terhet is. *Horvátszlavonországek tehát már pénzügyi érdekeknél fogva arra vannak utalva, hogy egy erősebb, teherképesebb országra támaszkodjanak s így saját helyesen felfogott érdekük utálja őket arra, hogy Magyarországgal az államjogi kapcsolatot necsak fen-tartsák, hanem valóságos tetsvéri hűséggel, őszinteséggel és a közös ér-dek teljes átértésével azt ápolják is.*

VI.

Két irányban — az eddigi tapasztalatok nyomán, okvetlenül szükséges lesz pótolni az eddig fenállott egyezményt.

Először is gondoskodni kell arról, hogy azon esetben, ha a horvát autonom kormányzatra több előlegeztetik, mint a mennyi a leszámolás szerint Horvátszlavonországek törvényes illetősége gyanánt mutatkozik: *az adott előlegek miként téríttessenek meg az auto-nom kormányzat által.* 1877. végeig — mint láttuk — 1,297,000 frt. előlegkövetelése van Magyarországnak; de ennek mikénti visz-szatérítéséről a törvény nem intézkedik. Ezen követelésnek kiegyen-lítése, valamint hasonló jövőben támadható követelések kiegyenlítési módozatának megállapítása, képezi egyik feladatát a kiküldött rég-nicolaris deputatiók tárgyalásainak. Ily nagyobb összegű követelések keletkezésének elejét lehetne venni, ha a horvát beligazgatási összeg nem a *költségvetési előirányzat*, hanem a havonként, vagy évnegyedenként elért *tényleges eredmények* alapján bocsáttatnék a horvát bán rendelkezésére.

Szükséges lesz újból megállapítani azon *arányt* is, mely szerint Horvátszlavonországek a közös magyar-horvát kiadásokhoz adóképességük arányában hozzájárulni „kötelesek lennének“. És pedig szükséges lesz ezt megállapítani a Horvátországgal közigazgatásilag egyesítendő *határőrvidékre* való tekintettel is. Mert ezen egyesítést a közelebbi tíz év alatt, melyre az ujjabb egyezmény köttetik — végre kell hajtani; az elől kitérni sokáig már alig lehet. Természetes, hogy ha a határőrvidék közigazgatásilag egyesíttetik Horvát-szlavonországekkel — hozzájárulási arányuk a magyar korona orszá-

gainak közös terhéhez emelkedni fog, mert nagyobbodik a terület és szaporodnak a bevételek is, melyek fölött részben rendelkeznek. Ha ezen arány a határőrvidékre való tekintet nélkül állapítottatik meg, úgy a határőrvidék egyes részeinek átadása esetében, ugyanazon anomalia fog ismétlődni, a mi 1872-ben s a következő években történt, hogy t. i. *Bellovár* visszacsatolása folytán a horvátszlavon terület növekedett, a közjövödelmek is emelkedtek s így *nagyobbodott* az autonóm kormányzatra kiadandó 45% is, — de a közös költségekhez való hozzájárulási arány mindig 6.44% maradt, *ugyanannyi*, mint Bellovár visszacsatolása előtt.

Ezen arány, az 1868-diki eljárást követve — ugyanazon adatok alapján lesz legegyszerűbben és legkönnyebben kiszámítható, a mely adatok alapján Ausztria és Magyarország közt a legközelebbi 10 évre nézve a kvóta megállapított: t. i. az 1868—1875-diki eredmények alapján.

A fentebbiekben tisztán pénzügyi eredményei alapján ismertettük a magyar-horvát egyezményt. Ezen eredmények Magyarországra nézve nem kedvezők; kitűntetik azon nagy terhet, mely ezen egyezmény folytán Magyarország pénzügyeire nehezedik. De hát ezen pénzügyi terheket *öntudatosan* vállalta el annak idején Magyarország. A horvát-magyar egyezménynek egyik alap gondolata az volt, hogy pénzügyi előnyöket biztosít Horvátszlavonországoknak és az előadott eredmények csak ezen előnyök számszerűinti összegét tüntetik föl; a Magyarország által elvállalt pénzügyi terhekért azon politikai momentumban kerestetett a compensatio, hogy visszaállítsák a magyar korona országai közt a századok óta fenállott kapcsolatot, a magyar korona országainak integritása. A magyar-horvát egyezményt tehát tisztán pénzügyi szempontokból bírálni nem lehet; tekintetbe kell venni a politikai momentumokat is. De mindenesetre ismernünk kell a pénzügyi áldozatok nagyságát. És ekkor fölvethető azon kérdés, hogy vajon azon *pénzügyi* terhek, melyeket Magyarország elvállalt, compensáltatnak-e azon *politikai* előnyök által, melyeket a magyar-horvát egyezmény nyújt? Ez igen fontos, igen érdekes kérdés, melylyel szintén érdemes egészen komolyan és behatóan foglalkozni; fejtegetése azonban kívül esik ezen tanulmány keretén, melyben csakis a pénzügyi eredmények tisztázására kívántam szorítkozni.

III.

DÜHRING JÉNŐ.

ÍRTA BÖHM KÁROLY.

I.

A philosophia még mindig sinyli azon ferdeségek hatását, melyekbe Kant utáni művelői sülyesztették. Míg Angolországban a szélesre taposott empirismus Mill és Bain irataiban s kivált H. Spencernél terjeszkedik, addig Franciaországban az avult Cartesianismus mellett a német irányok utánzása van divatban s a positivismus csekély szerepet játszik közöttük, haladást pedig szerzőjének, Comtenak tanain túl csekély mértékben képes felmutatni. Ezen nagy irányoknak azonban mégis van egy jellemző tulajdonságuk, mely a német philosophiában nagyon ritka: a positiv ismeretekkel való foglalkozás, míg a német philosophia jelene kietlen azért, mert vagy a philosophia történelmének holt philologistikus eléktelenítése, tehát a szóbülcesség, vagy pedig az ennél is rosszabb eljárás van elterjedve, mely ócska rendszereket, mint Herbartét, Hegelét, mesterségesen feleleveníti s az egészséges gondolkodás positiv haladása elé akadályokat gürdít. Azért örvendetes tünemény egy oly férfiú tana, ki nem a régi scholasticán keresztül, hanem a positiv ismeretek élő alkotásain át jutott philosophiai világnézetéhez s azt oly módon fogalmazta, hogy tan és élet együttvéve vehető csak a valódi philosoph zárt rendszerének. E férfiú Dühring Jenő, kit az exact tudományok terén, kivált a mathesis és mechanika kérdései körül tanusított ismeretei, részletes dolgozatai az államtani tudományokban, párosúlva az éjszaki németnek sajátos, metsző értelmével, nemcsak félelmetes bírálóvá tettek az egyetemi philosophusok nagy boszankodására, hanem positiv tanok

kidolgozására is képesítettek. Uralma a bölcészet anyaga felett és szellemének mély gondolkozása számos problémát oldat meg vele, mi ugyan nem mindenütt sikerült; de legalább megjelölte a sikerhez vezető utat. Előadása oly átlátszó és tiszta, a minő világos és éles a gondolkodása, s ebben rejlik egyik oka tanai elterjedésének.

Művei Európa-szerte ismereteseek s a német bölcészet alkotásai között örökre ki van neki jelölve és biztosítva a megillető díszes hely.

Egyébiránt ezt nem tekintve, Dühring élete maga is felettéa tanulságos. Ő Schopenhauer, Feuerbach Lajos, Comte Ág. és mások csoportjához tartozik, kik a tolerans XIX. században kisebb-nagyobb martyriumot szenvedtek a philosophiáért. Szenveték pedig azért, mert a divatos bölcészektől eltérő uton mertek járni s mégis azon a téren akartak működni, a mely a középkori cézhek utolsó tényleges romjait tünteti fel, az egyetemek és tudományos akademiák terén. Ez intézetek, melyek részben nyílt ellenmondást foglalnak magukban, a mennyiben látszólag a szabad tudomány őrei s terjesztői akarnak lenni s a tényleges viszonyok közt még sem lehetnek egyebek mint hagyományos tanok s érdekek védői, — ez intézetek mai nap aligha azon helyek, hol az igazi philosophia, az igazságot s tudást pusztán magáért kereső philosophia, akadálytalanul teremhetne. Különb en érthetlen volna, hogy miért ütné el annyi cynismussal a társadalom a nagyra és nemesre törő elnéket, mint pl. Dühringet, a megillető helytől. Ne csodálkozunk azon, hogy az ily módon üzőbe vett egyéniség utoljára vagy megtörik, mint a szelid heilbronni orvos Mayer Róbert, a meleg aequivalens feltalálója, vagy pedig, ha erőteljes mint Dühring, tekintetet nem ismerő kifakadásokkal akar elégtételt szerezni magának a közönség színe előtt.

Dühring Jenő 1833-ban Berlinben született. Gymnasiumi tanulmányait ott végezvén, a jogi pályára lépett, de „igenio et sorte ductus“ elhagyta a jogi pályát s a bölcészetre adta magát. 1861-ben írta értekezését „de tempore, spatio causalitate atque de analysis infinitesimalis logica“ czímmel. 1865-ben habilitáltatta magát a berlini egyetemen s itt nemcsak tüzetes philosophiai, hanem általános érdekű tárgyak feletti előadásaival, így pl. a politikai és philosophiai pessimismus- és optimismusról szólóval, nagy hallgatóságot szerzett magának.

Ezen időbe esik mai napig terjedő szerencsétlensége, melynek folytán mindkét szemén megvakult s csak egy titkár közreműködé-

sével sikerült azon műveket megírnia, melyek nevének európai ismeretességet nyertek*).

Mi volt e szorgalomnak s e sokoldalú munkásságnak bére? Valóban megszégyenítő a felelet. Tizenkét évi magántanársága közben kérelem nélkül négyszer jutott neki 100 talléros remunratio, „a mi havonként még három tallért sem tesz, és oly tevékenység daczára, mely az előadások óraszámát nézve a legmagasabb fizetésű tanárok átlagos munkáján is túlmegegy, azon legesekélyebb osztályrésznél is kevesebb, melylyel Berlin városa szegényeit támogatja“. Az elkeresedés hangja s számítása ez, mely Dühring e szavaiból beszél. Igaz, hogy az új tanár kihívó magatartása sem volt correct, ez bosszantotta a régieket; s valószínű, hogy nála is alkalmazták azon takticát, melylyel Feuerbachot sikerült megbuktatni t. i. inték az ifjúságot, socialismussal vádolák Dühringet stb. Hogy nem kedveztek a viszonyok előhaladásának már 1866-ban tapasztalta, mikor egy megürült rendes philos. tanszékért folyamodott. Akkor Trendelenburg Adolf adta ki ellene azon jelszót, hogy e tanszéket „valódi philosophussal“, nem pedig „cameralistával“ kell betölteni, minthogy előde, Henning is, ilyen cameralista volt. Dühring, a ki már akkor fényesen bebizonyította eminens philosophiai hivatottságát, „cameralistának“ lett elnevezve, mert történetesen nem az Aristotelesi logikai codexen s Trendelenburg újaristotelicus daganatán át vette útját, hanem a nemzetgazdászati és a jogi viszonyok kutatásaiból merítette a gyakorlati philosophia élettelses categoriáit. E mellett Trendelenburg még mindig Dühring protectoraként viselkedett s habár épen az ő kezdeményezése folytán ítélte a ministerium Dühringet a rendes tanszékre alkalmatlannak, mivel oly embernél, a ki nem lát, nem lehetséges a „hivatalos titoktartás“ — mégis ő volt újra oly tapintatlan, hogy magától „a király ő felségétől“ kéretett Dühring számára évi kegydíjat.

Dühring, kinek teljes joga volt követelni az elismerést, s ki annyit csak megérdemlett volna, hogy ha nem akarják elismerni, legalább ne alacsonyítsák le a kolduló egyéniségek sorába, tiltako-

*) Folytonos munkásságának gyümölcsei az említett értekezésen kívül: *Natürliche Dialektik*. 1865., mely most egészen elfogyott; *Der Werth des Lebens*, mely 1877-ben új kiadást ért; legtöbb nemzetgazdászati műve ez időben lett szerkesztve 1879-ig, úgy szintén *Kritische Geschichte der Philos.* 1869. legelterjedtebb és legeredetibb műve, mely által a bölcsészeti tradíció felfogásában határozottan új szempontokat terjesztett,

zott a ministernél a kegydíj ellen, mi azután el is maradt, ő pedig — egyetemi magántanár, hozzá még renitens egyetemi magántanár maradt. Ez ügyben Dühring előadása szerint Trendelenburggal, Haupt, Magnus és Haussen tanárok is közreműködtek.

Mikor Dühring látta, hogy mert cameralista, nem alkalmazzák a philosophiára 9 évi magántanárság után, nemzetgazdászati tan-székre folyamodott. Azonban itt is elejtették, alkalmasint azért, mert ez idő alatt „valódi philosophussá“ érett meg, s ezt csak nem lehet egy cameralista helyén alkalmazni. Ennek daczára nemcsak számra nézve szaporodott hallgatósága, hanem mint személyesen volt alkalmam tapasztalni, oly komoly és figyelmes is volt, a mint azt nem sok egyetemen s előadásnál lehet tapasztalni. Dühring tanítványaikhoz a hallgatóság komolyabb része tartozott. Maga is, sikertelen pályázata miatt meg nem zavarva, oly tevékenységet fejtett ki, melyben nemcsak a philosophiai, hanem az exact és politikai tudományokban is biztos sikert vívott ki. 1873-ban jelent meg a „*Cursus der National- und Socialökonomie*“, a „*Krit. Gesch. der Philos.*“ 2-dik (most 1878-ban 3-dik) kiadása; s azon mű, mely Dühring képességét az exact tudományok philosophiai bírálatában leginkább kimutatta: „*Kritische Geschichte der allg. Princ. der Mechanik*“. Ezen mű, mely 1877-ben már második kiadást ért meg, egészen jellemző Dühring irányára s egész sorsa ép úgy jellemző Dühring sor-sára. A göttingai egyetem e kérdésre pályadíjat tűzött ki s a be-érkezett pályaművek között az 5-ik azon czímmel: „*S'il y a quelque chose à désirer*“ stb. nyerte el a díjat. — Álljon itt a bíráló bizottság ítélete minden megjegyzés nélkül, csak azt csatolom hozzá, hogy akkor még Weber W., a physicus, jelen volt a göttingai egyetemen. E bírálat mondja, hogy reménye „felette örvendetes módon“ (in höchst erfreulicher Weise) teljesedett. A munka szerzője teljesen uralkodik az anyag felett s „csodálatra ragadó kiterjedése legpontosabb iro-dalmi ismereteinek“ nemcsak lényeges pontokat, hanem a legapróbb értekezéseket is a történelmi kép keretébe vonja. Ezt az anyagot le-bírta e férfiú értelmi ereje és pedig úgy, hogy objectiv előadás és bírálat együttesen jár s így követi a mechanika fejlődési mozzana-tait. E mellett a mechanika érintkezését a philosophiával sem hanya-golta el; „a finom philos. ösztön, mely a szerzőt vezérli, ép úgy észrevehető a magyarázó jegyzetek nagy számában, melyek kellő helyen vannak beszöve a mechan. kutatások előadásába“. S így a collegium „tele meglepéssel, hogy ily szép munka indítójának

tekintheti magát, mely által feladata teljesen meg van fejtve s sok mellékvárákozás felülmulva" -- Dühringnek ítélte az első díjat. A bírálatot azért jegyeztem föl nagyobb kivonatban, hogy szerzője ropant tárgyi ismereteinek elismertetését lássa az olvasó*) s hogy maga alkosson magának ítéletet ugyanazon egyetemnek (Weber távozta utáni) eljárásáról, melyet az időközben ingrata personává lett Dühring ellen a 2-dik kiadásnál követett. Akkor ugyanis egy nyilatkozatot adtak ki a göttingai tanárok, melyben a 2-dik kiadástól jóformán megtagadták a bírálat érvényét, holott az alap épen nem változott, s csak néhány felvilágosító, de nem kellemes jegyzet csatoltatott az eredetihez.

E munkát 1875-ben a „*Krit. Gesch. der National- u. Social-oekonomie*“ követte. Akkor azonban már megkezdődött a Dühring elleni harez. Ugyanis szintén ez időtájt adta ki philosophiai főművét: „*Cursus der Philos. als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung*“. Ennek egyik fejezetében „*Verhältnisse der Gegenwart*“ (p. 456—490), oly elriasztó képét adja a mai egyetemi viszonyoknak, hogy e testületek középkori kasztrüzlete méltán megbotránkozott rajta. Ehhez még egy sajátos esemény járult.

Dühring a mechanika történelmében kimutatta, hogy a meleg aequivalens feltalálója Mayer Robert, a heilbronni orvos s nem Helmholtz. A szám Mayeré s a hozzácsatolt philosophema az erők megtartásáról, bár nem oly szélesre taposva, szintén Mayeré és nem Helmholtzé. Nyilvánvaló, hogy az irodalmi elsajátítás e nemének felderítése sem Helmholtznak, sem másoknak, mint pl. Clausiusnak és Virchownak*) nem volt inyére. Most tehát megindult a hadjárat. Először egyik kartársa támadta meg egy „nyílttéri“ fizetett cikkben, s midőn Dühring felelt, az ő pártján levén a közönség, ellenfele nem merte folytatni a támadást. A támadó fél és Dühring egyaránt rendre utasítottak a minister által.

Azon békítő eljárás, melyet ezután a facultás végzett, oly „dühített módon“ történt, hogy kibékülésre gondolni sem lehet, s a rendreutasítás félig-meddig elutasítás volt Dühringre nézve, minek főtenyűzőjeül Mommsent tartja a sújtott. Ugyanekkor Helmholtz és Virchow egy női tanintézetből is ki akarták szorítani ellenségüket, kemény hírlapi cikkekben támadák meg, melyek állítólag Helmholtzné és Virchow tollából eredtek. Dühring elég tárgyilagosan felelt, de

*) Dühring azt állítja, hogy Virchow a cellularpathologia tanát szintén Goodsir művének köszöni. „*Anatomical and pathological observations*“. Edinburg 1845,

1877. május havában, mechanikai munkájából a „Der Weg zur höheren Berufsbildung der Frauen und die Lehrweise der Universitäten“ (Leipzig 1877.) című könyvéből kiindulva, a berlini bölcsészeti kar egy felterjesztést intézett a miniszterhez, melynek értelmében Dühringet el kellene távolítani az egyetemről. Az üldözött most a sajtó terén sem talált elég védelmet; Virchow befolyása és saját hevesége a hírlapokat is elidegeníté tőle; de a helyett a berlini egyetem s technikai főiskola, a lipesei, thüringeni, jenai s más egyetemek hallgatói százakra menő aláírásokkal felszerelt iratokban jelenték ki részvétőket a független tudomány terjesztőjének. Ez azonban nem akadályozhatta meg Dühring bukását. — Előadásait félbe kelle szakítania, habár ezentul is voltak nagy, mintegy 3000 jelenlevőre rúgó gyűlések Dühring érdekében, mégis 1877. óta megszűnt egyetemi tanár lenni, s arra van utalva, hogy nehéz munkával tartsa fen magát s családját. Vándorelőadásai ugyan nem emelék vagyoni állapotát, mégis volt annyi eredményök, hogy a közönség személyesen megismerkedék vele, ami csak azért is szükséges vala, mivel még egy képes hetilap is, a „Daheim“, Dühring czime alatt egy „idomtalan alakot s vad, semmiben sem hasonló torzképet“ hozott azon megjegyzéssel, hogy „kitűnően sikerült.“ Ezen kép annál csodálatosabb, mivel D.-ről még photographia sem volt, s így bármi kép félrevezethette a közönséget a hajthatlan férfi külseje iránt, valamint a hozzászatolt czikk szövege is félrevezette azt hősenek szellemi tartalma iránt. Valóban leverő az a kép, mely a D. elleni eljárásból kitetszik. Látszik belőle, hogy az egyetemi tanárság a kormányval teljesen egyet értett; látszik belőle az, hogy a lapok, kivált a „Nationalzeitung“, ép úgy jártak el D. ellen, mint maga idején az „Augsb. Allg. Ztg.“ Mayer ellen. Vádolták nem istentagadással, mert ez tudományos törekvéseknél nem érvényes vád, hanem nagysági tébolylyal és socialismussal, s ez fogott; a National Ztg. vezércikkeiben Dühringnek oly termet ajánlott, melyben a socialdemokraták tartották gyűléseiket.

Igaz, hogy Dühring sem kimélte a szót, a legerősebb kifejezéseket használta ellenségeivel szemben; de ha még oly erős invectivákat mondott volna is az egyetem bármely tanára vagy épen az állam ellen, elűzetése mégis folt marad a berlini egyetemen s a német kormányon, mert az első esetben más eljárást kellett volna egy az igazságot őszintén kereső, de félrevettetése miatt elkeseredett collega irányában; másik esetben pedig, ha az állam nem akarja meg-

szüntetni a tanszabadságot, a mit valódi értelmében soha sem is engedett meg intézeteiben, ily tudományos prioritási vitát tudományos térre kellett volna utasítani. Akármint mentegessék az egyetem s kormány eljárását, az elfogulatlan kortárs s az utókor nem fog látni eltávolításában, mint a boszu kielégítését vagy a gyáva ígység szerezését a concurráló önállóság ellen.

Ezzel be van fejezve Dühring nyilvános élete. Kiűzve az egyetem köréből, de nem a közönség szívéből, küszködik családjá és maga fentartásaért, örök testi vaksággal megverve, őszintén kívánjuk, hogy ne sötétítse el szelleme látkörét ellenségeinek diadalán érzett elkeseredése. Utolsó művei, mint „*Logik u. Wiss.-theorie*“ és „*Neue Grundges. zur ration. Physik u. Chemie*“ még bátorítanak e reményre; de alaphangulatuk azt tanúsítják, hogy Dühring szíve mélyen meg van sebezve, s a szenvedett méltatlanság okozta fájdalom nem egyhamar enyhül. Lehet, hogy derék tudósunk nem gátoltatott meg hatalmas terveiben; de megfosztatott azon nyugalomtól és kiérdemelt élvezettől, melyre a sikeresen végzett munka után mindenki vágyódik.

IV.

A NŐK AZ EGYETEMEN.

DUKAY VILMOSTÓL.

Annyit írtunk a nőnevelésről, minden oldalról vitatták a tanügy barátai a modern műveltség e fontos kérdését, mind a mellett igen kevés vagy semmi sem történt arra nézve, hogy a nők nevelése ne csak emeltessek, hanem be is tetőztessék. Még tíz év előtt a leggyaralóbb lábbon állott a magyar nő nevelése. Néhány zárda és magánintézet nyújtotta azt. A tanulás az ismeretek legkorlátozottabb körére szorított, tudott vagy nem tudott a növendék sikert mutatni, az eredmény egy volt: a fizető szülők rendszerint megnyugtató értesítvényeket kaptak gyermekeik előhaladásáról. Az intézetek tanítói maguk is sokszor járatlan egyének lévén, nem tudták tanítványaik képzését előmozdítani. A tanórák hanyagül tartattak meg. A munka, a kötelesség érzete egészen elhanyagoltatott. Némely zárdában legalább az áhitat, a szemérem, a gyöngédség, szóval a nőiség szelleme uralkodott; a

növendékek tudatlanok valának, de erős erkölcsi érzéssel léptek ki az intézetből; hanem ezen erziehungsanstaltok legnagyobb része, tartalmatlan és frivol nevelést adott. Egykor a magyar nemzetiség legnagyobb ellenségei valának, később a hatvanas években, a felébredt nemzeti lelkesülés ide is behatott mint a napsugár a sötét pinczébe, de nem bírta emelni, gyarapítani a nők ismeretvilágát. Hát még mily sötét képet lehetne vázolni vagy festeni a hazai középosztály azon nagy számú leánykáiról, a kik az elemi iskolák után legfőlebb egy kis varróintézetbe jártak!

A polgár-iskolai törvény megalkotása után tetemesen javult a helyzet. A leányok szívesen látogatják és szorgalmasan tanulnak. E nyilvános tanintézetek magukra a magánintézetekre is jóltevőleg hatnak, azokat is emelik, noha csekély mértékben. A különösen Molnár Aladár lelkes izgatása folytán felállított két-három állami felsőbb leánytanoda Budapesten, Trencsénben, Marmaros-Szigeten kiváló sikert arat vagy fog aratni; a nők tanítóképességének kimondása és alkalmaztatásuk szintén üdvös hazánk leányainak művelődésére. De hátra van a legnagyobb és legfontosabb lépés, a nőknek az egyetemre bocsáttatása és alkalmaztatásuk a középiskolai, akadémiai s egyetemi tanári, valamint az orvosi és jogi pályán.

Ne riadjon vissza a tisztelt olvasó, ez nem socialismus vagy communismus, csupán oly társadalmi kérdés, melynek minden pártban, minden felekezetben meg van a maga védője és ellensége. Ez a haladás oly kérdése, mely több vagy kevesebb küzdelemmel sok helyen gyakorlati megoldást nyert, de még több helyen a realizálás első vagy második stadiumában van.

De hát mégis hogy áll a művelt világ egyes vidékein? Hogy áll e kérdés Európában, de főleg Amerikában? Lássuk először az újvilágot, azután térjünk vissza az óvilágra. A nőképzés e fejlődését egy jeles angol folyóirat, a *Westminster Review* után közöljük s meg vagyunk győződve, hogy vele csak jó szolgálatot teszünk művelt közönségünk érdeklődésének.

A fiúk és leányok egyenlő taníttatása legelőbb Amerikában követeltetett, de ott is alig egy félszázada. Boston, Massachusetts iskoláiban már 1826 előtt megengedék a leányoknak, hogy a nyári hónapok alatt, a fiúk egy részének eltávozásakor látogathassák az előadásokat. Az említett évben tőnek először kísérletet, hogy leányok számára is állítsanak egy fensőbb iskolát. Kétszáznyolvanhat növendék jelentkezett, míg a fiúk száma sohasem haladta meg

a kilenczvenet. A leányok e rendkívüli tudványa igen sok volt Boston jámbor népének, hogy mozdulatlan ne maradjon. Az 1854-iki iskolai bizottság roppant sikerről (an alarming success) szól, de a folytatás megszűnt, a leányoknak azonban megengedettett, hogy az egész évben látogathassák a fiúk iskoláját.

A nyugati államokban hamarább győzött az új nézet. Az *Oberlin College* 1833-ban alapított mindkét nem számára, s 1873-ig 579 fi- és 620 leánytanuló állotta ki benne a szigorlatokat vagy graduáltatott. 1837-ben a *Mont Holyoke Seminary* állított fel leányok számára; 1852-ben *Antioch* követé mindkét nem részére, 1865-ben *Vassar* csupán leányoknak. Ma már az Egyesült-Államokban mindenfelé találunk ily intézeteket, melyek azon az elven alapulnak, hogy a két nem szellemi képességeinek különbsége feltűnőleg csekély. A michigani egyetem 1870-ben nyitá meg kapuit a nőknek, a bostoni mindjárt kezdetétől fogva s a Cornell University 1875-ben.

Harvard és Yale, e két nagy amerikai egyetem, még mindig ellentáll a kéréseknek, s talán ez a legkeservesebb boszúsága az amerikai nőknek, noha már egy kissé enyhült, a mennyiben Harvard 1873 óta vizsgálat alá bocsátja a nőket is. De legyen Harvard és Yale, a minő akar olyan tartózkodó, elég vigasztalás a bostoni főiskola története és azon siker, hogy az Egyesült-Államokban 1867-ben 22 collegium volt nyitva a férfiak és nők számára és 1873-ban a nevelési biztos jelentése szerint már 97-re növekedett. Magát a bostoni egyetemet (1876) 483 fiatal ember és 144 ifjú hölgy látogatta.

Úgy látszik e liberalismus nem járt a finevelés hátrányával. „Ha valaki attól tartott, hogy a nők bebocsátása hátrányára szolgál az egyetemi ifjúság tevékenységének“, mondja a michigani egyetem elnöke 1873-ban, „fordítsa figyelmét azon tényre, hogy az utóbbi három év alatt szembetűnőleg gyarapodott a vizsgálatért folyamodók száma“; és 1872-ben: „Jelenlétük miatt nem kelle újabb törvényeket alkotnunk vagy a legcsekélyebb változtatást tennünk az igazgatás és tanítás módszerében.“ Hasonló jelentéseket adnak a többi egyetemek is, sőt a bostoni azt is mondja, hogy befolyásuk előmozdítja a rendet, szorgalmat és az igazi társadalmi culturát.

E hatalmas nevelési áramlattal párhuzamosan jelentkezett azon követelés, mely új pályákat óhajta nyitni a nők számára. Az egyetemi tudorság elérhetéséből s a vele járó tanultságból önkényt foly

a képesség valamely tudományos és gyakorlati pályára léphetni. Kivált az orvosi pálya vonzotta legjobban az amerikai nőket, 1848 november havában nyílt meg Bostonban a világ első orvosi collegiuma a nők számára. A dolog nem ment minden harc nélkül, de találkozott 12 nő, a ki szembe mert szállani a közvéleménnyel és beiratta magát az előadásokra. 1850-ben a philadelphiai Female Medical College nyílt meg; 1863-ban az első newyorki, 1868-ban a második. Az 1870-iki census szerint 525 orvosnő volt az Egyesült-Államokban, míg 1848-ban egyetlen egy sem. Közülök többen egyetemi tanárok vagy intézeti orvosok; s magán praxisuk nagysága bizonyítja, mily kiváló szükségnek tesznek eleget. Ma már az orvosok is tisztelettel érintkeznek nőtársaikkal. A pennsylvaniai College of Dental Surgery (fogsebészet) csak 1873-ban nyitá meg ajtaját a nők számára s már 1874. június havában a tanulók egyike diplomát kapott. Dr. Green Mária, a női börtönökre vigyázó társaság orvosa volt az első asszony, a ki a newyorki orvosi körbe bocsátatott be és 1871-ben a Medico-Legal Society tagjává választatott.

Megjegyzendő, hogy az egyetemen az ifjak és nők rendesen együtt hallgatják az orvostani előadásokat. Erre nézve így nyilatkozik a bostoni egyetem jelentése: „Elejétől fogva soha sem fordult elő valamely nehézség vagy zavar az együttes oktatás miatt... Az előadás vagy műtét soha sem szorítkozott csak az egyik nemre s a két nem jelenléte üdvöshatású vala mindnyájukra“. Pedig mennyi gyászos jövődülés előzte meg ezt az orvosi együttes oktatást! Mennyi rosszat jósoltak belőle!

Újabban a jogi pálya felé is fordultak az amerikai nők, s egyik állam a másik után engedte meg nekik a törvény előtti képviselés, az ügyvédkedés jogát. Ha jól tudjuk, Chicagót illeti a dicsőség, hogy először volt nőügyvédje. 1876-ban már öt államban jogászoktak a nők. Azóta szaporodott az ily államok száma. Utahban (1873) szintén két nő kapott engedélyt. Most már többen férjökkel együtt teljesítik a felek védelmét; sőt 1871-ben New-Hampshireben egy nő választatott meg békebírónak.

Még a theologiai karban is találkozunk nőkkel. És nem is hallunk e tekintetben valami nehézségekről, milyenek pl. Európában vagy plane hazánkban támadnának. Az 1876-iki népszámlálásban 76 prédikátornő fordul elő.

Mindamellettt ritkán találkozunk nőkkel a gyakorlati élet magasabb fokán. 1871-ben egy nő volt helyettes adószedő Ohioiban, míg

Jowaban egy nő volt főmérnök és New-Hampshireben egy nő vállalkozott egy vasúti rész kiépítésére.

Egyébiránt ne képzeljük az amerikai viszonyokat sem oly rózsás színben. Igaz, hogy könnyebben juthatnak a nők a tanítói vagy orvosi álláshoz, de jóval silányabb fizetésben is részesülnek. Annyit dolgoznak a mennyit a férfiak, s átlag csak oly jól és oly rosszul teljesítik kötelességeiket mint ezek, s még sem kapnak annyi jutalmat vagy díjt. Azután az amerikai nőknek lépésről lépésre kell tért hódítani, itt felkarolják, szívesen fogadják, amott visszavetik; míg például, ha nálunk államilag kimondatnék a nők képessége az egyetemek látogatására s bizonyos hivatalok vállalására, egyszerre eltűnnének az összes nehézségek. Azután a kisebb amerikai egyetemek nagyon hasonlítanak a mi pápai vagy kecskeméti stb. collegiumainkhoz, a melyekben tudjuk még néhány év előtt is könnyen ki lehetne állani az érettségi vagy jogi vizsgálatot. Már most ha a pápai collegium ki is mondaná, hogy nő hallgatókat fogad kebelébe, a pesti egyetem valószínűleg csak azért sem tenné.

Californiában pár év előtt nyílt meg új egyetem mindkét nem számára, sőt még az inkák egykori fővárosába is utat talált az új nézet és szíves fogadtatást. 1875-ben egy cuscói fiatal nő folyamodott a jogtudorságért s kérvényére azt felelte a perui igazságügyminister, hogy a köztársaság törvényei nem ismernek oly különbséget a két nem között, melynél fogra nő nem lehetne jogász. E válasz gyökerében oldotta meg a kérdést, mert bármily különbség forog fen, ez még sem igazolja az emberi szabadság azon korlátozását, mely nálunk egészen megszokott dolog. Az élettani különbség nagy a két nem között, de a lelki tehetség átlag véve egyenlő.

De hagyjuk el a messze nyugatot s térjünk vissza világ-részünkbe, Európába. Mindenekelőtt keressük fel legkeletibb országát, a téres Oroszországot. Russia császárnéi nagyon érdeklődtek a nemesség leányainak nevelése iránt, s az ezek számára állított intézetek mintául szolgáltak a polgárság önkénytes törekvéseinek. A mostani császárné azonban szélesebb kört tűzött ki magának és 1855-ben nagyszámú gymbnasiumot állított fel leányok számára. Ő a német és svajcezi intézeteket másolta. Bámulatosan rövid idő alatt 186 intézetben 23.400 leány tanult. Azóta még szaporodtak. Csakhamar államsegélyre szorultak, s a segély nem járt nehézséggel, mert I. Pál cár özvegye, Mária Feodorovna roppant kincset hagyományozott a leányok nevelésére. Az intézetek tantárgyai orosz, francia, német nyelv és irodalom,

földrajz, számtan, mértan, algebra, elemi physica, természetrajz, paedagogia, táncz, ének és rajz valának. Nálunk persze csak nyolcz éve tanulnak ennyit a leányok, de ez annál fontosabb volt Oroszországban, mert azelőtt még a fiúk nevelése is a leggyarlóbb lábon állott. A középoktatás mindkét nem számára egyszerre történt. E reform eleinte rossz vért szült a nemességben; az osztálykülömbőség felháborodott azon, hogy a nemes gyermeke együtt tanuljon az iparos magzatával. De az új iskolák azzal feleltek a panaszra, hogy a nőnek, mielőtt állást foglalna a társadalomban, a lehető legnagyobb erkölcsi és értelmi képzésben kell részesülnie. A socialis nehézség ellensúlyozására ez intézetek sokszor herczegnők felügyelete alatt állottak és császári pártfogásban részesültek; a nevelés jó volt s a nemesség csakhamar szívesen használta.

De neveld a nőt s mindjárt dolgozni akar. A gymnasiumok első növendékei a tanításban találták fel ezt. Egy ideig valamely tanítóképezdében tartózkodván, nem sokára a gymnasiumokban alkalmaztattak. Így lassanként a nők kezébe ment át az oktatás, bár a fensőbb képzettség hiánya miatt hazai és idegen férfiakat is kelle alkalmazni. A tanítónők azonban hamar elszaporodtak, fizetésük pedig nagyon csekély volt. Most új pályát kerestek maguknak. S melyik áll legközelebb a nevelőéhez, ha nem az orvos-e? Elég az, hogy Oroszországban csakhamar az orvosi pályára is bocsáttattak, noha nem volt szabad doctoratust tenniük. Azonban lehet, hogy számuk növekedése vagy e műveltebb nők követelő föllépése arra bírta a kormányt, hogy megtiltotta nekik az orvosi iskolák látogatását. Azonban Suslowa kisasszony Svajczba ment, hol tapintatos modora- és kitartásával 1864-ben a zürichi egyetemre bocsáttatott. Példáját más orosz nők is követték, s csakhamar minden nemzeti-ségű nők jelentkeztek az egyetemen. 1871-ben négy bölcsészet-, 15 orvostanhallgató vala. Ez utóbbiak száma 66-ra nőtt. 1873-ban már 88 orvostani, 25 bölcsészeti és 1 társadalmi tudományt hallgató növendék volt. E száztizennégyből százan Oroszországból jöttek. De még ez évben jelent meg egy czári ukáz, mely Zürichből hazarendelte a nőket, hol alkalmazást nyerhetnek állami ellenőrzés alatt álló intézetekben vagy hivatalokban. A hazahívás legfőbb okául az hozatott fel, hogy Zürich az orosz forradalmi társulatok központja lőn, bennök tanulók is vesznek részt és közülök többen „kétszer-háromszor jönnek évenként Oroszországba lázító leveleket és kiáltványokat hozván magukkal.“ Az ukáz azt is kijelenté, hogy

a mely fiatal nők igazán tudományos nevelésben óhajtanának részesülni, ezt elég alkalmuk lesz Oroszországban elnyerni, hol az orvosi iskolák is készek őket magukba fölvenni.

A növendékek nagyobb része engedelmeskedik a rendeletnek, csak 12 maradt Zürichben, 21 pedig a berni egyetemhez folyamodott. Könnyen megkapták az engedélyt s az 1874/5-iki tanévben 32 nőtanuló foglalt helyet a berni egyetem padjain; 28 az orvosi tudományokat, 3 a philosophiát, s 1 a jogot hallgatta.

Ez időben a berni és zürichi polytechnicumra is bocsáttattak nők, és a concordat-vizsgálatra is vállalkoztak, mi által engedélyt nyertek a cantonokban való gyakorlatra. Nem sokára a genfi egyetem is követé a zürichi példáját. Ezzel a francia Svajcz is ugyanazon színvonalra emelkedett, melyen német testvére áll. Taval két nő tanult Genfben, hat Zürichben és jóval több Bernben. E hanyatlás onnét magyarázható, mert másutt is megnyíltak egyes főiskolák a nőknek s különösen a párizsi orvosi főiskola ígérkezik ily középpontnak.

A mi a nők szellemi képességét illeti, a berni és zürichi tanárok csak úgy nyilatkoznak, mint a michigani- és bostoniak. A gyöngébb nem tehetségeit nem találák alsóbbnak az erősebb neménél. Idáig 14 nő nyert tudori fokot Zürichben, s ha e szám kicsinynek látszik, jusson eszünkbe, hogy több orosz növendék nem is szándékozik bevégezni az egész tanfolyamot s megelégedék egy-egy alsóbb fokkal.

Az első zürichi tanuló kiállván a tudori szigorlatot, visszatért Pétervárra, és állami vizsgálatra jelentkezék, a mi még megkivántatik a praxishoz, s miután szerencsésen kiállotta, a prágai és bécsi kórházakban töltött egy kis időt, majd az orosz fővárosban telepedék le, hol igen keresett orvos.

A svajczi egyetemek látogatása miatt az orosz kormány kényszerítve érzé magát, hogy némi föltételek alatt nőket is bocsásson az egyetemre. Mindenekelőtt női osztályokat alakított a szentpétervári orvosi akadémián. Ugyanazon professorok taníták mindkét nemet, csak a vizsgálat kellékei valának mások és kétféle diploma adatott ki, s a nőké csak a női és gyermeki betegségek gyógyítására jogosított. Ámbár hallgatniok kelle a legal és forensis orvostant, nem vizsgáltattak e tárgyakból vagy, mondani is különös, az idegbajokból, hanem egyenesen azon bajokra utaltattak, melyekre diplomát nyertek. Azért tanfolyamuk is a szokásos öt évről négyre szállítottat le.

Együttal erélyes lépéseket tőn a kormány, hogy a nők általános műveltségének színvonalát emelje. Szent-Pétervárott már 1869-ben az egyetemi előadások egész systemája szervezetett a nők számára és 1873-ban a moszkvai egyetem mellett egy női collegium állíttatott fel, s az egyetem első tanárainak kelle az előadásokat tartaniok. Érdekes tény s a haladás nagy jele, hogy a czár leányának férjhez menetele alkalmával a községek nagyszerű alapítványokat tőnek többnyire női intézetek alapítására és tanszerek kiállítására.

(Vége következik.)

V.

RÉVAY MIKLÓS TÁNKÖNYVEI. *)

ÍRTA KISS ÁRON.

A múlt században egyesek s kormányok figyelme rendkívüli mértékben fordult az iskolaügy felé. Nagy fejedelmek, kiváló gondolkozó fők, Európa legelső tudósai kezdtek iránta érdeklődni. A mi királyénk ez érdeklődés kezdetekor Mária Terézia volt. Egy asszony, ki bájos egyéniségével nemcsak a „*vitam et sanguinem*“-re tudta rávenni őseinket, hanem hódító külseje alatt rejlő kitűnő országlási tehetségével korán föl tudta fogni az iskolaügy kiváló jelentőségét is. Nagy ellenfelét, a porosz Fridriket, szerencsésen utánnozva, az iskolaügyet csakhamar „*politicummá*“ tette, s gyöngéd kezei véghetetlen energiával kezdték azt az egységes állameszme érdekében felhasználni.

Mária Terézia ezt a rossz mozaikot, mely birodalmát képezte, az egyöntetű iskolázás által megpróbálta egygyé forrasztani. — A „*Schulverbesserung*“ csakhamar általános jelszó lett, s már a múlt század hatvanas éveitől kezdve egész sorát ismerjük az isk. ügyre vonatkozó rendeleteknek. A reformok előbb az egyetemre, majd a középiskolákra terjedtek ki, s csak e felsőbb intézetek rendezése után jöttek a népiskolák, legalább a magyarok, mert a másajkúak iskolái ezeknél hamarabb szerveztettek. Az egységes állameszme ér-

*) Kiss Áron, oktatás- és nevelésügyi irodalmunk derék búvárlója, *Bánóczy Révay Miklósának* olvasásakor mindjárt észrevette a mű e részének tetemes hiányait, s azért kiegészítésül s részben kijavításul adta a következő alapos tanulmányt.

A szerk.

dekében ugyanis már 1764-ben megkezdték azt a koszorút fonni, mely a határőrvidéki, az illyr, s német-bánsági, s az erdélyi (Erdély külön provincia volt) német, s a felvidéki kamarai birtokok szintén német iskoláiból képződve, hivatva volt arra, hogy bennünket mentül hamarabb a német kultúra ölelő karjaira fűzzön.

1774-ben Felbiger is Bécsbe hivatott, hogy az ott már javában folyó mozgalmaknak irányt adjon. A nagy Frigyesztől kölesön kért pädagog csakhamar annyira megnyerte királyunk kegyét, hogy nemcsak a reformok vezetését adták kezébe, de 1775. május 6-án Mária Terézia még azt is meghagyta, hogy ha Felbiger távol van, tudta nélkül az iskolaügyön még javítani sem szabad. 1774. deczem. 6-án jelent meg a Felbiger-féle Allg. Schulordnung, mely a reformok programjává lett. A magyar érzékenykedést annyira mégis respektálták, hogy e német dolgozatot pur et simple nem terjesztették ki hazánkra. E helyett felhívtak egy pár kitűnőbb magyart, s ezeket bízták meg a Felbiger műve alapján elkészíteni a magyar iskolaügyi reformtervet. Így született meg 1777-ben a Ratio Educationis. Kétségtelenül kitűnő mű abban a korban. Egyedüli hibája, hanem ez aztán nagyon lényeges, az, hogy saját nemzeti érdekeinkre nincs figyelemmel, nyelvünk terjesztéséről nem intézkedik, hanem annál inkább emlegeti a „németnyelv nagy hasznát.“

A két reform-codex, innen is, túl is a Lajthán, tehát meg volt. Következtek a kiviteli eszközök. Az udvar sürgette az iskolák egyöntetűségét, a methodus egyformaságát stb. stb. Mindezekhez legjobb út volt a tankönyvek készítésére való felügyelet.

Ausztriában eladdig az isk. könyveket az alsó-ausztriai isk. bizottság adta ki. A bizottság szabadalma mindinkább terjesztetvén, végre a „Verlag der deutschen Schulanstalt“ állott elő belőle, mely az illyr könyvnyomtatóval, Kurzböckel, viszonyba lépven, az egész monarchiára kiterjesztette hatáskörét. Ausztriában ez intézményt az isk. reformok érdekében Felbiger használta fel. Először a vallási könyveket adta ki. Ezek tekintettek legfontosabbaknak, s végig járták az összes püspöki kart, míg a jóváhagyást megnyerték. A vahástan után következtek a többi tárgyak. A túlságos tabellázást, melyet Felkel, Klemm, Gruber oly messze vittek, Felbiger korlátozta s Kurzböckel sajtója fáradhatatlan gyorsasággal kezdett dolgozni. Felbigernek már Ságánban volt iskolai könyvnyomtató intézete, s nem alaptalan az a gyanítás, hogy a bécsi tankönyveknek a ságániaiak voltak a mintái. Nem is lehetett volna másképen Felbigernek

1774—1780-ig Kurzböcknél csaknem száz könyvet s tabellát nyomtattak. Nagy kérdés az is, maga írta-e Felbiger mind e könyveket? A vallásiakat hihetőleg, a többi másokkal. Már Ságánban felhasználta e célból az ottani tanítókat, segítői közül maga is megnevezi *Kutschke József* ságáni első tanítót, kit Bécsbe is magával hozott.

Ezek a könyvek terjedtek el azután az egész monarchiában, részint eredeti mivoltukban, részint az egyes országok igényei szerinti átdolgozásban.

Nálunk a Ratio befogadására s az új methodus elterjesztésére különösen két úton haladtak. Az egyik út az volt, hogy oly tanítókat, kik tudtak németül, Bécsbe rendelték a methodust megtanulni; a másik meg az volt, hogy az országot tankerületekre osztották, s ezek élére buzgó s tapintatos férfiakat állítottak.

Pozsonyban akkor még kevesebbet tudtak magyarul mint ma. Innen került tehát ember, aki Bécsbe mehesen (vittek az illyrek közül a Bánságból is). Aztán a koronázó város közel is volt Bécshez. Egészen természetes tehát, ha a tanügy, melynek centralisálását az ügyes politika csakugyan teljesen keresztül vitte, Pozsonyban kezdett először javíttatni. A nemzeti iskolák felügyelője ott a reform korszakban Ehrenfelsi Pál Gáspár volt, egy igen tudós pap, egykor egyetemi tanár. Majd az új iskolák mindenfelé kezdtek terjesztetni, természetesen az állami kincstár terhe nélkül, mert a magyar ajkú iskolákra vajmi kevés pénz volt. Az illyrek ládászámra kapták az írószert, ollót, plajbászt, tollkést, papírt; nálunk a papokat s főurakat serkentgették az áldozatokra.

Na de okkal-móddal csak haladt az ügy. A tanfelügyelők közt sok jó magyar ember volt, kik szívökre vették az ügyet, s a hol lehetett, buzdították az egyeseket s testületeket, ami pedig tőlük függött, t. i. az emberek megválasztása, e tekintetben nagy tapintattal jártak el.

Csakhamar felállítottak a normális iskolák, melyek mintaiskolák s tanítóképzők voltak, majd sok apróbb iskola is falun és városon. Ügyes tanfelügyelő, mint p. o. Kazinczy, megkészserezte kerülete iskolái számát.

A normális iskolák jó tanárokat kaptak, a falusi iskolák olyanokat, mint a milyenek másutt voltak Európában. A tanítóképzés akkor kezdődvén, s a népiskola is akkor különítettvén el a gymnasialis particuláktól, volt tanító jó s kevésbé jó, vagy épen rossz is, vegyest.

Ami Révaynk is egy normális iskolának, a nagyváradinak lett

a tanára. — Mondtuk, hogy Pozsonyban legelőbb kezdődött magyar területen az iskolajavítás. Itt volt tehát isk. könyvre is legelőbb szükség. A németajkú pozsonyi iskolákban a bécsi Felbiger-féle könyvek akadály nélkül használtattak, de volt ott egy pár magyar iskola is, vagy legalább a magyar olvasás megtanulásának a szükségét az akkori főváros polgárai mégis csak szükségesnek tartották. Kellett tehát az ábécé, ha más magyar könyv nem is. Pál Gáspár a szükségletéről gondoskodni akarva, Révayt kérte fel egy ábécé kiadására.

A többi tankönyv írása hasonló módon bízott rá. A helytartótanács kebelében 1766-ban alkotott Studium Commissio készítettván ugyanis a tankönyveket, Ehrenfelsi Pál Gáspár indítványára, ki az egész Commissionak a lelke volt, az egyes inspectorok bizattak meg a könyveknek a Bécsből leküldött minták szerint való összeállításával. Tudjuk, hogy 7 nyelven kellett a könyveket írni. Mind-egyik nyelvre más-más inspector hívatott fel, a *magyar*, ruthen és oláh tankönyvek Luby Károly nagyváradi kerületi inspectorra bizattak. Ő aztán ismét Révayra bízta azok egy részét.*)

Lássuk hát az ábécét.

*) Különben álljon itt Luby Károlynak magának a levele, közvetlen főnökéhez gróf Károlyi Antal ker. főigazgatóhoz, ki Révaynak is nagy pártfogója volt. Kelt N.-Károlyban, 1781. márcz. 9. (Helytt. levéltár. Stud. Commissio)

... „Libros Nationales in lingvam hungaricam, qui curae meae concrediti erant, quive hactenus prodierunt, vertit, et concinnavit P. Nicolaus Révai e Scholis Piiis, antea Architecturae et Delineationum in Cap. Nat. Schola M. Váradiensi, nunc vero in Academia M. Várad. altiorum Professor extraordinarius. Et si vero libelli hi per eundem P. Révai diligenter, accurate, et cum approbatione regionis hujus, in qua potissimum residet genuina linguae hungaricae notitia, confecti, ac per me curate revisi fuerint, evenit tamen, ut in impressione multa alterata fuerint, quin uti experior duae partes grammaticae sine impressione prorsus adhaeserint, quo factum est, ut ille animo consideret tantisper cum videret libellos hinc submissos, qui omnes in certa orthographia et grammatica fundati erant ita alterari, ut iam nunc libri sibi ipsis non cohaereant.

Eos vero libros, qui adhuc vertendi restant, aut per eundem P. Révai, aut alium erga elementer appromissam remunerationem de tempore in tempus concinnandos curabo.

Quod admunerationem P. Révai adtinet, proposuit idem mihi remunerationem hanc se prorsus Reg. liberalitati et Ex C. L. Regii Benignae voluntati substernere, in eo solum supplicat, ut pro factis iam et editis opusculis hungaricis jibello videlicet Alphabeticó, Calligraphia, Orthographia, Architectura Civili et Oeconomia rustica, nunc eidem remuneratio quaepiam elementer resolvatur verum id nisi perfectis omnibus versionibus vix fieri posse perspicio.“ — — —

Fel nem tehető, hogy akkor, midőn monarchiaszerte sürgettetett az isk. könyvek egyformasága, Révay mellőzhette volna a Felbiger ábécéjét. Nem is mellőzte. Nincs ugyan bécsi ábécém s így összehasonlítást e közt s a Révayé közt nem tehetek; de Helfert (Die Gründung der öst. Volksschul.) közli egy ily ábécze tartalmát; a két ábécze *tartalmát* most már összevetve, betűzést (ba, be, bi, bo, bu), nyolczféle betűt, többnyelvű szöveget, s erkölcsi elbeszéléseket, s vallásos tartalmat látunk mindegyiknél. Révay ábécéjének a címe: „*ABC könyvecske a nemzeti iskoláknak hasznokra,*“ (következik a német cím s a lap alján:) *Ofen gedruckt mit königl. Universitätschriften MDCCLXXXII. 8-r. 110 lap.*

Ez a cím látható, hogy nem az első, hanem egyik későbbi, de az ismeretesekek közt legelső kiadásról, (mely a debreczeni ref. főisk. könyvtárának tulajdona) íratott le. A Fényfalvi Kardos Adorján röpiratában, (tehát magánál Révaynál) ugyanezen címmel „Pozsony 1777“ van megnevezve az első kiadás nyomási helyéül és idejéül, s Landerer nyomtatójául. Ez időben a nagyszombati egyetemi nyomda még egy régi származású „*Libellus Alphabeticus*“ is nyomtatott, magyar-latin szöveggel, kath. imádságokkal, s a ministrálás módjával. Ez ábécze nyomtatott tovább is, én legalább e századbeli kiadásait is láttam. Ezt azonban az új rendszer nem vette át. Megkezdődvén pedig a „*Schulverbesserung*“ keresztülvitele, a könyvkereskedők s nyomtatók szabadalomért ostromolták a királyi kormányt. A Révay nyomdája is sürgette ezt, s a szegény gyermekek számára nagy engedményeket ígért. Az ostromnak az lett a vége, hogy a bécsi „*Schulanstalt*“ szabadalmát ránk kiterjeszteni még sem akarva, az egyetemi nyomda kapott 1778-ban igen széles körű szabadalmat isk. könyvek nyomására.

A tankönyvkiadás tehát hivatalossá lett nálunk is. S Révay ábécéje különféle kiadásokban s javításokkal egész a Haas idejéig uralkodott. A felhozott 110 lapos példány ismeretesebb kiadásai 1778, 1822, 1831, 1835, 1841, 1847, 1850, 1852-ből valók. Ára 11 kr. volt. Hihetőleg kiadták azt minden esztendőben.

Ezen kívül volt egy 47 lapos kiadása is. Ennek ismerem az 1800, 1809, 1845, 1851, 1852-diki példányait. A magyar falusi iskolák számára volt szánva. (A Ratio ugyanis különbséget tesz a nagyvárosi, kisvárosi és falusi iskolák közt, s e szerint rendeli a könyveket is készítettűi). Ára előbb 3, majd 5 kr. volt. Tartalma főbb vonásokban az, ami a másiké, csak elbeszélés van benne kevesebb. Ez ábécéké aztán a Ratio utasítása szerint tekintetbe vették a

különféle hazai nyelveket. A magyarországi iskolák számára valóban főnyelv volt a magyar, s mellette szemközti szöveggel a magyarországi hét nyelv (magyar, német, tót, horvát, ruthén, illyr, oláh, sőt a görög is — Ujvidék és Buda iskoláiban) egyike vagy másika, s a latin nyelv mindegyikben. Voltak egyszerre három-négy nyelvű ábéczék is, voltak olyanok is, melyekben a németnyelv volt a fő, vagy a szláv, s a magyar hiányzott. A szlapon megyék számára készített ábéczék magyar-tót-diák nyelvűek valának (8-r. 110 lappal. Ára 11 kr.) Kiadásaik 1779, 1782, 1798, 1846-ból stb.

A feljebb mondott 1782-diki kiadás, s hozzá tehetjük, hogy a többi is mind, egész 1852-ig, a következőket tartalmazta: a magyar öreg betűket, a magyar folyó betűket, a magyar kézírás-betűket, (mindannyiát kis és nagy alakban), a magánhangzó betűket, midőn azokat hosszasan ejtjük, s midőn azokat röviden ejtjük. Természetesen a német betűk sora nyomon követi a magyar betűkét. Majd jön a betűzés és szótag foglalás: nyílt, zárt, beílt szótagok — egy két, három, öt-tagú szavak. Ezután „rövid (erkölcsi) oktatások” jönnek, például a szótagolásra, magyarul, németül. A 23-dik lapon „rövid elbeszélések” kezdődnek váltva nyomtatott és írott betűkkel. A 88-dik laptól pedig a „magyar és német ígék (szavak)” a 93-dik lapig, hol a rendszámnevek vannak. A 97-dik laptól fogva a latin olvasás jön erkölcsi mondásokkal s aesopi mesékkel. A 105-dik laptól végig a vallásos tartalom foglal helyet.

Néhol az olvasmányokból versbe megy ki a tanútság, így p. o. a 34-dik lapon ezt olvassuk:

Sok, bűt kerül ember gondos vigyázással,

Es sok szerencsét lel.

Álmodoz a lajhár, s gyakran szunnyadással,

Nyertes szempillantást vesz el.

Vagy a 62-dik lapon:

Nekünk engedi Isten bő áldással,

Ha míveljük okos gondolással,

A térséges földeket.

Nagy fáradságnak vagon nagy jutalma,

Nem is lehet heverő nyugodalma

Ha ki vár bő vermetet.

Ha most már összehasonlítjuk ezt az ábéczét a kor többi ábéczés könyveivel, előnye ennek csak abban fog állani, hogy több

benne az olvasmány, (a többiben némelyikben egy csepp sem volt), máskülönben ez is ép oly methodicátlan volt, mint társai, s olvasmányai ép oly csinált morálúak voltak mint a többiekéi. És hozzá ez olvasmányok németből valának fordítva. Fentebb mondtam, hogy a Felbiger-ábéczt nem láttam, hiszen még Helfert sem tudott egy későbbkori s kisebbfajta kiadásúnál egyebet megszerezni, de tökéletesen elég, ha a szóbanforgó ábecze magyar s német szövegét összehasonlitjuk, hogy kitűnjék tudomásunk alapossága. Sem a szörend nem magyar, sem a szavak nem magyaros alkotásúak; még a fordító verejtéke is érzik a magyar szövegen.

És ez a gyarló ábecze kitartotta 1809. után is, amikor t. i. a magyar írvaolvasó módszerre már vezérkönyvünk volt. Használtatott egész 1850-ig minden javítás nélkül. Ekkor csináltak rajta valamit s 52-ig ismét nyomták. Haas azután Erdélyi Indali Péterét ajánlotta helyette, majd Thun Leo erre is ráérven, újból készíttetett minden vallásfelekezet számára külön ábeczt, s ezeket rendelte el a nyilvános iskolákban. Nem, az iskolai könyvek dolgában nagyon is nagy conservatismust tanúsítunk!...

Érdekes megemlítenünk, hogy a kormány ingyen is adott ily ábeczéket a szegény gyermekeknek, s mint egyik példányomon látom, az ilyenekre ily felírási papír volt ragasztva: „Pauperibus.“ Ez ábeczéhez voltak még nagy falitáblák s a gyermekeknek kézi ábeczetáblák is.

Az ábeczén kívül Révaynak még két kis nyelvügyi munkája volt. Címök: (2.) *A magyar nyelvnek helyes írása és kimondása-felől kettős tanúság avagy ortográfia. A nemzeti iskolák számára. A kötetlennek az ára 3 krajtzár. Budán. Nyomt. a kir. Univ. Betűivel. 1780. 8-r. 31 lap.*

(3.) *„Az ékes írásnak a nemzeti iskolákra alkalmazott eleji. A kötetlennek az ára 1½ krajtzár. Budán, kir. Akadémiai betűkkel. 1779. 8-r. 16 lap.* (Ismeretes kiadásai: 1780, 1781, 1782, 1790, 1791, 1802.)

Ezeknek is a Felbiger-féle iratok voltak a mintaképei.

Az első művecske, mely két részből áll, szól először a helyesírásról, azután a magyarnyelv tanítására bevezető közönséges jegyzésekről.

A helyesírást így határozza meg: „A helyesírásnak mestersége, a'vagy Ortográfia tanítja minő betűkkel kelljen a szókat kiírni; hol és hogy egymástól elválasztani s miféle jelekkel különböztetni.“

„Első Tzikkely. A betűkről általában“, itt kezdi az idegen betűkkel, minők a: c, q, x, y, ch, azután az öreg vagy nagyobb formájú betűkről beszél, s elmondja: mikor élünk nagy betűkkel, majd a „hasonló s közel egyhangzású“ betűkre kerit sort stb. A „Második Tzikkely. A szavaknak fogásonként-való felosztatásokról“ szól. A „Harmadik Tzikkely. A megkülönböztető jelekről“ tanít.

A magyarnyelv tanítására vonatkozó rész a tanítók számára van írva, s meglehet a Toldy által említett „Brevis Institutionum linguae hungaricae Adumbratio“-val is összefüggésben áll.

Révay szerint „a nyelvtanítás azokat a törvényeket foglalja magában, a melyekre vigyázni szükséges, hogy mind az írás, mind a beszéd helyesek legyenek.

Tovább. „A magyar nyelv tanításnak hat részei vannak. A helyes kimondás. A szóforgatás (szónemek s ragozás). A szószármaztatás. A szókötés. A helyes írás és a hangmekkoraság, „mely a szók fogóit röviden vagy hosszan ejteni tanítja.“

A kezünk alatti könyvben mind a hat részt nem veszi fel, hanem szem előtt tartva az olvasásra rendelt „táblákat“ szabályokba szedi az első táblát „a betűknek ismeretéről“, a másodikat „a betűfoglalásról“, a harmadikat „az olvasásról“. A legérdekesebb részek (a ragozás, a szószármaztatás, szókötés, hangsúly stb.) e szerint elmaradtak; az oka ennek gondolatom szerint az, hogy a magyar nyelvten megírását nem bízták Révayra, ezek a fejezetek pedig mégis csak inkább a szorosabb értelemben vett nyelvtenhoz tartoztak. Kérdés marad, hogy azokat a „táblákat“, melyekhez Révay utasítást ad, ki fordította le a Felbiger-félekről magyarra? Talán ha Révay fordította volna, ő, kinek a nagy szerénység nem tartozott erényei közzé, nem hallgatja azt el, amint a többi népiskolák tankönyveit is siet Fényfalvi röpiratában apróra felsorolni!.. Hogy a szóban forgó könyvecskében a periodus = kerekbeszéd, a § = kezdőjel, az „ = emlitésjel, a * = mutatójel, ezek s általában az ilyenek már Révayra vallanak.

A másik kis könyv, az *Ékesírás*, „tanítja a betűket az előhuzásokból és a szavakat a betűkből íróttal rendesen összeállítani“. Ehhez is voltak tabellák, melyekre a szövegben több helyt utal is, de ezek még nem ismeretesek. Szabályokat ad a magyar, deák és német írásra s tanítja a nagyobb folyó írást, a kisebbet s a törött vagy négyszegű írást. Itt is ügyes műszavakkal találkozunk pl. haj-

húzások, árnyékhúzások, iv-, kar-, horoghúzások, fenhosszas, alhosszas betűk, közök stb.

A Fényfalvi-féle röpiratból látva, hogy Révay még nyelvtannal is pályázott a népiskolák számára, eleintén ez után is keresgéltem. Természetesen nem találtam. A mit ő írt, az nem fogadtatott el. A nemzeti iskolák részére a Meliboeus (Bél Mátyás) német s magyar nyelvtanait vették föl s Pál Gáspár átigazítása szerint, az övéit nyomták egész 1817-ig, mikor azokat (legalább a magyart) Verseghy-é váltotta fel.

Az eddig ismertetett műveken kívül van még Révaynak két munkája, melyek már nem a nyelvészet előcsarnokai.

4. Ezek egyike a „*Várasai építésnek eleji. A kötetlennek az ára 12 krajczár*“. Budán, kir. akad. betűkkel. 1780. 8r. 116. lap. „Ennek aligha volt több kiadása, sem Révay nem említi, sem én nem láttam. Ehhez is kellett volna képtábláknak lenni, de „híjjával vagyunk“, úgymond ugyanesak ő, s utasít a német kiadásra (t. i. a bécsire), melynek czíme: „*Anleitung zur bürgerlichen Baukunst zum Gebrauche der deutschen Schulen in den kais. königl. Staaten. Wien, bei St. Anna*“.

Tartalmazza pedig az első rész a pusztai építést, a második rész az ékes építést. Nem ide tartozik elsorolni bővebben, mi van e könyv lapjain. Legfeljebb a mű végén közölt építési műszótár az, mely bennünket érdekelhet. A használt szavakban sok jó van, bár van rossz is (pl. almegvetés = Grundbau). Ime a jellemzőbbek: csukókék = Bogenschlussstein, oldalékek = Keile, tekebolt = Kugelgewölbe, görgőbolt = Tonnengewölbe, szegesbolt = Klostersgewölbe, házrend = Stock, fedélágya = Dachschwellen, vánkostag = Pfuhl, homlokeli = Giebel, képüregek = Bilderblinde stb.

Folyó beszédben van írva, s először minden szakasznál a meghatározás jön, azután a felosztás s végül az elmélkedések és a megmutatások.

5. A másik mű „*A mezei gazdaságnak folytatásáról a magyar hazának és ehhez kapcsolattott vidék tartományoknak nemzeti iskola módjához alkalmaztatott tanuságok*“. A kötetlennek az ára 8 kr. Budán a kir. akad. bet. 1780 8r. 100 lap. E mű előbb meghatározza, mi a mezei gazdaság, azután beszél a földről, a gabonaföld megműveléséről, a kaszálókról, a marhatartásról, a kertekről, a szőlőkről, a hasznos bogarakról. Műszavait s irányát tekintve ez is érdekes, ép úgy mint a többi. Erről a könyvről különben a Fény-

falvi-féle röpirat azt mondja, s az életírók utána mondják, hogy „ex versione Szilágyiána“ írta, de ki volt, mi volt ez a Szilágyi s az ő fordítása? Azt nem említik. Ezt a Szilágyit Sámuelnek hívták s debreczeni püspök volt, az ő fordítása pedig az *Ausztriai Paraszt*“ (8r. 238. lap) című mezei gazdaságra oktató könyveeske vala, melyet 1776-ban Pozsonyban az a Landerer Mihály adott ki, a ki a Révai ABC-jének is első nyomtatója volt. Az eredeti mű írója pedig *Wiegand János* volt. Révay csak azt csinálta e könyvvel, hogy a Felbiger-féle rendhez szabta s iskolai kézikönyvvé berendezte.

Eddig érve ime ismerjük már Révay épen nem ismeretlen tankönyveit. Egy várja még a megfejtést, t. i. hogy micsoda iskolákban használták e vaskos köteteket? A kisebb fajta abécét a falusi iskolákban, s miután lenni kellett középnagyságúnak is, az ilyet a nagyobb községek iskoláiban s végre a legnagyobb (a 116. lapos) abécét s mind a többi felsorolt könyvet a normális vagy a legnagyobb népiskolákban, melyek egyszersmind képezdékül is szolgálták. De használták e könyveket a gymnasiumokban is, a mennyiben a grammatikai iskolákra is ki voltak szabva.

Az abécze, mint láttuk, évekig tartotta magát, a többi hamar kiszorult, s hamar elfeledtetett. Nem is voltak egyébre érdemesek, az abécze sem érdemelte, hogy oly hosszú életet éljen. Felbiger deductiv, fogalmi meghatározásokon kezdődő művei nem lehettek ideálok. A bécsi lapok sokat éleztek ezek felett a definitiós népisk. könyvek felett. Elmondták, hogy valjon a suszter azon kezd-e, mikor az inasát tanítja, hogy előbb a dikieset meg a csirizt definiálja neki? stb. Nálunk Kazinczy-ék s a pozsonyi normális tanítók dolgoztak először ez irány ellen, s az ő munkásságuk következtében szüntek meg az ily fokos könyvek rémíteni az iskolás gyermekeket. Igen érdekes különben az is, hogy a protestánsok e könyvek kasználása ellen tiltakozván, II. József megengedte nekik, hogy a ki nyomtatás előtt nézzék meg azokat, s reflexióikat tegyék meg. A helytartótanács levéltárában 1783-ból aztán ott is van a protestánsok köréből Domokosnak, a debreczeni bírónak a reflexiója, egész nagy ív, melyen ügyesen és okosan mutogatja ki, hogy e könyvek, hol s mennyiben sértik — — tán a prot. hitelveket? — — nem, hanem a helyes magyarságot.

Révay könyveivel tehát készen volnánk, hogy rajzunk teljes legyen, említsük meg röviden Felbiger sorsát is. Ő a mi iskolai szervezetünknek s könyveinknek is a tervezője, II. József alatt előbbi

befolyásos állását elveszítve Pozsonyba tététt át, s itt halt meg. Iskolautgyünk pedig, minden pädagogiai felügyelet nélkül fejlett tovább. Jelentek ugyan meg ismét és ismét tanügyi szervezetek, de igazában csak az újabb időkben értük meg, hogy a kormány e fontos nemzeti ügyre komolyabb gondot fordítson, s többé magyar nemzetellenes czélokra ne használja fel.

VI.

KÖLTEMÉNYEK.

ELINA HALÁLA.

Finn népballada.

FORDÍTOTTA BARNA FERDIÁND.

Elinácska ifjú lyánka,
Dombra mene a kamrába;
Hóna alatt réz fazék van,
Réz kules van a réz fazékban.
Ihol ott jön Klausz Kurki!
„Honnan tudod, hogy Klausz Kurki?”
„Jeles embert menéséről,
Lábainak lépéséről.”
„Nem lehet-e más oly úri,
Mint lankói Klausz Kurki?”
Behajt Klausz az udvarra,
Vele együtt száz lovasa,
Nyereg-ülő száz férfja,
Aranykardos szép vitézek,
Üst szerszámra mind a ménék.
Öt testvére van Ellinek,
Mind az asztalfőn ülének,
Egyszerre mind felállának,
Klauszt fogadni indulának.
„Van-e itten lyány eladó,
Férjhez menő, hozzám való?”
„Nem árúlnak leányt halmon,
Nem szerzik el az udvaron.
De még házunk elég vagyon;

Szobánk úri embereknek,
Jönni egynek, menni másnak ;
Istálló a peripáknak,
Szín, a hol lenyergelhetnek,
Akasztószeg a nyergeknek.“

Beszáll Klausz a szobába
Ajtót nyitja a kardjával,
Betaszítja a tokjával:
„Van-e itten lány eladó,
Férjhez menő, nekem való?“
Elinának édes anyja,
Köszönté Klauszt, s így szólt arra:

„Egy sincs itten lány eladó,
Nagy lány férjhez vinni való,
Még csak tubák, kis csemeték,
Gyöngye korú gyermekecskék.“

„Hisz ott a te kis Elinád,
Add nekem a kis Elinát!“

„Arany anyám, egyetlenem,
Oda ne adj Klausznak engem!“

„Elinámtól még nem telik,
Dolgoztatni cselédeid,
Táplálni a családotat,
Gondozni a gulyáidat.“

„Ezt Elina úgy sem végzi,
Ha a belső-leány Kriszti;
Mindez az ő dolga leszzen,
Dolgoztatni a háznépem,
Táplálni a családomat,
Gondozni a gulyáimat.“

„Ott van neked Kriszti Lankón,
Ő volt eddig ott az asszony,
Az engemet megégetne,
Kegyetlenül elvesztene.“

„Kriszti ilyet eddig sem tett,
Még senkit meg nem égetett,
Nem vesztett el ily gonoszúl
Sem eddiglen, sem ezentúl.“
De elvégre ki a kába?

Ki más mint a szegény lyányka,
Ha nem kába, nem kitanúlt,
Jegyet váltott, kezét adott.
Keze Klausznak a kezében,
S Klausz őt haza vitte szépen.

Az ablakból nézi Kriszti,
Az üvegen át szemléli:
„Ime tehát e nő volna,
Boldogságom megbontója!
A kulcsok még a kezemben,
S más parancsol már is nekem.“
Mene Klauszhoz s szóla ottan:
„Oh kedves Klausz, arany uram!
Hogy nem látsz meg te semmit se,
'sz nődek Olof a kedvese.“
„Kedves Krisztin, hű cselédem,
Bizonyítsd be mind azt nekem,
A mit mondál ép az imént,
S selyemruhát kapsz majd ezért,
Ellit pedig megégetem —
Öt szép selyemszoknyát adok,
Neked előbb elhordanod,
Hogy sem Elli ténsasszonynak;
Azonképen a kulcsokat,
Hogysem Elli ténsasszonynak.“
„Oh kedves Klausz, arany uram,
Rándulj ki az Aumo-rétre,
A kis-réti földnyelv végre.
Mondd neki, hogy messzire mégysz,
Hogy haza nagy sokára térsz,
Pohjolában gyűlésen léssz;
S akkoron bebizonyítom,
A mint mondám, azon módon.“

Klausz úr útra készülődik. —
„Édes lelkem, Elinácskám,
Készíts vajat egy rocskába,
Eleséget tarisznyába,
Tégy sódart is és szalonnát,
Nagy kosárba pedig tojást,

El kell mennem messze földre,
Pohjolába a gyűlésre!“
„Oh kedves Klausz, arany uram,
Ne késs kérlek soká ottan,
Úgy lehet a végső hetek,
Végnapjaim közelgetnek,
Ha jársz-kelsz ott fellépést tégy,
Hadd másnak a másik felét,
Hahogy szólasz, szólj féligét,
Hogy ha iszol egy-két cseppet,
Hadd másnak a többiekét:
Így könnyebben kivergődöl,
A pohjai bűvök közül.““

Jó menyecske, Elinácska,
Élést tön egy tarisznyába,
Sódart is tön és szalonnát,
Nagy kosárba pedig tojást.
Klausz elment az Aumo-rétre
A kis-réti fok hegyére.
Készül Kriszti szapuláshoz,
Fehérnemű mósásához
A jó Elli ténsasszonynak.
Nagy zaj hallik a házból ki,
Megyen Elli, hogy megnézi:
„Oh, oh Kriszti, édes fiam,
Mit dörömbölsz úgy a házban,
Hogy úgy csattogsz a konyhában?“
„Szapulgatok egy bestyének,
Ruháját egy rossz személynek.““
„Oh, oh Kriszti, édes fiam
Ne csapkodd oly iszonyúan.“
Kriszti ezt jól megjegyezte,
Annál jobban vágta, verte.
„Ne csapkodd úgy te rossz ríma,
Ingeim oly szörnyű módra,
Azokat nem itt készíték,
Jó anyámnak művei még.“
„Jó leányok közt is vannak,
Fele sem az, kit úgy hívnak,

S bizony velem föl sem érnek,
Bármily csekély cseléd legyek,
Kik engem így nevezgetnek;
Asszonyságok hirnevesek
Im Oloffal enyelgenek
Szakálába szerelmesek.“

Kisírt szemmel tére vissza
A vízpartról Elli haza,
Utóléri Kriszti nyomon.
„Oh aranyom, jó ténsasszony!
Engedd el a cselédeket,
Ökröktől a béreseket,
Egy kissé hadd mulassanak,
Egy kis lakzit hadd lakjanak,
Mint előbb is tették vala,
Mikor az úr úton vala.“
„„Oh, oh Kriszti, lyányom édes,
Tégy mint látod, hogy legjobb lesz,
A mint tevék előttem is,
A hordókat csapold meg mind
Csupán egyet hagyj békével,
Mely érettem tétetik el.“
Kriszti ezt jól megjegyezte,
Csapra előbb is azt verte.
„„Oh, oh Kriszti, édes fiam,
Mást tevék, mint parancsoltam.“
„Jó ténsasszony, drága lélek,
Ágyat hová vessek néked,
Úgy-e az új épületbe,
Kapú felett a terembe?“
„„Ne vesd az új épületben,
Kapú felett a teremben,
Vesd termébe a férjemnek
Mint előbb is ott vetetted.“
„De ott dörgő löfegyverek,
Csörgő, csengő kardneműek,
Téged ottan megsérthetnek
Szúrós szablyák, vas gerelyek.“
„„Puska gyilkos a csatában,

Kard férfinak a markában
 Megszokottak; de a házban
 Ékűl vannak a szobában:
 Azért hát csak oda ágyalj,
 Vesd meg ágyam két dunyhával,
 Két vánkost tégy fejem alá
 S két lepedőt teríts reá!”

Kriszti ezt jól megjegyezte,
 Dunyhát ötöt felezipele,
 Öt vánkost a feje alá,
 S öt lepedőt terített rá.

Jó Elina nyugodni ment:
 „Oh, oh Kriszti, kedves fiam,
 Nem úgy tevél, a mint mondtam,
 Hiszen dunyhát ötöt hoztál,
 Öt vánkost a fejem alá,
 S öt lepedőt terítél rá.”

Innen Kriszti, a rossz pára,
 Megy az Olof szobájába:
 „Hinak Olof, lovászmester.
 Siess Klausz úr termébe fel,
 Ottan reád nagy szükség van,
 Azt mondták, hogy eredj gyorsan.”
 „Valjon minek hinak oda?”
 Oda mene találomra;
 Kriszti utána egyenest,
 Az ajtóra kilencz zárt tesz,
 Tizedikül erős reteszt.
 Fut legott az Aumo-rétre,
 A kis-réti fok végére.
 „Oh, oh Klausz, arany uram!
 Immár most bebizonyítom,
 Amint mondám, azon módon,
 Ott van Olof egymagába,
 Kedves nőddel a kamrába.”

Haza rohan Klausz sietve,
 Fejlesztve, megbomolva;
 Szurkos kérget gyújta legott,
 S mint a kéreg tüzet fogott,

Az eszterhát meggyújtotta
S házát lángba borította.
Elina ön gyűrűs ujját
Kidugá az ablakon át;
Rajta a jegy most is azon.
„Arany férjem, kedves Klauszom,
Ne veszítsd el tenjegyedet,
Ha hordóját már elvesztet.”
De Klausz Kurki, az esztelen,
Kardot ránta erre menten,
S fénylő karddal reá csapa,
Jegygyűrűjét visszakapta.

Elina ön szopós fiát
Tartá ki az ablakon át,
Nyöszögő kis ártatlanát:
„Oh kedves Klausz, arany uram,
Ne égesd el figyermeked,
Ha szülőjét már elvesztet.”
„Égi ott hitvány a fattyaddal,
Tűzre való a fiaddal
Nekem ugyan nem fiam az,
Olof lovász porontya az.”

Elli szegény kis menyecske
Ur Krisztushoz ekkép esde:
„Én istenem, áldott Krisztus,
Irgalmas megváltó Jézus!
Csak még anyám lássam egyszer,
Égjen itt meg minden bátor;
Hadd hulljék e helyre zápor,
Míg csak meg nem látom anyám!
Óh, te Otti atyámfia
Siess hamar Szuomelába,
Hidd anyámat ide gyorsan,
Szépítve mondd, nem a mint van.”
A jó Otti útra kele,
Futott mint csak télék tőle,
A nagy tón át verekedett,
Szuomelába megérkezett.

„Oh, oh arany téns nagy-asszony,
Hozzánk hivat a ténsasszony.“
Odahagyá fekvő ágját,
Hamar ölté fel ruháját.
„Gyáva asszony, óh én szegény,
A ruhám hogy vevém fel én,
Össze-vissza a viganóm,
Valjon hogy van szegény lyányom?“
„A ténsasszony nagyon jól van,
Előbb is jól, most még jobban.“
„Gyáva asszony, oh én szegény,
Harisnyám hogy húzám fel én,
Fonákul van és visszáson,
Valjon hogy van szegény lyányom?“
„A ténsasszony igen jól van,
Előbb is jól, most még jobban.“
„Gyáva asszony, oh én szegény,
Czipóm hogy húzám fel én
Fölcsérélve és visszáson,
Valjon hogy van szegény lyányom?“
„A ténsasszony igen jól van,
Előbb is jól, most meg jobban.“
„Gyáva asszony, oh én szegény,
Fejkendőm hogy kötém fel én,
Fonákul van és visszáson
Valjon hogy van szegény lyányom?“
„A ténsasszony igen jól van,
Előbb is jól, most meg jobban.“
Az öbölbe már elértek.
„Oh jaj nekem, árva lélek!
Mi fekete füst az Lankón,
Ködlök Klausznál az udvaron?“
„Kakasokat koppasztanak,
Tyúkfiaikat tollasztatnak,
Birkát, bárányt ölögetnek,
Sertéseket perzselgetnek;
Keresztelő készül ottan
Új szülöttek az udvarban.“

Klauszékhoz a hogy betére,
Földre esék a térdére,
Ön vejének elejébe :
„Oh aranyom, kedves Klauszom!
Mentsd ki tűzből ten magzatod,
Áldott nőd, e jámbor asszonyt!“
„„Megégetem a fiával,
Hitvány rímát a fattyával.““
„Oh kegyelmezz Klausz neki
Engedd őt más földre menni,
Bűneivel bujdosnia,
Szégyenében pirúlnia.“
De ott terme Kriszti nyomban :
„„Ne hallgass rá kedves uram!
Sőt szaporítsd meg a szurkot
Keverj közé bőven lőport,
Dobd a tűzbe azonképen,
Hogy még annál jobban égjen!““
„Oh egyetlen Elinácskám,
Oh gyermekem, oh leánykám,
Hogy is tudtál rá hallgatni,
Magad rosszra reá adni.“
„„Lelkem anyám, egyetlenem!
Nincs egy szikra bűn se bennem,
Hibám annyi sines énnekem,
Mennyi egy tű fökra megyen,
Égjen el hát már e hely is,
Mert anyám megláttam mégis,
Keserves kimultom előtt
Szülöm szemét láttam előbb.““
Bucsút venni vágyott volt még,
Szólani még egy-két ígét,
Anyjához, ki egyre ott sirt.
Ámde legott összerogyott,
Izzó tűzbe elhanyatlott.
Ez volt vége Elinának,
Áldott ifjú asszonykának,
Ki arczára igen ékes,
Vala mindenképen kedves —

Megsiratnak sokan téged,
Sóhajtoznak sokan érted,
Gyásznak nem lesz vége Lankón,
Panasznak az öbölmarton.

Ez volt vége az árvának,
Magának és magzatjának;
Alig telt el erre félhold,
Alig hogy két hete elmúlt,
Lóval tele istállója,
Tehenekkel tele óla,
Szénát éve elveszének
A zab mellett megdöglének.
Klausz Kurki, a boldogtalan,
Boldogtalan és oktalan,
Ház előtt a küszöbön ül,
Úgy hull a könny a szeméből.
Ott járt Jézus agg képiben:
„Klausz Kurki mért sírsz oly igen?”
„Nagy okom van a sirásra,
Elég bajom bánkódásra:
Megégettem ennen nőmet,
Ölben hordó csecsemőmet
Az ártatlant megégettem,
En szülöttem elvesztettem.”
„Tudom Elli jó ténsasszonyt —”
„Valjon hol van Elina most?”
„Azt is tudom hol van Ella,
Fenn a magas mennyországba’
A mennyei boldogságban
Az Úr isten lábánál van,
Hat gyertya a háta mögött,
A kezében egy arany könyv,
Fiacskáját ölben fogja,
Olof ott áll az ajtóba.
Tudom azt is hol Klausz Kurki.”
„Tehát hol van Klausz Kurki?”
„Klausz Kurki hát ez meg ott van
Igen mélyen a pokolban,
Sarkantyúja kisugárzik,

A két lába ide látszik.
 Tudom hol van Kriszti rima :
 A pokolnak mélységében,
 A legalsó fenekében,
 A fonsikja kissé látszik,
 Arany szalag kiviláglik.“

Klausz legottan útra szálla,
 Sípót tón a tarsolyába,
 Tárogata tón jártában,
 Búg a pusztán ballagtában,
 A tengerhez távoztában,
 Hanyathomlok bele hajta
 A mélységes hullámokba.

Ez volt vége a fiúnak,
 A megnősült férfiúnak,
 S Krisztinek, a nyomorútnak.

VII.

VELENCZE MODERN TITKAIBÓL.

ÍRTA: WILKIE COLLINS.

(3. folytatás.)

XI. FEJEZET.

— Miss, „lady Montbarry“.

Ágnes épen levelet írt, midőn nagy csodálkozására a eseléd e nevet jelenté be neki. Első pillanatban vissza akarta utasítani a nőt, aki betolakodék nála. De lady Montbarrynak gondja volt rá, hogy nyomban követte a eselédet. És mielőtt Ágnes szólhatott volna, már belépett a szobába.

— Bocsásson meg tolakodásomért, miss Lockwood. Egy kérdésem volna, a mi nagyon érdekel és a mire csak kegyed felelhet meg. E szavakon kezdte meg lady Montbarry a társalgást; lassan, habozva beszélt, szeméit lesüté a földre.

Ágnes nem felelt; csak székkal kínálta meg vendégét. Többet ez idő szerint nem tehetett. Amit a velencei palotában folytatott, rejtett sötét életről olvasott, amit lord Montbarry szomorú haláláról

és temetéséről hallott, amit Ferrari rejtélyes eltűnéséről tudott, mind eszébe jutott, midőn a fekete ruhás nő megállott előtte.

Lady Montbarry sajátságos magaviselete csak növelte zavarát, kételyeit. Itt áll előtte a kalandornő, ki nyomokat hagyott Európa minden nagy városában; a furia, ki Ferrarinét úgy megrémítette a hotelben; különös! most félénk reszkető asszony lett belőle. Azóta, hogy belépett, nem is mert Ágnes szeme közé nézni. Odalépett a székhöz, melylyel Ágnes megkinálta, habozott, a karfához támaszkodott és állva maradt. „Engedje meg, hogy kissé összeszedjem magamat“, mondá halk hangon. Lehorgasztá fejét és úgy állott Ágnes előtt, mint egy bűnbánó gonosztevő a kérlelhetlen bíró előtt. Mindketten hallgattak. Ez a félelem hallgatása volt mindkettőnél. De egys erre megnyílt az ajtó és Henry Westwick lépett be. Darab ideig figyelmesen nézte lady Montbarryt, aztán udvariasan meghajtá magát és szintén hallgatott. A nő csüggedt lelke föléledt, midőn meglátta férjének öcsését. Felegyenesedett. Daczosan szeme közé nézett Westwicknek. Hideg, megvető mosolylyal víszonozta hajlását.

Henry Ágneshez közeledék.

— Kegyed hitta ide lady Montbarryt? kérdé nyugodtan.

— Nem.

— Óhajtja őt látni?

— Nehezemre esik.

— Hallotta ezt, mondá Henry hidegen, sógorasszonyához fordulva.

— Hallom, felelt az özvegy még hidegebben. .

— A kegyed látogatása, hogy többet ne mondjak, időszerűtlen.

— Az ön beavatkozása, hogy többet ne mondjak, nincs helyén.

Lady Montbarry e felelet után Ágneshez közeledett. Westwick Henry jelenléte mintegy felbátorította.

— Engedje meg miss Lockwood, hogy egy kérdést intézzek kegyedhez — mondá lekötelező udvariassággal. Nem akarok kellemtelenséget szerezni. Csak azt mondja meg, mikor Ferrari alkalmazást keresett férjemnél, csakugyan kegyed. . .

Elszántsága cserben hagyta, még mielőtt tovább szólhatott volna. Reszketni kezdett, a legközelebbi székre dőlt, egy perczig küzdött magával, azután ismét megnyugodott.

— Csakugyan megengedte Ferrarinak, folytatá, hogy kegyedre hivatkozzék?

Ágnes nem felelt szokott nyíltságával. Csekély ügy forgott

szóban, de zavarba ejtette, felizgatta az, hogy épen ez a nő hozza szóba.

— Ferrari nejét már régóta ismerem és érdeklődöm...

— Ah! Miss Lockwood — vágott közbe lady Montbarry türelmetlen taglejtéssel, ne vesztegetse az időt azzal, hogy arról az asszonyról beszéljen nekem. Világos kérdésemre világosan feleljen!

— Hadd feleljek én neki, suttogá Henry, majd elég világosan fogok szólani.

Ágnes tagadólag intett. Lady Montbarry közbeszólása eszébe juttatá, hogy mivel tartozik magának. Világosabban kezdett beszélni.

Mikor Ferrari ajánlkozott lord Montbarrynak, mondá, bizonyára említette a nevemet. Akarata ellenére is megint nem arról beszélt, amit a lady tudni akart. Lady Montbarry már nem bírta leküzdeni türelmetlenségét. Felkelt és Ágnes felé lépett.

— Ferrari a kegyed tudtával és beleegyezésével hivatkozott önre? kérdé. Én csak azt akarom tudni. Az egekre kérem feleljen, mondja meg: igen vagy nem.

— Igen.

Ez az egy szó villám gyanánt sújtotta a ladyt. Minden élet elalélt benne, úgy állott ott, mint egy kőszobor; két nézője még lélegzetvételét sem vette észre.

Henry durván szólt hozzá.

— Most már indulhat, megkapta a választ.

A lady végig nézett rajta.

— Megkaptam az ítéletemet, így szólt, és lassú léptekkel távozott.

Henry nagy csodálkozására Ágnes visszahívta vendégét.

— Várjon még egy perczig, lady Montbarry. Most meg én akarok valamit kérdezni. Ön Ferrarit említette. Én is róla akarok beszélni.

Lady Montbarry szótlanul bólintott fejével. Reszkető kézzel vette ki zsebkendőjét és letörülte vele homlokát. Ágnes észrevette a reszketést és megdöbbsent. — Tán kellemetlen ez kegyedre nézve? kérdé félénken.

Lady Montbarry még hallgatott, csak intett Ágnesnek, hogy folytassa. Henry pedig közelebb lépett, s figyelmesen nézte sógorasszonyát.

— Ferrarinak semmi nyomát sem találták Angolországban, — folytatá Ágnes. Nem hallott róla valami hírt? És ha hallott valamit, nem lenne szíves nekem elmondani?

Lady Montbarry vékony ajkain ismét az a bús, kegyetlen mosoly játszott!

— Miért tudakozódik épen nálam az eltűnt futár után? mondá. Majd meg fogja tudni, hogy mi lett belőle, majd ha itt lesz az ideje.

Ágnes meghökkent. „Nem értem, mondá. Hogyan tudom meg? Majd megfogja valaki mondani?”

— Valaki meg fogja mondani.

Henry nem állhatta meg tovább szó nélkül. — Talán bizony nagysád lesz az a valaki? mondá gúnyos udvariassággal.

— Meglehet, viszonzá a lady lenéző könnyedséggel. Valamikor még én lehetek az a valaki, aki a Missnek meg fogja mondani, hogy Ferrari hová lett, ha.....E szónál megakadt és mereven nézett Ágnesre.

— Nos...ha? kérdé Ágnes.

— Ha miss Lockwood kényszeríteni fog.

Ágnes elbámult. — Én önt kényszeríteni? kiáltott fel. Hogyan tehetném? Azt akarja talán mondani, hogy az én akaratom erősebb lesz, mint a kegyedé?

— Ön meg azt akarja mondani, hogy a gyertya nem égeti meg a molyt, ha ez a lángjába repül? Hallott-e valaha arról, hogy a rémület lebűvöl valakit? Igen, engem lebűvöl a rémület, melyet kegyed okoz nekem. Nincs jogom és nem is kívánom kegyedet meglátogatni, mert az én ellenségem. Világéletemben most először történik, hogy alávetem magam ellenségemnek. Lássá én várok, mert ön azt mondta, hogy várjak; pedig esküszöm, hogy míg itt állok, rettegés járja át minden tagomat. Ne engedje meg, hogy kíváncsiságot vagy szánalmat keltsek önben! Kövesse Westwick úr példáját. Legyen kemény, durva, kérlelhetlen, mint ő. Engedje meg s mondja ki, hogy távozzam.

Ágnes nyílt, egyszerű természete csak egy érthető indokot tudott találni e furcsa kifakadásra.

— Téved, ha azt hiszi, hogy ellensége vagyok, mondá. Kegyed nem szándékozott engem megbántani, midőn kezét nyújtotta lord Montbarrynak. Én már akkor megbocsátottam, mikor még a lord élt. És most, hogy elhunyt, még inkább megbocsátok kegyednek.

Henry a csodálat és boszúság vegyes érzetével hallgatta e szavakat.

— Ne szóljon tovább, kegyed nagyon is jó hozzá; ő nem érdemlí meg ezt, mondá.

Lady Montbarry fel sem vette e közbeszólást. Ágnes egyszerű szavai még lebilincselve tartották e furcsa szeszélyű nő minden figyelmét. Amint e szavakat hallá, arczán mély, vígasztalan bánat tükröződött le, hangja egészen megváltozott. A reménytelen lemondás nyilvánult benne.

— Ártatlan jó teremtés, — így szólott — mit határoz az ön nyájas bocsánata? Mik az ön apró bajai azon nagy bűnökhöz képest, melyekről itt szó van? Nem akarom megijeszteni, én csak magam iránt vagyok oly nyomorúlt. Tudja-e mit tesz az, mikor valakinek biztos előérzete van, hogy valami csapás fogja sujtani és mégis azt reméli, hogy positiv meggyőződése nem fog valónak bizonyúlni? — Mikor a házasság előtt találkoztam kegyeddél és először éreztem a befolyást, melyet felettem gyakorol, akkor tápláltam ama reményt. Gyűnge remény volt az, amely lelkemben a mai napig tengődött, Ön megölte a válaszszal, melyet kérdésemre adott.

— Hogyan öltem meg reményeit? kérdé Ágnes. Azon körül-mény, hogy megengedtem Ferrarinak, miszerint rám hivatkozhassek, miféle összefüggésben áll a furcsa és rettenetes dolgokkal, melyeket ön említ.

— Nincs már messze az idő, amikor kegyed is meg fogja tudni. De most lehetőleg világosan meg akarom mondani, hogy miért félek kegyedtől. Szilárdúl meg vagyok arról győződve, hogy azon a napon, melyen megfosztottam önt attól, akit szeretett, a sors önt szemelte ki eszközül a boszúra, melyet sok éven át elkövetett bűneim érdemeltek meg. Oh, különös dolgok történtek azóta. Akadt egy személy, és ennek ön az oka, aki ártatlanul növelte a bűnök terhét. És ön még többnek is lesz az oka. Ön fogja felfedni titkokmat és ön fog a büntetésnek kiszolgáltatni; még fogunk találkozni, itt Angolországban vagy ott Velenczében, ahol férjem meghalt; és akkor utolszor fogunk találkozni.

Ágnesre, bármily józan volt is az ítélete, és bármennyire túltette magát minden babonán, mégis nagy hatást gyakorolt az ijesztő komolyság, melylyel a lady ezeket elmondta. Elsápadva nézett Henryre. — Érti ön ezt? kérdé tőle.

— Ez igen egyszerű és érthető, felelt Henry lenézően. E nő tudja, hogy Ferrarival mi történt, de nem meri megmondani a valót és ezért beszél össze-vissza tücsköt-bogarát. Boesással el.

Lady Montbarry oly kevésbé vette fel e szavakat, mintha egy ölel csaholt volna a szék alól.

— Mondja meg az érdekelt Ferrarinénak, hogy várjon még egy darabig, mondá. — Ön majd meg fogja tudni, hogy mi lett az ő férjéből és majd meg mondja neki. Nincs oka aggódni. Legközelebb valami csekély esemény hoz össze bennünket, egy csekélység, amilyen a Ferrari szerződése volt. Ugy-e Westwick ur, ön azt mondja erre, hogy balgaság. De már engedje meg, mi asszonyok mindig balgaságot beszélünk. Ajánlom magam, miss Lockwood.

És kinyitotta az ajtót, gyorsan távozott, mintha attól félne, hogy Ágnes még egyszer találja visszahívni.

XII. FEJEZET.

— Hiszi-e ön, hogy a lady örült? kérdé Ágnes.

— Én egyszerűen azt hiszem, hogy e nő nyomorúlt, hamis, babonás, kegyetlen, de nem örült. Azt hiszem, csak azért jött ide, hogy megijeszze kegyedet és gyönyörködjék rémületében.

— Az sikerült is neki. Restelve kell be vallanom, hogy megijesztett.

Henry ránézett, habozott és aztán melléje ült a pamlagra.

— Nagyon féltem kegyedet. Ha a szerencsés véletlen épen ma ide nem vezet, kitudja, hogy ez alávaló nő, ha egyedül találja kegyedet, miket mond vagy miket tesz. Kedves barátném, kegyed szomorú életet folytat, nincs oltalmazója. Ez sehogysem tetszik nekem, azt szeretném, ha megváltoztatná életmódját, kivált azok után amik most történtek. Hiába mondja nekem, hogy itt van öreg dajkája. Az nagyon öreg asszony, nagyon alárendelt rangú, nem nyújt elég oltalmat oly állású nőnek, amilyen ön. Ne értsen félre. Ágnes! Amit mondok, azt az őszinte vonzalom mondatja velem. Itt szünetet tartott és megragadta Ágnes kezét. A nő gyenge kísérletet tőn, hogy kiszabadítsa kezét.

— Hát mikor fog elérkezni a napja, folytatá Henry, hogy én leszek egyedül feljogosítva kegyedet oltalmazni? Mikor lesz kegyed életem büszkesége és öröme. És megszorítá Ágnes kezét. A leány nem felelt, elpirúlt, majd meg elhalaványodott, elfordítá tőle tekintetét.

— Tán oly szerencsétlen valék, hogy megsértettem, kérdezé Henry.

Ágnes azt felelé, azt suttogá, hogy: „Nem.”

— Talán megszorítottam?

— Csak eszembe juttatta az elmúlt szomorú napokat, felelé

Ágnes és ismét kiszabadítani iparkodott a kezét. De Henry nem bocsátotta el, ajkaihoz emelte.

— Hát sohasem bírhatom rá, hogy más napokra, a jövő boldog napjaira gondoljon. Vagy ha már a múlt napokra kell gondolnia, miért nem gondol inkább azon időre, amelyben először szerettem meg önt.

Ágnes felsóhajtott. — Kiméljen meg Henry, mondá búsán, ne szóljon tovább. — Arcza ismét élénk színekben játszott, keze reszketett. Bájosan nézett ki, amint szemeit lesütötte és keble hevesen zibált. Henry e perczen nem adta volna a világ minden kincseért, ha karjaiba zárhatta és megcsókolhatta volna. Rejtélyes rokonérzet súgta meg neki, hogy mi megy végbe Ágnes lelkében.

A leány egyszerre kirántotta kezét és feltekintett reá. Szemében könnyek csillogtak. Nem szólt semmit, de szemei elég hangosan beszéltek. Intették, nem haragosan, nem barátságtalanul, de mégis csak intették, hogy ne sürgesse tovább.

— Csak azt mondja meg, hogy megbocsát nekem, mondá Henry és fölkelt a pamlagról.

— Igen is, megbocsátok, felelt Ágnes nyugodtan.

— Nem vesztettem el becsülését?

— Oh nem!

— Kívánja, hogy távozzam?

Ágnes is fölkelt a pamlagról és az íróasztalhoz lépett. A levél, melyet épen akkor írt, mikor lady Montbarry belépett, befejezetlenül feküdt az asztalon. Amint a levélre, azután pedig Henryre nézett, arcán az a mosoly játszott, mely mindenkit elvarázsolt.

— Még ne menjen el, így szólt; mondani akarok valamit. De nem igen tudom, hogy mikép fejezzem ki. Talán legjobb lesz, ha önre bízom, hogy találja el. Ön az imént említette, hogy én itt egyedül élek és nincs oltalmazóm. Bevallom, hogy biz én nem igen boldogul élek. (Henry arcán egyre növekedő nyugtalanság tükröződött le.) Látta, az ön eszméje bennem már korábban meg fogamzott. Életmódomat teljesen meg akarom változtatni, ha tudniilik az ön bátyja, Stephen, beleegyezik.

E szavak után kinyitá az íróasztal fiókját, kivett belőle egy levelet és átnyújtotta Henrynek.

Westwick gépiesen nyúlt a levél után. Homályos sejtelmek szállották meg és hallgatott. Az a „megváltoztatott életmód“ csak nem jelenti azt, hogy Ágnes férjhez menőben van! Mégis, azt sem

taudta miért, de habozva bontotta fel a levelet. Szemeik találkoztak. Ágnes ismét mosolygott.

— Nézzen csak a borítékra, mondá; ismernie kellene az írást; pedig még sem ismeri.

Henry megnézte a borítékot. Nagy, ingatag vonású betűkkel volt írva a cím. Rögtön kibontá a levelet.

„Kedves Ágnes néni! Nevelőnők elhagyott bennünket. Pénzt örökölt meg egy házat. Kalácsot kaptunk meg bort, hogy igyunk az egészségére. Ön megígérte, hogy nevelőnők lesz, ha elmegy a régi. Most hát elment. A mama nem tudja, hogy ezt a levelet írjuk. Kérem jőjjön el, még mielőtt más nevelőnőt kapnánk, szerető Lucyja írja ezt. Clara és Blanka is megpróbálták. De még nagyon fiatalok ahhoz. Bepiszkitják a papirost.“

— Az ön legidősebb unokahuga írja ezt, mondá Ágnes, midőn Henry álmélkodva nézett rá. A gyermekek néninek szoktak nevezni; mikor az ősszel anyjoknál voltam, a három gyermek mindig velem volt; kedvesebb leánykákat világeletemben nem láttam. Való igaz, hogy amikor elbúcsúztam tőlök, megígértem nekik, hogy nevelőjük leszek, ha szükségük lesz ilyenre. Épen az anyjoknak írtam és ajánlkoztam, mikor ön idejött.

— De csak nem gondolja ezt komolyan! kiáltott fel Henry.

Ágnes odanyújtá neki befejezetlen levelét. Csakugyan az volt benne megírva, hogy Ágnes ajánlkozik Westwick Stephen úrnak és nejének nevelőnőül. Henry álmélkodása leírhatatlan volt.

— Nem fogják binni, hogy komolyan ajánlkozik, kiálta fel.

— Miért nem? kérdé Ágnes nyugodtan.

— Ön Stephen bátyám unokahúga, sógorasszonyomnak régi barátnője.

— Annál inkább rám bízhatják gyermekeik nevelését.

De hisz kegyed egyrangú velök, s nem szorúlt rá, hogy tanítással keresse kenyerét. Képtelenség, hogy nevelőnőnek álljon be valahova.

— Miért volna képtelenség? A gyermekek szeretnek, anyjok nem kevésbé; atyjok számos bizonyágát adta hozzám való őszinte barátságának. Nagyon alkalmas vagyok erre az állásra és annyit tan csak tanultam, hogy képes legyek három leánykát oktatni, kik közül a legidősebb csak tizenegy éves. Ön azt mondja, hogy egyrangú vagyok velök. Hát nincsenek más nők, akik mint nevelőnők alkalmazvák, oly családoknál, melyek nálunknál nem magasabb ran-

guak? Egyébiránt azt sem mondhatnám, hogy velök egyrangú vagyok. Ugy tudom, hogy most az ön Stephen bátyja a család legidősebb tagja, ő fogja a lord címet örökölni. Ne feleljen nekem! Ne vitatkozzunk arról, helyesen cselekszem-e, hogy nevelőnőnek megyek. Várjuk be az eseményeket. Meguntam ezt a tengődő életemet, szeretnék boldogabb és hasznosabb tagja lenni a társadalomnak, oly házba akarok jutni, melyben legjobban szeretnék helyet foglalni. Gondolja meg jól és be fogja látni, hogy igazam van. Ha Ön azt hiszi, hogy bátyja és sógorasszonya nem fogadják el ajánlatomat, akkor rosszul ismeri őket. Hiszem, lesz annyi bátorságuk és szívök, hogy igent mondjanak.

Henry hallgatott, bár nem győzték meg e szavak; olyan ember volt, aki nem szerette az excentricus eltéréseket a rendes szokásoktól és a változás, melyre Ágnes készült, balsejtelemmel töltötte be lelkét. Ágnes, ha új érdekek bilineselik le szellemét, nem lesz annyira hajlandó őt meghallgatni. A magányos, haszon nélküli életmód mellett neki több chance-a volt. A szív, mely nincs lefoglalva, leghezszeríthetőbb. De ha a kis leányok tartják azt megszállva, sokkal nehezebben fog ő előtté megnyílni. De ezen önző gondolatokat nem mondta el fenszóval, mert ismerte a nőket. Oly érzékeny nővel szemben, amilyen Ágnes, léghelyesebb a várakozás politikája. Ha meg találná e kényes nőt sérteni, annyi lenne, mintha már elvesztette volna. Henry leküzdötte magát és más tárgyra tért át.

— Kis hugom levelének oly hatása volt, melyre a gyermek bizonyára maga sem számított, mondá. Hanem a levélről eszembe jut azon okok egyike, melyek ide vezettek engem.

Ágnes a gyermek levelére nézett. — Mi köze van e levélnek az Ön idejövételéhez? kérdé.

— Lucy nevelőnője nem az egyetlen boldog személy, aki pénzt örökölt felelé Henry. Itthon van az Ön dajkája?

— Csak nem akarja azt mondani, hogy a dajka is örökölt valamit.

— Örökölt biz az, még pedig száz font sterlinget. Küldjön el érte, én meg azalatt megmutatom kegyednek a levelet.

Ágnes csengetett, Henry pedig egy csomó levelet vett ki a zsebéből. Midőn Ágnes visszajött hozzá, a levelek közt egy nyomtatványt vett észre. Aláírási felhívás volt, e cím alatt: Palota-hotel részvénytársaság, Velenczében. E két szó: Palota és Velence lady Montbarry látogatását juttaták eszébe. „Mi ez?” kérdé, a felhívásra mutatva.

— Egy valóban sokat ígérő vállalat, mondá Henry. A nagy szállodák rendesen kifizetik magukat, ha jól kezeltetnek. Ismerem a szálloda leendő igazgatóját és annyira bízom benne, hogy részvényese lettem a társulatnak.

A válasz nem igen elégítette ki Ágnest.

— Miért nevezik e fogadót Palota-szállodának? kérdezé.

Henry ránézett és azonnal eltalálta kérdezősködésének indokát.

— Igen is mondá, ez az a palota, melyben Montbarry lakott. A társulat megvette és fogadóvá fogja átalakítani.

Ágnes szótlánul fordult el tőle és a szoba tulsó végén foglalt helyet. Csalódott Henryben. Tudta ugyan, hogy a fiatal ember rászorult a sikeres vállalatokból várható jövedelemre, de azt rossz néven vette tőle, hogy már is hasznot akar húzni a házból, melyben bátyja meghalt. Henry nem bírta felfogni az üzleti ügynek ezen sentimentális magyarázatát; az irományok közé merült, zavarba ejtette Ágnes modorának e váratlan változása. Épen mikor megtalálta a levelet, melyet keresett, belépett a dajka; Henry azt várta, hogy Ágnes szólni fog, de ez fel sem tekintett, mikor a dajka belépett. Henryre bízta, hogy mondja meg az öreg dajkának, miért szólították be.

— No magát szép szerencse érte, mondá Henry a dajkának. Száz font sterlinget örökölt.

A dajka nem tanúsított valami feltűnő örömet. Elgondolta hámarjában, hogy mit is hallott most, aztán nyugodtan így szólt:

— Ki adja nekem azt a pénzt, master Henry?

— Megboldogult bátyám, lord Montbarry (Ágnes feltekintett és érdeklődni látszott) végrendeletében a család régi cselédeinek nagyobb összeget adományozott. Itt az ügyvéd levele, mely felhatalmazza magát a pénz felvételére.

A háládatosság ritka erény minden társadalmi osztályban. De a dajkáknál legritkább. Az öreg dajka véleményét azon férfiról, ki az ő úrnőjét megcsalta és elhagyta, nem változtatta meg ez a hagyomány sem.

— Nem tudom, hogy a lordnak ki juttatta eszébe a régi cselédeket. Sokkal szívtelenebb ember volt, semhogy magától jött volna e gondolatra.

Ágnes felpattant e szavak hallatára. Ritka eset történt, megharagudott.

— Ha csak egy csepp szégyenérzet van magában — fakadt ki,

szégyelnie kellene magát azért, amit most mondott. Hálátlansága undort kelt bennem. Önre bízom Henry, hogy beszéljen vele. Ön ehhez jobban fog érteni.

És e szavak után, melyekkel értésül adta, hogy Henry is kicseppent a tiszteletből, távozott a szobából.

A dajka a kemény szemrehányáson inkább mulatni mint búsulni látszott. Amint az ajtó bezárult, bizalmasan oda lépett Henryhez.

— Makaes egy leány az én úrnőm! mondá. Nem akarta elismerni, hogy a lord rossz ember volt, még akkor sem, mikor megcsalta. És szeretettel gondol reá most is. Ha csak egy rossz szót mondanak róla, mindjárt haragra lobban. No majd leküzdjük ezt a makaesságot. Ne csüggedjen el master Henry.

— Ugy látszik, maga nem veszi Ágnes szavait sértésnek, mondá Henry.

— Én, sértésnek, az ő szavait? kiáltott fel a dajka. Szeretem őt még haragjában is. Eszembe jut, hogy milyen volt gyermekkorában. Majd mikor bemegyek hozzá jó éjszakát kívánni neki, meg fog csókolni és ezt mondja: Ne haragudjék, nem úgy gondoltam azt! Ami meg azt a pénzt illeti, lássa ha fiatal volnék, ruhát meg ékszereket vennék rajta. De már vén vagyok ahhoz. Mit csináljak azzal a pénzzel?

— Adja ki kamatra, tanácsolá Henry.

— És mennyit kapnék a pénz után? — kérde a dajka.

— Ha állampapirokat vesz rajta, évenként három vagy négy font sterlinget kap.

A dajka fejét csóválta.

— Három, négy font sterling nem ér semmit. Én többet akarok. Lássa, master Henry, nem sokat törődöm ezzel a pénzzel; sohasem szerettem azt a férfiút, a ki hagyományozta, noha az ön bátyja volt. Ha holnap elveszteném, bizony nem szakadna meg utána a szívem. Éltem hátralevő napjai miatt nem búsulok. Azt mondják, hogy ön vállalkozó. Itt a pénz, vagy sok, vagy semmi. Fittyet vetek az állampapirosokra.

És csetentett az ujjával, jeleül annak, mily megvetéssel viselkedik a három százalékos járulékok iránt.

Henry megmutatta neki a velencei szálloda-társulat aláírási felhívását.

— Hát ha ily vállalkozó kedve van, itt kockára teheti a

pénzét. Hanem Ágnesnek ne szóljon róla semmit, mert bizony rossz néven venné, hogy magát erre rábeszéltem.

A dajka feltette a szemüveget: „Hat százalék biztosítottatik,“ olvasá, és az igazgatóknak okuk van azt hinni, hogy a részvényeseknek tiz, sőt több százalék is fog jutni. Vegyen be ide master Henry, és a hol megfordúl, ajánlja barátainak a fogadót.

Tehát a dajka is követte Henry kalmár-példáját, őt is pénz-érdek fűzte a házhoz, melyben lord Montbarry meghalt.

Henrynek csak három nap mulva nyílt alkalma Ágnest meglátogatni. Ez alatt a kedvetlenség felhője, mely köztük lebegett, teljesen eloszlott. Ágnes még nyájásabban fogadta mint máskor. Igen jó hangulatban volt. Westwick Stephenhez intézett levelére posta fordultával kapott feleletet. Ajánlatát nagy örömmel fogadták el, de egy módosítással. Azt írták neki, hogy jöjjön hozzájuk egy hónapra látogatóba és, ha csakugyan kedve telik a gyermekek oktatásában, akkor maradjon náluk nevelőnőnek, néninek, unokatestvérnek, min-dennek és csak egy esetben távozzék majd tőlük, t. i. — és ezt ismételten kiemelik — ha férjhez talál menni.

— No lássa, hogy igazam volt, — mondá Ágnes Henrynek. Henry még mindig hitetlenkedett.

— És csakugyan el fog menni? kérdé.

— Jövő héten utazom.

— Mikor fogom önt viszontlátni?

— Ön tudja, hogy bátyja házában mindig szívesen látják. Láthat engem, a mikor akar. Bocsásson meg, mondá, kezét nyújtva neki, hogy elhagyom önt, de már készülöm kell az utazásra.

Henry meg akarta csókolni, de Ágnes visszahúzódott.

— Nem szabad? Hiszen unokatestvére vagyok, mondá Henry.

— Nem szeretem azt, felelé Ágnes.

Henry ránézett és megnyugodott. Ágnes megtagadja tőle, amí-hez neki mint rokonnak joga van, ez jó jel; ez biztatás arra, hogy magát inkább imádónak, mint rokonnak tekintse.

A következő hét első napján Ágnes elutazott Londonból. Irhonba ment. De — mint az események bizonyíták — nem Irhon volt az utazás végcélja. Csak első állomás volt egy köruton, melyet a végzet jelölt ki számára és melynek végpontja a velencei palota volt.

(Folytatása következik.)

VIII.

ZENÉSZETI SZEMLE.

Márczius 20-ikán.

(HANGVERSENYEK: *Joachim, Brahms. — Saint-Saëns. — Zichy Géza gr. — Művészestély. — OPERA: Lahór Királya.*

A zeneivad legfőbb eseményét *Joachim Józsefnek* kétszeri fölépte képezte. Egy évtizednél több múlt el, mióta utolszor hallottuk fővárosunkban és örömmel láttuk ismét, szellemi és testi egészsége teljes élvezetében, régi tisztelőitől környezve, s ez úttal oly férfiú társaságában, kit a zeneköltészet terén nem kisebb hely illet, mint Joachimot a gyakorló művészetben: *Brahms Jánossal*, a nagy német zeneszerzővel. Nem a véletlen hozta össze e két hatalmas egyéniséget hangversenytermünkben; a szellemi rokonság és a közös idealisticus vonás mindakettőnek művészi jelenségében, kiket egy és ugyanazon nézet vezérel, ugyanazon törekvés egyesít, kiknek művészi együttléte a legnemesebb gyümölcsöket érleli számunkra. A zenei művészet legmagasabb csúcsai találkoznak bennök, a legnagyobb hegedűművész és a legelső instrumentális zeneszerző nem csak Németországban, a zene classicus hazájában, de széles e világban. Búszkeséggel mondhatjuk, hogy nekünk is van részünk e dicsőségben, mert Joachim József hazánknak szülötte, s ez öntudatból mitsem von le az a körülmény, hogy Joachim idegen földön lett nagygyá és hogy művészete, lángelméje másutt talált fényes, áldásos hatáskört. Valjon Händel, Gluck, Meyerbeer nem maradnak-e a német zene hősei, daczára annak, hogy az egyik Angliában, a másik kettő Franciaországban hódított magának új hazát? Valjon Orlando Lasso kevésbbé marad-e a németalföldi zeneművészeté, azért mert férfikorától kezdve egész halála napjáig a bajor választófejedelem udvarán szerepelt? Ki merné Jomelli-t, Spontini-t, Rossini-t elvitatni az olasz nemzettől, azért mert az első Stuttgartban, a második Berlinben, a harmadik Párizsban vonult meg? Ha ezt lát-

juk az alkotó művészet terén, sokkal inkább meg engedhetjük a gyakorló művészetben, mely hasonlíthatlanul nagyobb mérvben van utalva a közvetlenül, érzéki hatásra. Nyugodjunk meg abban, hogy hazai művészeink külföldön keresik azt az elismerést és jutalmat, melyet mi magunk bizony csak szűk körben és mértékben nyújthatnánk nekik. Azért nem vesztek el hazájokra nézve. Mert a nagy világ hódoló tisztelete akaratlanul is visszahat a művész szülőföldjére; az általa elért fényes siker és a közelismerés buzdításul szolgál otthon számos fiatal jelesnek, a ki hasonló pályára készül. Egy Liszt Ferencnek, Joachim Józsefnek elég volt magyarnak születnie, hogy e fajnak művészi képességét a külföld előtt is bebizonyítsa.

Joachim József fölénye valamennyi más hegedűvirtuóz felett abban áll, hogy stilja van. Jellemző, hogy Joachimnál nem gondolnak a virtuózra. Nem mintha technikai tehetség- és képzettségben mögötte állana a hegedű többi mestereinek, mert ha a bevégzett virtuózítás a játszi könnyedségben és csalhatatlan biztonságban áll, akkor Joachimot e tekintetben senki sem múlja felül. De az ő jelentősége másban gyökerezik: felfogásának mélységében, előadásának nagyszerűségében, s e kettő együttvéve adja meg játékának a művészi jelleget. A valódi művészet egész lényében objectív, ezen objectivitás legszebb kifejezését találjuk Joachim játékában. A forma tökélye, a szilárd, nyugodt bevégzettség, a kifejezés plastikája, ez az mi a kivitel művészetében a classicitást képezi. Az előadó művésznak feladata, a zeneszerzeményt nemcsak hallhatóvá, de érthetővé is tenni a hallgató előtt. Az interpretáció különböző lesz más más művésznél, mert kiki a magáéból kénytelen hozzáadni. Bachnak műveiből hitelesen csak a hangjegyeket bírjuk, a többit, időméretet, dynamikus fokozatot, egyáltalán mindazt, mi az előadáshoz tartozik, commentárokból meríti, a kinek kedve van hozzá, vagy a magáéból. Döntő momentum ez eljárásnál a zenei tartalom, az eszme megragadása. Ez az intelligentiának dolga, szellemi processus. Ebben fekszik Joachimnak nagysága. A zenemű lelkébe való hatolás, a szerzőnek rejtett intentióiba való congeniális belátás, ez teszi őt a zenei remekíróinak, Bachnak és Beethovennek hivatott interpretatorává. Mindnyájuk előtt meg fog maradni a classicus Bach játszójának, ki a zenealkotás hatalmas formáit nyugodt biztonsággal kezeli. A Bach-zene ama szellemi aczélfürdő, mely erőssé tesz és megóv a modern zene elkorcsosodásától. A nemesebb értelemben vett conservatismus képezi Joachim művészetének egyik jellemvonását.

Emlékezetes marad az este, melyen Joachimot hangversenyterünkben hallottuk s egyúttal Brahms-nak legújabb szerzeményét, hegedűversenyét, Joachim előadásában élvezhattuk. Brahmsnak eme műve, mely nyomtatásban mindeddig még nem jelent meg és melyet így csak hallás után kell megítélnünk, tartalmas, erőteljes mű, melyet igazi Beethoven-szellem leng át. Különösen az első tétel (az Allegro non tempo), mely vonzó melodikája, mesteri thematicus feldolgozása és szép egyenletessége által egyaránt hat. A végén előforduló kadenzia Joachimé, és aki ismeri Joachim ebbeli remek művészetét, például az ő utólérhetetlen kadenciáját a Beethoven-féle hegedűversenyben, az megítélheti értékét. Persze, aki sem azt, sem egyebet, s egyáltalán *semmit* sem ismert, annak meg van engedve erre is ráfogni, hogy nem egyéb, mint futamokból és trillákból összetákolt „*valami*“. Ezt írta róla a minap egy még (nagyon is) „be nem fejezett“ operazene-szerző, ki, úgy látszik, még soká fog lábatlankodni, míg a maga részéről valamit össze fog „tákolni“.

Joachim más előadásaiból az ismeretes Bach-féle Ciaconna- és a Tartini-féle „Ördög Szonátája“ váltak ki leginkább, ha az egytől-egyig érdekes és változatos programdarabokat egyáltalán mérlegelni akarjuk. Bámulatos művészettel adta elő a Tartini-sonátának fináléját, oly erővel, biztonsággal, oly átlátszósággal a polyphonia szólam vezetésében, hogy mindenki érezhette, miszerint itt a legnagyobb élő hegedűművész interpretálja a múlt század legnagyobbikát. Joachim előszeretettel választja koncertdarabjait a régmúlt idők remek zeneszerzőinek kincseiből. Ki ismeri ma Le Clair-t, a francia hegedűst, ki ép oly híres zenész, mint félelmes intrikus volt XV. Lajos udvaránál, s akit egy reggel Párizs egyik utcájában találtak, állítólag vetélytársai által meggyilkolva? „Sarabande“- és „Tambourin“-je, melyet Joachimtól hallottunk, érdekes maradványai a régi francia udvari zenének.

A philharmonikusok hangversenyében vendégként jelent meg nálunk *Saint-Saëns* Camille, Franciaország egyik legkiválóbb zenesze, zeneszerző és gyakorló művész, s mindakét téren egyaránt jelentékeny. Zenekarra írt számos művéből ezúttal csak egyet mutatott be, „*La Jeunesse d'Hereule*“, *Hereules* ifjúsága, avagy az ismeretes mondának zene-illustrációja, symphonikus zeneköltemény egy tételben. *Saint-Saëns* műveiből ez nem épen a legjelentékenyebb bár programzenének elég érdekes *zenei* tartalommal és pikáns részletekkel bír. A másik szám, melyet ugyanekkor *Saint-Saëns*-tól hal-

lottunk, legújabb (4-dik) zongorahangversenye sem látszik nekünk tartalom és szerencsés inventió dolgában elődjeivel egy színvonalon állónak; legkevésbé a közvetlen előtte levő G-moll concerttel. Annál elismerőbben kell nyilatkoznunk Saint-Saëns virtuóz előadásáról, mely bevégzett kiművelésében, nemes mértékében példányképe a hangversenyzőnek. Ismeretes dolog, hogy Saint-Saëns ép oly szerencsével műveli a kamara-zenét, mint a hangszerek legfenségesebbjét, az orgonát, s utolsó ittléte alatt mindkét rendbeli termékéből volt alkalmunk hallani egyet-mást, mit az ivad legkedvesebb adományai közé sorozánk.

A lefolyt időszak egyéb zeneelőadásáiból csak a Zichy Géza gróf által jótékony czélra rendezett hangversenyt és a második művészestélyt említjük fel mint olyanokat, melyek maradandóbb benyomást tettek. Zichy gróf a máris híressé vált balkézvirtuóz, ez alkalommal először játszott minálunk nyilvánosan s nem csak mint érdekes specialitás, hanem mint finom műveltségű, izlésteljes zenész és figyelemre méltó zeneszerző is kitűnt. Nemzeti zenedénknak szerencséjére válik, hogy ily elnökkel; aristocratiáknak diszére szolgál, hogy tagjai közt ily fényes tehetséggel bír a fiatal gróf személyében. A magyar főnemesség egy évszázaddal ezelőtt halhatatlan érdemeiket szerzett magának a classicus zene pártolása és a remek zeneszerzők gyámolítása körül; az Eszterházy-ak, Brunswick-ok, Sztáray-ak nagylelkű tetteinek emlékezete örökké fényleni fog a zene-történelem lapjain. S jól esik látnunk, hogy a nagynevű családokban koronkint találkozik egy-egy, ki az ősök emlékezetét legméltóbb módon avval újítja fel, hogy maga lép be a hivatott művészek sorába.

A második művészestélyen ismét a florenzi kamaranégyest hallottuk, élén Jean Becker-rel, ki élénkségből, szeretetreméltóságban még mindig a régi. Egy pár kedvencz darabon kívül egy magyar szerzőnek négyeséből is adtak elő egy számot: Beliczay Gyulától egy intermezzót. Csinos, igénytelen kis darab, melyben keresetlen egyszerűséggel jelenik meg egy pár eleven, fürge tétel. Visszatérünk rá, nihelyt alkalmunk lesz, az egész vonósnégyest hallanunk, mire alapos reményünk van, minthogy Becker repertoire-darabjai közé sorozta.

És most térjünk át az ivad egy más eseményére, az új operára, melyet egy pár hét óta adnak nemzeti színházunkban, valljuk meg, nagyobb szívóssággal mint sikerrel. „*Lahór királya*“ azon ope-

rák közül való, melyekről sokkal többet beszélnek előadásuk előtt, mint annak utána. Szinte hozzá vagyunk szokva, hogy minden új operánál mindenekelőtt a zeneszerzőnek condoleáljunk, hogy jobb szövege nem akadt; de a „Lahor királyá“-é csakugyan már a komikummal határos. Az ind legendából, mely egy szerelmi párnak viszonyosságairól szól, melyben a hős elesik, mennybe száll s onnan Isten kegyelméből ismét a földre tér vissza, hogy itt újra kedvesével együtt haljon meg és miután élve nem lehettek egymásé, a paradicsomban üdvözüljenek, ebből Louis Gallet, a „Lahor királyá“-nak költője, érzélgős, de egyúttal érthetetlen szöveget készített, mely a mythoszt minden ok nélkül történelmi alapra (a XI. századba) helyezte, hogy azt még kevés valószínűségétől is megfoszsza. — *Alim*, a darab hőse a második felvonásban a harcztéren hal meg; de azért korai a mi örömünk, mert még három kínos felvonáson át kell találkozoznunk vele, élve halva, mennyben és földön. Különben minden szép tulajdonsága mellett sem gerjeszt valami különös rokonszenvet sorsa iránt; intelligenciájáról pedig furesa fogalmat ad az a körülmény, hogy csak a (provisorius) halál percében, a második felvonás végén, ébred arra a szörnyű gyanúra, hogy vetélytársa Scindia, nemcsak koronáját, de kedvesét Sitá-t is el akarja rabolni tőle. Hát az, a mi minden elfogulatlan néző előtt a darab elején kétségtelenné vált és különben is a szép asszonynak rendes sorsa, az épen az érdekelt fél előtt maradna titok. És titok marad még a boldog egybekelés után is, mikor Sita mint a király neje veszély nélkül tudósíthatta volna őt Scindia gonosz szándékairól. De mit mondjunk Indrá-ról, a legfőbb istenségről, ki személyesen jelenik meg paradicsomában; mit tartsunk mindentudóságáról, miután egy ideig nem tett egyebet, minthogy electricus fényben úszott és az elébe jövő Alimra mutatva, kedélyesen azt kérdi:

„Homme, qui done es-tu, toi qui ne souris pas?“

Kár ennél tovább időzni. Csak mellesleg említjük még, hogy az első felvonás majdnem identicus Spontini „La Vestale“ operájának első felvonásával.

Massenet zenéje erősen színezett zenekari hangfestmény, melybe nagy szabású, néhol hatásos együttesek és karénekrészek vegyülnek, de operaszerű dallamok kettősök, egyáltalán arioso-k csak szűken fordulnak elő. Mindenütt érezni a formai ügyességet, sőt talentumot, izlést és csint, de a *lelke* hiányzik: és azért nincs meg a mélyebb meggyőző, közvetlen hatás. Ha széles zenei műveltség, a technikai eszközök mély ismerete, szorgalom és tanú'nány, tiszteletre méltó

nemes intentió, erkölcsi komolyság elég lenne arra, hogy valaki jó operát írhasson, akkor a Roi de Lahore bizonyára remekmű lenne, s Massenet avval új aerát alapított volna, mint a hogy nem egy oldalról híresztelték is, már t. i. az első előadás előtt. Csakhogy az intentióhoz még egyébb is kell, különben a törekvés könnyen csak *velleitás* marad. Massenet zenéjében kettőt nélkülözünk: a melodiának egészséges, természetes menetét, — mit az operában, valamint a zenealkotás más formáiban is döntőnek tartunk minden ép érzékűre nézve — s az igazi drámai erőt. Ez utóbbit ugyan nyilván folytonos és a legmagasabb fokon tartott affectus által véli elérhetni, de evvel mindössze is csak fárasztja és eltompítja a hallgatónak érzékeit és megfosztja magát még azon szerényebb hatástól is, melyre értelmesebb oecomia mellett igényt tarthatott volna. Gyöngye oldala az énekrészletek kezelése. Mit az opera hősei, hősnője énekel, az nem indít meg senkit, mert nem jellemző, nem *való*. A zeneszerzőnek művészi valóságra kell törekednie, hogy program és commentár nélkül is érthetővé tegye azt, a mit kifejezni kíván, s hogy meggyőzze a hallgatót. Erre pedig nincsen alkalmasabb eszköz az emberi hangnál, az éneknél. Es ebben egyúttal csalhatatlan mérték kínálkozik a megítélésre. Az énekműben azonnal kitűnik a természet-ellenesség, a valótlanság, esetleg az absurdum. Mert az énekmű — nem úgy mint a hangszerekre írt szerzemény — nem *tűri* meg az *észszerűtlent*, nem tűri meg sem a harmoniában (a harmoniák egymásutánjában), sem a modulációban — mert különben egyszerűen *kivihetlenné* lesz. Oly egyszerű ez, mint minden más elemi igazság, hogy a laicusnak füle is azonnal megértheti, s a zenészet alapismeretekkel bíró azonnal megítélheti,

Igazságtalanság volna az opera *valamennyi* énekszámát elítélni, van azok közt nem egy, mely melodicus menete és nemes tartása által jótékonyan hat az annyit zaklatott hallgatóra. A karok és együttesek kezelése (az első felvonás fináléja, az „Incantion“ a harmadikban) a legjobb minták ismeretét, tanulmányozását tanusítja. Legsikerültebbek a könnyed francia stílusban tartott számok, minő a második felvonásbeli női kettős: „C'est le soir“, csinos nocturne, mely a párizsi salonokban divatossá lett; az utólag beszótt (mert sem a szövegben, sem a vezérkönyvben elő nem fordul) románcz ugyanott, mely a typicus francia románctól egy hajszálnyit sem tér el. A mi pedig feltétlen legsajátább terrenuma a szerzőnek, az a *zenekar*.

Mondjuk ki egész őszintén, hogy ezen a téren Massenet-t senki sem múlja felül, ami a hangszerek ismeretét, mesteri felhasználását, igaz, néhol raffinement-ját is illeti. Massenet a zenekarnak virtuóza, ő mint az igazi művész nemcsak a hangszeren játszik, de a hangszerral játszadozik. Csakhogy ez inkább érdekessé teszi művét, mint becsessé. Várjuk be, mit fog hozni legközelebbi művében, mielőtt végleges ítéletet mondanánk róla.

„Lahór királya“ a nemzeti színház előadásában nem nyert valami különös érdeket. A czímszerepen kívül, melynek *Perotti* ha nem is drámai, de zenei tekintetben teljesen megfelel, a többi főszerepek valamennyien elmosódtak, elhalványodtak. *Benza Ida* asszony komolyabb és állandó indisposícióban szenvedvén, mely a szinpadtól való tartós visszavonulásra fogja kényszeríteni, ezáltal önhibáján kívül nem tudta rokonszenvesebbé tenni az operának egyedüli tűrhető alakját, Sitát. Utódjáról, *Tannerné* asszonyról nem szeretünk szólni. *Odry* úr egyszerűen nem bír elég hanggal *Scindia* szerepére, melyet a szerző egy Lassalle hatalmas barytonja számára írt, s a negyedik felvonásbeli ariosójában (Adagio, Desdur) még csak sejtetni sem engedi azt, hogy ezen áriája egyike a opera legszebb számainak. Szerencsére az egész harmadik felvonás nem egyéb mint nagy ballet, díszes kiállítás, csinos (és csintalan) bayaderekkel, s két prima ballerínával. Körülbelül mondhatni, hogy ezeknek a *lábszárain* áll az új opera. S így nem vélünk jobbat tehetni mint, hogy emennek mennél szebb hírikat, amazoknak pedig mennél nagyobb erőt és kitartást kívánjunk a legújabb „összművészet“ közös érdekében.*)

SCHÜTZ MIKSA.

*) Az operának legutóbbi újdonsága, Delibes operája „A király mondta“ („Le Roi l'a dit“) csak fennebbi közleményünk befejezése után (mart. 22-én) kerülvén színre, ezáltal nem szólhattunk róla.

IX.

KRITIKAI SZEMLE.

KÉT MŰ VÁROSAINK TÖRTÉNETÉRŐL.

II.

Szalay József munkája, miként említők, csak egy századot ragadott ki a Vajda által tárgyalt korból, a XIII. századot, mely a városok alakulására nézve eseményekben legdúsabb, s melyre úgy szólván a városok alakulása, a városi rend fejlődése esik. De ezt a századot aztán alapos és minden oldalú vizsgálódás tárgyává tette; s a kép, melyet városainkról elénkbe ad, épp annyira üt el a Vajda által adotttól, mint az olajfestmény a vázlatos szénrajztól. Nem mondjuk, hogy állításai mindenütt megállják a szigorú kritikát, felfogása sok helyt téves, de azt el kell ismernünk, hogy iparkodott minden hozzáférhető forrást felhasználni; s ha nélkülözzük is művében a teljes párhuzamot külföldi hasonló institutiókkal, azért nem mellőzte azt teljesen, mint Vajda, s legalább főbb vonásokban tekintetbe veszi a külföldi irodalom ide vágó darabjait is. Hogy a hazai forrásokat egészen és tökéletesen felhasználta, ezt nem rójuk föl különös érdeméül; mert ez minden történetírónak legelső s legfőbb kötelessége.

Nyolcz fejezetre osztott művét a városoknak állapota a XII. századig vezeti be. Vázolja a rómaiak uralmát, az általok alapított városokat, melyeket aztán a népvándorlás mozgalmai ismét elsöpörtek. Mi azt hisszük, hogy a nagy mozgalom, mely hazánk területén évszázadokon keresztül tartott, korántsem semmisített meg minden római gyarmatot; ha ártott is ezeknek, de korántsem törölte el a föld színéről valamennyit. Szalay Atillának és az avaroknak némij cultur-missiót tulajdonít a régi felfogáshoz hiven; azt hisszük, hogy sem a húnok, sem az avarok uralma egy cseppet sem különbözött a keleti gótok-, gepidák-, longobardokétól, vagyis mindegyik rontott

inkább, mint alkotott; a római cultura összes nyomait azonban mégsem voltak képesek kiirtani, s ha szomorú állapotban volt is az ország a magyarok beköltözésekor, mégsem volt egészen tabula rasa. Szerző, kétségtelenül Palaczky nyomán, kellőkép ki is emeli, hogy e földön csakis a magyar nemzet volt képes államot alakítani, csakis neki volt cultur-missiója; azonban ismét nem hiszszük, hogy a magyarok mindjárt beköltözésükkor városok alapításával vesződtek volna. Letelepédtek a rómaiak által alapított városok maradványaiba; de új városok alapítására sokkal később gondoltak. Anonymus bizonyására, kivel Szalay nézetét támogatja, nem sokat adunk; mint egyáltalában egyéb állításaira, ha csak külföldi források vagy egyéb emlékek nem támogatják. A magyar fajban soha sem volt meg az a szívósság, melyre szükség volt az új városok alapításával járó nehézségek legyőzésére; azért látjuk, hogy új városok alapítása, néptelen elhagyott helyek benépesítése idegen, jobbára német telepítvényesek által történik. Ez némileg összefügg ősaink azon eszélyességével, hogy maguknak az ország legtermékenyebb rónáit foglalták le, míg a hegyeket s a terméketlen vidékeket a tótoknak és más népeknek hagyták.

Különben ügylátszik maga Szalay sincs egészen tisztában azzal, ősaink beköltözésekor fennálltak-e a rómaiak által alapított városok maradványai vagy sem. Részünkről határozottan azt hiszszük, hogy igen; s Anonymus összes városalapításait meséknak tartjuk.

Bármiként állottak is a viszonyok, annyi tény, hogy a tizenkettedik századig városaink fejlődésében nagyobb változás nem áll be. Elvitázhatlan tény, hogy városaink fejlődésére, a városi rend alakulására a tizenkettedik és tizenharmadik századi tömeges német telepítések bírtak döntő befolyással, míg végre az alkalmat a várendszer lassú felbomlása adta meg. Igen helyes Szalay felfogása, hogy a városok felszabadítása korántsem az ipar és kereskedelem virágoztatása céljából történt, noha a kiváltságsevelek szóvirágai jobbára ezt adják indokul, hanem tisztán hadászati célból; egy részt várórság, másrészt különösen nehéz lovasság nyerése céljából. Megecséfolja azon téves nézetet is, mintha a mongolok invasiója vonta volna maga után a magyar városok alakítását. Szól a város-alapítás különböző módjairól; a különböző elemekről, melyek ilyen újonnan alkotott város lakosságát képezték; úgy hogy valóban világos képet nyerünk XIII. századi városainkról.

E fejezettől kezdve érdeklődésünk Szalay könyve iránt nőttön

nő. Érdekesebbnél érdekesebb fejezetek követik egymást, s a mit különösen ki kell emelnünk, az a folyékony, világos irány, melylyel Szalay a legszárazabb elméleteket is érdekessé, élénk-ké tudja tenni, úgyhogy művének több fejezete valóban igen élvezetes olvasmányúl szolgálhat. Kifogásunk van azonban az imperfectum (vala) túlságos használata ellen, mely néhol visszatetszően hat.

A városok helyzetéről az államban szóló fejezetben Szalay több hibát követ el. A civitas, regalis civitas, villa, libera villa, burgum, burga, castrum, suburbium nevezetek közt nem bír — különösen az elsők közt — állandó különbséget megállapítani. Igaz, hogy a praxis e tekintetben nem volt állandó; de tán annyit meg lehet állapítanunk, hogy civitas nagyobb várost jelent, villa kisebbet — sokszor falut- burgum-, burga-castrum alatt csak megerősített hely értendő; míg suburbium elővárost jelent, s azt hiszszük, hogy a Szalay által idézett helyen is e szóval nem Pozsony, hanem Pozsonynak elővárosa jelöltetik. Ez alól természetesen vannak kivételek, mert szabály reá nem volt; de általában, azt hiszszük, ez volt a szokásos gyakorlat, legalább Németországon ez így használatos.

E fejezetben egyáltalában nélkülözzük az egységet, a tervszerinti dolgozást. A gazdag anyag daczára, melyet szerző e kérdés megoldására összegyűjtött, nem vagyunk egészen tisztában azzal, miben függöttek össze a városok az államban, nem látjuk körvonalozva szabad állásukat, autonómiájokat, ennek határait stb. Azt hiszszük, Szalay könyve csak nyert volna az által, ha e fejezet tárgyát a különböző fejezetek szerint felosztja, s azokba beolvasztja.

A városok belső szervezetéről Szalay tökéletes képet nyújt nekünk; megtaláljuk a kellő összehasonlítást külföldi városokkal, felleljük a szervezetek közti különbséget; kiemeli Magyarország azon sajátágát, hogy városai csak egy rangú polgárokat ismernek; egészen eltérően a külföldtől, hol a római cliensek mintájára az előbbkelő polgárok gyakran több száz „mundmann-al“ bírtak. E sajátág talán abban leli magyarázatát, hogy hazánkban a római jog institutiói soha sem nyertek teret, míg a német jogi intézmények jobbra azon alapúlnak. Szalay megbotránkoztatóknak nevezi Besterczebánya és Korpóna privilegiumait, mert ezek szerint az elsőben csak németek vehettek birtokot, az utóbbiban pedig csak a németek tanúsága bírt bizonyító erővel. Kétségtelenül túlszigorú ítélet oly tény fölött, melynek okát nem ismerjük ugyan, de létezését el kell fogadnunk. A privilegiumok adói e nagy szabadság által csak szorosabban óhaj-

ták az idegenajkú jövevényeket Magyarországhoz fűzni; akkoriban nem gondolt senki arra, hogy ily szabadalmakat az anyanemzet kárára zsákmányoljon ki.

A városi tisztviselők választását bővebben szeretnénk volna olvasni; egy kis széttekintés külföldön s az Anjoukori emlékek sorában, melyekből visszakövetkeztethetnénk az Árpádok korára, Szalay rajzát teljesebbé tette volna. A bíró, vagy eredetileg *falunagy* hatáskörét, úgyszintén a többi városi tisztviselőt találóan jellemzi; de nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a *precot* (hírnököt) egynek tartja a *pristaldussal*. Szerencse, hogy okleveleinkből mindkettőnek jogkörét képesek vagyunk meghatározni.

A pristaldus bírósági személy volt; kezdve a legfelsőbb bírótól, a királytól, az utolsó falu bírójáig, mindegyiknek megvolt a maga pristaldusa, kik aztán természetesen különböző kört töltöttek be. A pristaldok e nagy számából magyarázható az, hogy minden kötött jogügylet akár nyilvános, akár magán ügyben csak az ő közbenjárásukkal vált érvényessé. Az utolsó Árpádok idejében egyre ritkábban találkozunk e névvel, s helyette a királyi ember (*homo regius*) lép föl. A pristaldusnak különösen a következő esetekben volt teendője: 1. Törvényes bizonyoságtételnél, 2. iktatásoknál (*statutio*), 3. határjárásoknál, 4. idézéseknél és 5. végrehajtásoknál.

A hírnökök (*precones*) ellenben alsóbb állású megyei tisztviselők voltak, kiknek egyedüli teendőjük a király parancsainak kihirdetése és az adó behajtása volt. E hírnökök szabad királyi emberek voltak, kik a várjóságokból oly föltétellel kaptak földeket, hogy alkalomadtán a király rendeleteit kihirdessék. Élükön az archipreco állt, ki a megyei főbb tisztviselők sorában foglalt helyet. Így precói a városbírónak is voltak; azonban semmi esetre sem zavarandók össze a pristaldusokkal.

A zsidók helyzetéről Szalay nem tudósít kimerítően; pedig tudjuk, hogy azoknak helyzetét IV. Béla szabályozta, mely szerint ki lettek sokban véve a városbíró joghatósága alól, külön zsidóbíráik voltak stb. (L. erről bőven *Fessler*. II. 868—872.)

Szalay könyvének ötödik fejezete a hadügyet tárgyalja, s itt ismét teljes elismerésünkkel kell neki adóznunk. Összehasonlítva e fejezetet Vajdáéval, a hasonlítás végtelenül Szalay javára dönt. Az előbbi alig másfél oldalt szentel e czélnek; s ügylátszik nem tudja azon nagy változást, melyet a városi rend alakulása a honvédelem rendszerében létre hozott. Szalay bőven kifejti ennek fontosságát;

s a mit műve második fejezetében csak röviden érintett, annak itt bő magyarázatát adja.

Két irányban valának fontosak városaink a honvédelem szempontjától: mint erősített helyek, a polgárok által védelmezve, aránylag csekély erővel képesek voltak nagyobb erőnek hosszú ideig ellenállani; ezenkívül a városok szolgáltatták az elemet a szükségessé vált nehéz lovasság részére. Várak alakítását különösen a mongolok betörése tette szükségessé; midőn kiki belátta, hogy hasonló támadások ellen mily szolgálatot tesznek a várak, s hogy a mongolok oly könnyen előzőnlék az országot, éppen váraink nem léte okozta. Nem kevéssé fontos a városok szerepe a nehéz lovasság körül. „E teher kivetése, mondja Szalay, részint telkenként történt, részint általában rovatott ki a városra. Az előbbi módon történt Zamaron, mely 6 telek után állított egy katonát; Körmenden pedig 15, Kolozsvárt 60, Nagy-Szombatban és a várispáni Barson, csak hogy ez azon megjegyzéssel „a király kisebb kivonulására“, 100 telek állított egyet-egyet. Az egész városra kivetett számban állítottak katonát: Szöllös egyet, Vasvár kettőt, Karako és Igen együtt négyet, ugyanannyit Szatmár-Németi, csak hogy a bíró is velök volt, Szatmár hatot, Pest (Pestújvár és Pest), Zágráb és valószínűleg Fehérvár tizet, Nyitra tizenkettőt.“ E teher azonban nem volt oly csekély, minőnek gondolnók, mert a diszesen felruházott (decenter ornati, cum ornamentis) lovasoknak fegyverzettel s több lóval ellátása nem kevéssé nyombhatta a polgárok vállait, a mellett bástyaik védelmére személyesen tartoztak fegyverbe állani.

A városok pénzügyét műve hatodik fejezetében tárgyalja Szalay, különösen ki kell emelnünk e fejezet gazdagságát adatokban. Csak úgy hemzseg — különösen a fejezet eleje — a számoktól, mi a dolog természetéből foly ugyan; de nem ártott volna magyarázatokkal a számokat érdekesebbekké tenni. A városokra az adó, az u. n. terragium, igen különböző mértékben volt kivetve, egyik város telkenként fizette adóját, másakra általában volt egy összeg kivetve. De még e körökön belül is ingadozik a kivetett adó mennyisége. H'bbe és Lipese telkenként egy nehezebb aranyat fizet, Sátoralja-Ujhely és Beregszász (Luprechtzaza) $\frac{1}{24}$ girát, Bonczhida, Szöllös és Berény $\frac{1}{16}$ -odot, Valkó és Felső-Kassa $\frac{1}{8}$ -ot, Kolosvár $\frac{1}{4}$ -et, Kamar 12 dénárt fizet telkenként; Kézsmárkra általában 20 gira, Somogyra 6, Szent-Ambrusra 34, Zágrábra 40, Bábaszék és Dobronyára 7, Perina, Zamobor és Jasztrebarszkára 20—20 gira van kivetve. Mi

az oka ez ingadozásnak? Hogy az adóképesség nem volt mindenütt egyenlő, az igen természetes. De honnan a roppant különbség, hogy pl. Kolosvár egy negyed girát fizet telkenként, míg Sátoralja-Új hely és Beregszász csak egy huszonnegyed részt? Ebben mélyebb oknak kell rejlenie; s azt hiszszük, hogy Szalay, ki annyira ott-honos a kútfőkben, szélesebb kutatás után rájött volna ennek okára is. Műve előnyére vált volna, ha a pénz akkori értékét a maihoz iparkodik viszonyítani, s ha a precók teendőire az adók behajtása körül nagyobb figyelmet fordít, mindezt azonban csak megjegyzés-számba kérjük vétetni, mert ezzel a fejezet érdeméből semmit sem óhajtottunk levonni.

A városok jogéletéről szóló fejezetben helyesen emeli ki Szalay a magyar városok jogközösségét — különösen a családjogban — Olaszország városaival, mely a németországától egészen elütött. Az örökösödési jogban azonban úgylátszik megfelejtkezett a leánynegyed (quarta puellaris) felemlítéséről, melyre pedig a tizenharmadik századból számos adatunk van. A perbeli eljárást helyesen írja le, de a pristaldus helyett ismét precot ír. Értesülést nyerünk az abban a korban divott négy bizonyításmódról, u. m. 1. okmányok által, 2. tanúk által, 3. istenítéletek és párbaj által; leírja a párbaj folyamatát, kezdve a *aczövek* (melyet különben *peczének* is hívtak — lignum peeze) odavetésétől a párbaj végeig, 4. végre eskü által, itt azonban ismét megfelejtkezik a juramentum credulitatisról, nem szól a juramentum sub terram-ról stb. Tudjuk, hogy jövevényeknél a bíróságot az évenként választott bíró — a szintén község választotta — jobbára 12 — esküdt polgárral gyakorolta. E tövényisékek nem voltak mindenütt egyenlő hatáskörrel felruházva, e kör a királyi privilegiumoktól függött. Némely városban — jobbára a nagyobbakban — e hatáskör minden polgári és büntető ügyre kiterjedt, a kisebbek azonban nem voltak illetékesek büntető ügyekre, azok a vármegye törvénytseke elé tartoztak. Ha a szerző összeállítja a városokat e hatáskörök szerint, nagy hiányt pótol. Felette érdekes e fejezet utolsó része, melyben a különböző bűnök büntetését ismerteti. S ezek és egyéb jogi viszonyok alapján kimutatja, hogy hazánk városainak egészen önálló jogaik voltak, hogy tehát e jogok nem utánpótlásai a német vagy olasz városi jogoknak, s ha alapjokat külföldről vették is, mint annyi más intézkedés, önálló magyar jellegben fejlődtek tovább.

A könyv utolsó fejezete a tizenharmadik századi városi polgár

életmódját tárgyalja. E fejezet méltó befejezése a műnek, s Szalay oly kérdések megfejtését kíséri meg benne, melyek eddig megfejtetlenek voltak. Ilyen például XIII. századi városaink lakosságának száma, hány telek, hány lakó volt egy „magna villa”-ban. Érdekes föltevések alapján megkísérli Buda és Pest lakosságának számát meghatározni, melyet 12.000 főre tesz. A városok építkezése, a házak árára nézve sok érdekes adatot olvassunk, végre áttér az akkori városi polgár főfoglalkozására, a kereskedelem, ipar- és földművelés állapotának vázolására. Itt tanulhat Vajda ismét Szalaytól, hogy a szorgalmas kutató nem elégszik meg a félézázad óta ismeretes adatokkal, hanem újabakkal iparkodik felderíteni, s ha ez nem sikerül, legalább új felfogást, nézpontot hoz be az ismertekbe. Sajnáljuk azonban, hogy Szalay a szellemi műveltség tényezőiről, az iskolákról alig tesz említést, pedig kétségtelen, hogy városaink el voltak ezekkel is látva, egyáltalában a szellemi műveltség állapotát nagyon röviden tárgyalja, mi sehogysen illik azon alapossághoz, melylyel műve egyéb fejezeteiben találkozunk.

A művet a városoknak eddig legteljesebb sorozata fejezi be, melyet Szalay még teljesebbé tehetett volna, ha fölveszi a dalmatiai összes városokat is, melyeknek nagyrésze ugyan püspöki város volt, de mégis némi városi jogokat élvezett. Azonban így is el kell ismernünk, hogy a Szalay által felsorolt 78 város sokkal szaporítottta az eddig ismeretek számát.

Az eddigiekből, azt hisszük, kitűnik, hogy Szalay munkája az eddig csak igen kevés író által művelt téren nagy lézagot tölt be; nem marad egyéb hátra, mint szerzőjét, kinek tudtunkkal ez első önálló műve, további munkálkodásra buzdítanunk, óhajtva hogy kutatásait hasonló irányban az Anjou-korra is terjeszsze ki.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ.

KÖNYVSZEMLE.

— Az Akadémia kiadásában megjelent kitünőbb munkák egyike *Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára, az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok* könyvészeti kézikönyve nagy 8-adrét, 47 ív; ára 4 frt. Mindazok, kik a t. szerzőt évek óta látták hazánk könyvtárainak vizsgálatával foglalkozni, élénken emlékeznek arra a lelkesülésre, mely Szabó Károlyt elfogta, ha egy-egy unicumot vagy ismeretlen kiadást fedezett föl. E sorok írójának nem egyszer volt ily alkalma és szívesen kiáltott föl: Ime a tudomány idealismusa! Valóban szorgalom, ernyedetlen kitartás kelle e roppant munkához, mely egykori jóra való bibliographusunk Sándor István kezdetleges művét hasonlíthatlanul meghaladja s ösztönül és vezérfonalul szolgál újabb kutatásokra, melyeket Fraknoi, Szinnyi s mások ritka sikerrel folytatnak. A „Magyar Könyvszemle“ a nemzeti muzeum könyvtárának e nagybecsű folyóirata lesz az újabb fölfedezések tárháza. Az eddig ismeretlen, de most fölfedezett nyomtatványok száma másfélszáz körül jár.

— Az Akadémia könyvkiadó hivatalában megjelent *Pauler Tivadar* *Adatok a hazai jogtudomány történetéhez* (8-rét, 312 lap). Nagynevű jogtudósunk és a fővárosi egyetem jeles tanára, most pedig az ország igazságügyministere e munkájában egyes értekezéseit és emlékbeszédeit gyűjtötte össze. Szép tanúsága az ő humanus gondolkozásának és nemes józanságának, habár a könyv külön fejezeteit tekintve, sem az értekezések nem adnak egy-egy markant képet jogéletünkről, sem az emlékbeszédek nem felelnek meg az akadémiai követeléseknek, hiányozván bennök a jellemrajz, eszmefejtetés, s kívánt korkép; mégis becsesek, mert a jogászvilág előtt ismeretlen tényeket és adatokat tárnak fel.

— Hazánkban is be kezdik látni, hogy a könyvkereskedés nagyban emelhető a könyvek házhoz-hordás által. Ez alapon indította meg Rautmann F. a „Magyar Lexikon“-t, mely úgy látszik és nagyon helyesen, terjedelmesebb lesz, mint eleinte tervezték. Csak az kívánatos, hogy jelesebb írók nyereszenek meg az egyes rovatok betöltésére. Különösen kiváló figyelemben részesítse a hazai tárgyakat. Hasonló füzetes kiadásban jelenik meg most két világtörténelem. Az egyik a Weizmann testvéreknél, a másik Méhner Vilmosnál. Az első Sebestyén Gyula, egy tehetséges fiatal ember, a másodikat dr. Ribáry Ferencz, egyetemi m. tanár s jőnevű szakember írja. Sebestyén sokszor behizelgő tetszetős nyelven, itt-ott emelkedett hangulattal írja munkáját, de mint az előttünk levő három füzet mutatja, a tudományos készség, a kellő szélesség hiányzik nála. Így pl. megbotránkoztató hiba volt az emberiség őskori helyzetéről szólóban kihagyni a magyarországi leleteket s később toldalékképen a forma rovására csúsztatni be a második füzetbe. Azután félünk, hogy terjedelmére sem lesz oly nagy a mű, mely kellő részletezést engedne a szerzőnek. Pedig az ily világtörténettől épen azt követelnők. Legalább 250—300 ívre kellene terjednie. Ribáry műve alaposabb, tudományosabb, s amint régi szakembertől várni lehete, biztosabban mozog a roppant anyaghalmazban. Nagyobb apparatussal és eruditióval dolgozik, mint vetélytársa. A mű is jóval nagyobb terjedelemre van számítva. Egyébiránt, ha egy-két kötet lesz előttünk, mindkét művet részletes kritikával méltatjuk.

I.

AZ URVACSORAI NÖVENDEKEK.*)

(NATTVARDSBARNEN.)

TEGNÉR IZAIÁS IDYLLJE; SVÉDBŐL FORDÍTÁ GYÖRY VILMOS.

Pünkösöd volt, a gyönyörnek napja. A falusi templom
 Álla fehéren a regg fényében. Az érczkakasával
 Pompázó torony-ormon a nap nyájas tüze égett,
 Mint az apostolokon régente a lángszínű nyelvek.
 Kék volt s tiszta az ég; Május — rózsás fővegével —
 Ünnepi díszbe' jelent meg a földön, hol patak és szél
 Enyhületet s örömet susogának. Mennyei békét!
 Suttog a rózsás ajkú virágnép; s ringatag ágon
 Szólt a madár s dala harsány hymnus a Legmagasabbnak.
 A temetőt tisztára separték. Mint lugas, ékes
 Régi kapuja, belől minden vas síri kereszten
 Illatozó koszorú — szerető kezek új műve — függött.
 Még a napóra is, ott egy halmon a holt lakosok közt,
 (Van száz éve hogy áll) fel lőn díszesítve virággal,
 Mint a koros nagyapó, a rokonság s a falu bölcse

*) E költemény Tegnér egyik szép idyllje. A költészettnek ezen ága nem egy művelőre talált a svédek közt, csakhogy igen gyakran, mint például Runebergnél, az idyll egész költői elbeszéléssé domborodik, mint azt a „H. Sz.“ t. olvasói „A karácsonyest“ című költeményénél látták, cselekvény támad, fejlődik, bonyolódik benne, s így ki lesz vetköztetve az idyll valóságos természetéből. Tegnér e műve sokkal tisztábban megtartja a költészet e fájának jellegét, a mennyiben minden bonyolulást mellőzve, nem nyújt egyebet mint mély ihlettséggel rajzolt képét azon vallásos szertartásnak, melyet a protestans egyház a confirmatio neve alatt ismer, s mely a svédeknél kiválólag fényesen ünnepeltetik. A svéd falusi templom rendszeren a temető közepén áll, körülvéve a mohosult síroktól. Tegnér költeményének is ez a színhelye, hol az ünnepélyesség végbe megy. Tagadhatatlan azonban, hogy ezen idyllbe didacticus elem is vegyül, az öreg lelkésznek azon nemes vallás-erkölcsi szavaiban, melyeket az Urvacsorai növen-

Kít születésnapján fiak és unokák koszorúznak:
 Úgy állt a vén jós s némán mutatott le vas-újjal
 A kőlapra, idők forgását mérve ki rajta,
 Míg körülötte alant, egy öröklét szunnyada nyugton.
 A templom belül is díszes, mert e nap azon nap,
 Mellyen az ifjúság, a szülék s a menny szeretetti
 Isten előtt a keresztyén hitfogadást megújítják.
 Szögletek és sarkok lesöpörve, surolva, lefujva
 Por falak- és boltról s az olajfestésű padokról.
 Egy kert a templom: vélnéd hogy a „sátoros ünnep“
 Élő képe van itt. A nemes-czímerekből a falnál
 Lomb nőtt s a szószek — a mely faragott vala tölgyből —
 Újra kizöldüle most, mint Áron vesszeje hajdan.
 Lombkoronás a biblia rajt, s tetejének ezüstös
 Színü galambja nyakán lánczot hordott ibolyából.
 A kar előtt, Hörberg¹⁾ oltárképét bekerítő
 Roppant nagy koszorú, melynek dús lombozatából
 Angyalfők mosolyogtak mint felhők közül a nap.
 Újultan ragyogott le a réz-esillár is a boltról,
 Csakhogy gyertya helyett, tartóiba' liljomok álltak.

Már kondúlt a harang, a nép már egybesereglett
 Messze hegy- és völgyről hallgatni az Úrnak igéjét.
 S halld! egyszerre kitör hatalommal az orgona hangja,
 S a boltívek alatt Isten szavaképen elárad.
 Mint az egekbe' midőn Illés ellökte palástját:
 Úgy veti most el a lélek a földi teher s egy ajakkal
 Kezdi reá a sereg, s örökéletű ének ered meg,

dékekhez intéz, s melyek magasztossága egyik legfényesebb tanúbizonysága
 Tegnér ihlett s magas röptű muzsájának. S valóban, e költemény, a változatossággal
 gyönyörködtető cselekvény hiányának daczára, igen nagy érdekeltséget költött
 minden felé; különféle művelt nyelvre lefordították, így a spanyol irodalom Prevost
 de Paradol volt amerikai francia követ fordításában, a német, Lobedanz kezéből,
 az angol pedig magának Longfellownak remek tollából bírja, kinek fordításáról
 meg kell e helyen jegyeznem, hogy ez a legtekélyesebb költészeti átültetések
 egyike, melyeket valaha olvastam.

Tegnér hexaméterekben írta ezen idylljét. S bár e metrum — úgy látszik
 — ma már jóformán kiment a szokásból, de ha még az angol is, rhythmusának
 minden akaratossága daczára ebben adja vissza a költeményt: nekem, mint ma-
 gyarnak, még csak gondolnom sem volt szabad arra, hogy az eredetinek mér-
 tékét bármi egyébbre alakítsam át.

¹⁾ Oltárkép-festő, kivált falusi templomok számára.

Mit Wallín²⁾, éjszak Dávid hárfája teremtet
 Luther hangjaihoz. Zengése hatalmas erővel
 Megragadott minden lelket, fel az éghez emelte
 S mindenik arcz ragyogott mint Tháboron egykor a Szenté.
 A tisztos lelkész most a templomba belépett;
 Népe atyának hívja s az is; kegyes egyszerűség volt
 Ékessége tetőtől talpig a hetvenes aggnak.
 Képe szelid s mint a kijelentés angyala, vígan
 Lép seregéhez, azonba' komolyság is vala arczán,
 Úgy ragyogó mint a mohosúlt sírhalmom a napfény.
 Ihlete perczében (mely halvány alkonyi pírja
 Még a teremtés nagy napjának az emberi szívben)
 A művész, ez az égi kegyelt, így képzei Jánost
 Patmoson, ősznek, az égre tekintve; ez agg is olyan volt.
 Olyan volt szeme fénye, s olyan fürtjének ezüstje.
 Mind fölkeltek most a sorzott számú padokban
 Ámde az agg szívesen jobb és bal kézre köszöntést
 S üdvözlést intvén, a kar bensőjében eltűnt.

Folyt a keresztyén isteni tisztelet egyszerű-szépen;
 Éneklés, ima, láng szónoklata végre az aggnak,
 Számos szívreható szó s intés — véve a szívből —
 Hullt regharmatként s mint pusztai manna, a népre.
 Majdan ezek multán a közre kilépe a lelkész
 S a fiatalság is vele; jobbra fel a fiúk álltak
 Karsu nyulánk alakok, fürtös haj — s rózsaszín arczczal,
 Balja felől pedig a sok szép remegő lilionszál,
 Hajnali bíbortól pirulók, a szende lánykák,
 Mind kulesolt kézzel, szeme mindnek a földre lesütve.
 Kérdés és felelet kezdődött most. Eleinte
 Halk-remegőn felelének a gyermekek, ámde az aggnak
 Nyájassága hamar bátrakká tette s a szent tan
 Büntelen ajkáról forrás vizeként folya tisztán.
 A felelet végén s ha a Megváltó nevit ejték,
 Meghajták a fiúk fejüket s leborúltak a lánykák.
 Mint a világosság egyik angyala, úgy vala köztök
 A nyájas lelkész s a szentet, a legmagasabbat
 Nem sok szóval ugyan, de alapjából magyarázta,
 Egyszerűn és tisztán — a fenség egyszerű mindig —

²⁾ Híres egyházi szónok és költő.

Énekben s tanban, hogy gyermek is értheti mit tesz,
 Mint a zöld bimbó fejlődik mikor a tavasz eljött,
 Hajt a levélre levél, míg végre virág lesz egészen,
 Illatozó kelyhet nyit s leng koronásan a szélben :
 Így fejlődött ki az üdvtudomány itt is szakaszonként
 Ifjú lelkekből. Minden szüle — a ki csak ott állt —
 Könnyeket ejte s örült a találó feleleteknek.

Oltárhoz mene most be az agg, — s im nyájas alakja
 (Én nekem úgy látszék) rögtön mássá lön egészen.
 Mint próféta, magaslott ; mint a halál s az ítélet
 Oly komolyan nézett ; Isten küldöttje a földön
 Számot kérni. Tekintete éles kard, s a keresztül —
 Látott szívbe aláhat egészen, s hangja olyan mély
 S oly tompán hangzó mint hangzik a távoli dörgés.
 Így elváltozván ott állt s megszólala kérdőn :
 „Ím, az apák hite, s ezt az Apostolok ajka tanítá,
 S erre kereszteltettetek általam, ott pihenők még
 Édes anyátok ölén közelebb a menny kapujához.
 Szunnyadozókul emelt akkor kebelére az egyház ;
 Ébren vagytok már, teljes sugarával özönlik
 Rátok az égből a fény, s ifjúságtok küszöbén ma
 Újra szabaddá tesz választani, vallani nyíltan ;
 Kényszert nem gyakorol, meggyőződést követel csak.
 Most van a próbanap, éleetek fordulati pontja,
 Magva jövődőknek ; most röppen el ajkaitokról
 A lekötő szó : fontoljátok jól meg a választ !
 Senki ne higye : kijátszsa csalárdul a lelki tanítót ;
 Éles az ő szeme most, — és átkot hord a hazugság !
 Élete utját senki ne kezdje csalárd hazudással,
 Hall e sereg ; testvér, szüle, mind a mi szent s becses itt lenn
 Mind tanuképen vesz körül, — és le — reátok a napból
 Néz az örök bíró, mellette fen angyalok állnak
 Lángbetűvel róvók fel örök lapokon fogadástok.
 Hisztek-e hát Istenbe', teremő égi Atyában ?
 Megváltó Fiuban s Lélekben, mint kiben egygyek ?
 Szentül igéritek-é, hogy hűn szeretenditek Istent,
 Jobban e porföldnél, s testvérül az embereket mind ?
 Szentül igéritek-é, hogy e hitbe' megálltok erősen,
 A szeretetnek ez égi hitében, s érjen akár mi

Túrni, remélni, bocsátani készek s járnai az Urban?
 Isten s ember előtt megigéritek ezt? — Teli hanggal
 Mondtak „igen“-t a fiúk, és sugva „igen“-t a leánykák.
 Ekkor eloszlek a lelkész arczárul a felleg
 Dörgésével együtt s nyájasb lön hangja, oly enyhe
 Mint fuvalom vagy a hárfák a babyloni yizeknél.
 „Így, üdvözlek hát, örökössei égi javaknak,
 Már nem gyermekek, ámde fi- és nővérim a hitben;
 S még is, mért ne *azok*? Hisz' gyermekeké a menyország.
 Gyermekek itt mi a földön, atyánk pedig ott fen az égben,
 Házát kormányzó, büntetve, bocsátva viszontag,
 Emberi éltünk képe ez; Isten igéje így oktat.
 Boldogok, a kik az Isten előtt tiszták, s ez a tiszta
 Ártatlanság a hit alapja, ez égi szülötté;
 Férfi erő s ártatlan gyermeki büntelen érzés,
 Ez feje a tudománynak, a melyet az isteni mester
 Hirdete s a melyért szenvedt s meghalt a kereszten.
 Ah! kik a gyermekkor szent menhelyiből ma az évek
 Hús völgyébe alászálltok, mélyebbre naponta:
 Oh mi' hamar, mi' hamar vágytok majd vissza fel újra,
 Fénykoronázott halmaihoz, hol mint atya, állott
 A feddés, s a bocsánat — anyának hordva alakját —
 Csókra kezét nyújtá s felmentve lön a szerető szív,
 Életetek játék s kezetek nyúlt égi virágért.
 Túl vagyok én immár a hetvenen; Istenem osztott
 Bút s örömet, de az élet legszebb percei még is
 — Nézzek jól a szemökbe, felismerem őket azonnal
 Régi barátokként — azok a gyermekkori évek!
 Oh tartsátok azért vezetőül az életen által
 Mely föl az égre tekint, az imát és véle a szívnek
 Ártatlanságát, jegyesét gyermekkorotoknak.
 Üdvösb országból jött vendég ez, szeretettim,
 Jobbjában liliom; viharos hullámin a létnek
 — Észre se véve a vészt — bizton leng s alszik a gályán.
 Nyugton nézi az emberi sürgést; a sivatagban
 Angyal száll hozzá s szolgál neki; ő maga nem tud
 Semmit e fenségről; de a míg tűrik őt utitársúl
 Híven, alázatosan követ; oh el senki ne űzze,
 Isteni küldött ő s az egeknek kulcsai nála.

Társa a hű ima, mely mindig kész a repülésre
A föld és ég közt, eme postagalamb az egekhez.
Számkiüzött s rab lón az öröklét gyermeke, lelkünk,
Csörgeti is lánczát s lángként a magasba ohajtoz.
Atyjának számos hajléka búsan jut eszébe
És a szülő haza a hol üdőbb színe volt a virágnak,
Szebb fény tündöklött s angyal vala társa ha játszék.
Szűk lesz ilyenkor a föld s fojtó neki, mennyei honvágy
Kapja meg a vándort, — áhítat a lélek e vágya.
Ez neve legszebb perczének, s szava ennek: *imádság*.
Ah! ha a lét végetlen terhei ránk nehezülnek
És a reményt le a földre s alább, le a sírba taszítják:
Mily szép ekkor az Istenhez fölsengni: nem űzi
Ő a panaszlót el, de ad írt, vigaszt, segedelmet.
És még szebb az imádság jó dolgunk idejében,
Hogyha öröm környez, mert legszebb sorsa a létnek
Isten trónja előtt térdel, keze hálaimára
Van kulcsolva s imádja a jók egyedüli adóját.
Vagy van-e, gyermekeim, jó mit ne az Úr kegye adna?
A mit az ember bír, a szegény, az mind csak ajándék.
Porba borúl le azért s úgy imádd. Hat szárnyba borítják
Annak fénye előtt a szeráfok is arcukat, a ki
Semmire sem fűzé a nagy építéskor a mér-önt.
Föld tanúsítja hatalmát s szól erejéről a mennybolt.
Népek után népek támadnak s halnak el újra,
Mint hervadt levelek hullnak le a csillagok égről,
És egy-egy évezred, kihaló éjtéli ütéssel
Fekszik lába elé, — s ő látja, de nem veszi számba.
Vajh ki merész, hogy előtte megálljon? Szörnyű a Bíró,
S a daczoló, ha csak int, — lerogyik, s ha beszél haragában:
Domb — mint kecske — szökell, s a hegyek — mint őzek —
ugornak.

Ámde miért rettegnétek ti? A szörnyű boszúló
Ő szerető Isten, szava nem kelt tűzbe', viharban,
Sem földrengésben; hanem a susogó fuvalomban.
Lénye az Istennek szeretet, s ebben gyökeredzik
Még a teremtés is; gyermekként nyugszik ölében
Annyi ezernyi világ, s csak ezért alkotta meg őket.
Érzeni és viszonzni szerelmet, ezért lehelé csak

Lelkit az alvó porba; felébredt ez s kebelére
Téve kezét érzé: szive hő a mennyei lángtól.
Éltünk lélekzése e láng, soha, oh soh'se oltsd el!
A szeretés élet, de halál a gyűlölet. Isten
Hívebben szeretett minket mint földi szüléink,
Mert, hogy az üdv a miénk legyen, érttünk adta egyetlen
Drága fiát. Ki, midőn a halálra fejét oda hajtá,
A szeretet vígan ünnepele fényes diadalmát;
Bé volt töltve az áldozat. A templomban a kárpit
Hirtelen ekkor meghasadott, mely a földet a mennytől
Eddigelé megválasztá. Kijövének a sírból
A holtak s halkán susogák halavány ajakokkal
Azt az elébb csak sejtett szót, a mely a teremtés
Nagy rejtélye: **kibékülés!** Oly mély ez, a millyen
A szeretet, s a kibékülés maga is szeretet már.
Földi halandók sarja, szeresd hát égi atyádat,
Tedd mit a szent rendel, s nem félelem, ám szeretetből.
Szolgatulaídon a félelem, a szerető szív, az enged.
Légy te tökéletes Isten előtt s csak a szeretet ilyen.
Hogyha az Istent, a mint kell, szereted, szereted már
Embertársadat is. Csak egyetlen nap van az égen,
Így szeretet sincs több. S nem hord-e isteni jelvényt
Mindenik emberi lény arcán? S nem látod-e rajta,
Hogy veled *egy* eredetre? Nem úgy tévelyg-e hajója
Mint a tiéd, idegen vizeken, s nem-e ép az a csillag
Hű vezetőd neked is? S te gyűlölnéd mégis a testvért?
Ő ha gyűlöl: te bocsáss neki meg. Mily szép, az öröklét
Nyelvéből legalább egy szót eltudni rebegni,
És e mennyei szót a föld így mondja: **bocsánat!**
Ismered őt, ki halántékán a tövis koronával
Kész vala adni bocsánatot és buzgón könyörögni
Ellenségei — és hóhéraiért? Ha előtted
Ismeretes, s ha nevéd vallod: példája szerint tégy.
Rosszúl a testvérről ne ítélj; nézd el ha hibázott,
Mentsd meg a tévelygőt: ama jó, ama mennyei pásztor
Ő is az eltévedt bárányt fölvette ölébe
S visszavivé anyjához. A hű szeretet műve volt ez,
Drága gyümölcséről ismerhetjük meg ez érzést.
Égi atyánkban ez a szeretet mindenkire áldás,

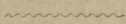
A mig az emberi szívé egy vég nélküli sóhaj,
Mely eped és tűr, és szenved s még ekkor is örvend,
Érzi a fájdalmat s mosolyog, bár könny ragyog arcán.
Földi jutalma: **remény**. Ez a nyájas képü reménység
Megteszi a mit tud; fel az égre mutat szakadatlan
Hívón vágja belé a sír fenekébe a horgonyt,
S néma homályában költ egy szebb, drága világot,
Fénytelen árnyjátékot bár, de azért szeretettet.
Ingadozó ígérete támasza volt a mienknél
Sok jobb kornak is, a mely nem bírt mást a reménynél.
Áldja tehát ajakunk hiven Istent, a ki minékünk
Többet adott, mert fényynyé lőn a remény szemeinkben,
Nem tapogat többé a setétbe', hit az, bizonyosság.
A hit, e tisztább fényű remény, szeme a szeretetnek.
A felvágakozó szív álmaít ez magyarázza
És látásainak képét márványba kivési.
Éltünk napja a hit s olyan fény tündököl arcán,
Mint Mózes képén, mikor Isten színe előtt állt.
A nagy egek várát hozzánk ide láncza levonja,
S mind a tizenkét drága kapúval az új Jeruzsálem
Fényes arany felhőbe borítva a földre alá száll.
Elragadottan vándorol ebben a hit, szeme szét néz
S nem remeg a szárnyas néptől: ő honn van azok közt.
Légyen azért szeretet s hit kebleitekben, így önkényt
Jó a cselekvés is, mint nappali fény jön a nappal.
A helyes, a jó gyermeke; teste az a szeretetnek,
És valamint a virág élő tavasz: úgy a keresztyén
Jótett is nem egyéb élő hitaél s szeretetnél.
Isten színe elé a tett mindenkivel elmegy,
S nem — minek itt *látszék*, — hanem arról tesz tanuságot
A mi *valóban volt*. Oh, boldog az a ki nyugodtan
Hallgathatja bizonyosságát; ő néma e földön
S csak végül, a halálba' nyílik meg hallgatag ajka.
Féled-e, mondd, a halált? Testvére az a szeretetnek;
Ikrek ezek s a halál csak a külsőt nézve mogorvább.
Egy csókot nyom ez a halaványuló ajakakra
És veszi a lelket s elszáll vele és szeretettel
Ringatván karján az újabb életre szülöttet,
Meváltott sarját oda helyzi le atyja elejbe.

A közelítőnek már én hallok robogását,
 Szárnyait is látom, feketék mint éji sötétség,
 Ámde kicsillagozottak: nem bánt félelem engem.
 Csak szabadulás s irgalom ő, mely néma, s ölében
 Könnyebb lesz hidegült keblem lélekzete, Istent
 Úgy látom meg a milyen, színről színre, borútól
 Megszabadult napként, s díseit nem egy évezrednek
 A kiket úgy szereték, a hatalmas lelkeket, a kik
 Nálamnál jobbak s nemesebbek; fényesen állnak
 Isten trónja előtt ezek, öltözködve fehérbe,
 Hárfá kezükben, arany, s dicséneket énekel ajkuk,
 Mely az egekben költ, nyelvén angyalseregeknek.
 Felviszen ő majd titeket is, szeretetteim, egykor,
 Nem feled el senkit; mind légyetek üdvözök akkor!
 Addig is esküötök ne feledjétek s fogadástok,
 Leljetek üdvöt alant s majd fen, nem csüggyve a földön.
 A föld por, — de a menny fény, — s néktek a mennyet ajánlám.
 S most, szeretet forrása, világ örök Istene hallj meg,
 Hallgasd meg szolgálád, ki egedre bocsátja imáját.
 Trónod elől egykor ne hiányozzék e seregből
 Egy se, kiket rám bízál; mint atya, hűn szeretém mind.
 Légyenek ők tanuim, hogy az élet utára vezérlém
 Hiven, a mint értém az Igét: ismerjenek ott is
 Újra reám, s a tanítónak kebelére borúlva
 Ez, szent színed elé oda hadd állítsa fel őket
 Mint ma ilyen tisztákul, bár több próba-kiálltan,
 S ott is örömmel mondhassam majd: „Ime, Atyám, nézd:
 Itt vagyok én s itt gyermekeid, kiket énnekem adtál!”

Sírva beszélt így az agg; most, intésére az ifjak
 Térdre borúlva az oltárnál koszorúba fonódtak.
 Térdre borúlt maga is s olvasta a szent nap imáját
 Halkan a gyermekek is vele, — végül reszketeg ajkkal
 Mennyei békét hirdete, mind valamennyire áldást.
 Ezzel a mai teendő bé lett volna fejezve;
 Egy hét múlva, vasárnap kelle az ifjúságnak
 A szent asztalhoz járulni az Úrvacsorához.
 Rögön azonban az agg — mint égből sújtva — megállott,
 Homlokon érintette magát s felnéze; magasztos
 Gondolatok repülének agyán át és szeme fénylett.

„Egy hét múlva?” Ki tudja, — talán a sírba' leszek már;
 Vagy valamelyik időnek előtte letört lilomszál
 Hajtja a földre fejét; mért késnünk? Itt van az óra,
 Meleg a szív, vetek én, ma kikelnek a mennyei magvak!
 Végzem a kezdetet, s ha hibáztam, az Isten előtt majd
 S a főpásztor előtt felelős én, agg, leszek érte.
 Mondjátok, szeretettim, a menny polgárai immár,
 Készek vagytok-e most felvenni Urunk vacsoráját?
 Hogy mi ez, azt jól tudjátok, meg volt magyarázva:
 Szent jelképe az új frigynek föld és a nagy ég közt,
 És a kibékülés jele. A bűnös ember az Úrtól
 Elszakadott s el lényétől. Elején a napoknak
 Ott történt a tudás fájánál bűnbe esése;
 S az, koronájával ma is ott függ bűne fölött még.
 Gondolatunkban a bűn, a kibékülés meg a szívben.
 Végtelen a bűneset, de bocsánata végtelen ép úgy.
 Mert, valamедdig az agg ész visszarepülhet a multba,
 S lankadtta fáradt szárnyán a remény a jövőbe:
 Úgy látom, hogy e kettő bennünk mindig együtt jár.
 Bűn ha megérett, megszületik: csendes csecsemőként
 Szunnyad a szívben a megbékülés s álmodik égről.
 Öntudatára nem ébred; olyan mint hangok a húrban,
 Zárt lelkek, szabadító újjat várva szünetlen.
 Földre ezért szállott a kibékülés fejedelme,
 Ő kelté fel az alvót; áll ez most, szeme fénylik
 Mint a derült égbolt; és küzd s diadalt nyer a bűnön.
 Jött, de dicsőülten felszállott újra a földről,
 Ámde a szívből nem, — lelkünkben még ma is itt él,
 S békít és szeret. A békülés — mint az idő — tart.
 Így ma tehát jeleit, mélyen hódolva vegyétek!
 Elte ha nincsen a tárgynak, a jel holt. Nézd ez örök fényt,
 Nem vakokért ragyog ez, de a látó szembe' fogamzik.
 Nem a kenyérbe' vagy a borban, de a tiszta kebelben
 Rejlik benn a bocsánat; a megjavulás akarása
 Ez nemesíti a földi gyümölcsöt mennyei jóvá.
 A bűnt ez veszi el s egyedül ez a bűn lakolását.
 A szeretet tárt karja, a megbánás mely eseng, sir,
 És a megpróbált akarat, melynek színaranyja
 Tisztábban jön elő a lángból, szóval a **megtért,**

Ez nyeri a megbékülés kenyerét s poharát ez.
Ámde a méltatlan ki szívében gyűlöletet hoz,
Embert és Istent ámit: az vétkes az Úrnak
Teste s a Megváltó vérének szent kegye ellen.
Kárhozatot s veszedelmet eszik s iszik ajka magának,
A mitül égi Atyánk óvjon meg mindegyikünket.
Készek vagytok-e hát, szeretettim, a szent lakomára? "
Kérdte megindultan s a sereg rámondta azonnal
Felzokogó „igen“-ét. Ima-elmondás követé ezt
S a szerzési Igék; rázúdul az orgona s ének:
„Isten szent Báránya, ki elvetted bűneinket,
Hallgass meg s áraszd ránk békéd s drága kegyelmed.“
Ekkor az agg remegőn, s az egek gyöngyével a szemben,
Tölte kehelyt s tányért s osztá a titokszerű étket.
Oh, nekem úgy látszék most, mintha a dél sugarában
Isten még ragyogóbban nézne az ablakon át be,
Kívül a fák a zöld koronát mélyebbre lehajták,
S megzizzenne magátul a fű valamennyi sir ormán.
A tanulókon meg (jól láttam s ismerem) üdvnek
Szent borzalma futott át megjegesült ereikben.
A viruló föld oltárként állt díszben előttök,
És az eget nyílnak láták mint egykoron István.
Fény sugarában az Úr ott van s ott szent fia, jobbján;
Hárfák zengnek alább s bíbor szárnyat lebegetve,
Fényes arany felhőn testvérileg angyalok intnek.
Ezzel a lelkész tiszte bevégződött; szemeikben
És szíveikben a menynyel, most felkeltek az ifjak
Sirva hajoltak alá csókolni kezét az öregnek.
Ez pedig ellágyult szívére voná valamennyit,
S áldva helyezte kezét majd üdvvel tölt kebelére,
Majd meg fürtkörözött ártatlan homlokaikra.

II.

AZ ALIGMULT IDŐK

KÉT MAGASZTALÓJA.

I. — LAUKA GUSZTÁV.*)

A ki sokat dolgozott, elfárad és kimerül, lankadság fogja el s aludni szeretne. Aludni és álmodni. Álmodni egy kedves idylli világról, hol a kedély, a szeretet, a gyöngédség, a buzditás, a lelkesítés, az ébresztés allegoricus alakjai jelennek meg előttünk, kiemelnek sötét világunkból, enyhítenek nyomorunkon, vigasztalnak sötét óráinkban, szeretettel karolnak fel rossz kedvünkben, szóval egész ellentéte mai világunknak.

De a mai világ embere ilyen álomra képtelen. Annyira beleélte magát a kor minden erényébe és hibájába, nagyságába és aljaságába, fényébe és rongyaiba, hogy álmaiban sem tud más képeket találni. Mi e kor gyermekei vagyunk. Csak úgy tudjuk felfogni az életet, a mint van. Több benne a sötét mint a világos, a nemtelen mint a nemes, álmunkban is harezolunk és küzdünk, gyűlölünk és irigykedünk, boszankodunk és haragszunk.

Pedig mi édeset, kellemeset szeretnénk álmodni.

Keressünk tehát egy jóízű álmodót, egy jámbor és kedélyes lelket az elmúlt világból, egy becsületes és csevegő „öreget“, a ki mikor boszankodik, sem tud haragudni; a kinek szíve sokszor visszavágyik a régi jó világba; a ki erősen tud hinni, pedig minden lépése csalódás volt; tud remélni, pedig soha sem érte el kitűzött célját és tud szeretni, csak jó képet vágjanak neki.

De hol van ilyen alak? Élhet-e még ilyen teremtes, a ki őszült fűrtjei daczára tud gyermek is lenni?

Ha kételkednénk, tényekkel állanának elő barátaink s egy kedélyes öregnek mutatnának be minket. E kedélyes öreg Lauka Gusztáv.

*) *A multról a jelenek.* Írta Lauka Gusztáv. Kiadta a Petőfi-társaság, Budapest, Aigner Lajos könyvkiadóhivatala. Ára?

Ő volt az, a ki álmodott és egy könyv egyik felébe írta össze álmait, hogy ugyanazon könyv második felében az álom üvegén keresztül nézze a rideg jelent.

Azt hiszem elég találó e könyvet álomnak nevezni. Mind az meg van benne, a mit egy kedves álomtól kívánunk. Változatos, élénk, öntudatlan, vonzó — de kevésbbé igaz. S Lauka kellemesen tudja elmesélni álmait. Nem igényli magának az epicus fenséges modorát, a regényíró nagy képű álomhüvelyezését, olyan mint egy könnyű nyelvű dajka, a ki addig mesél, addig beszél, míg el nem alusznak — a gyermekek.

Előadás módja inkább novellisticus és sincerizáló. Ez az újabb divat. Frankenburg is ily formán jár el. Csakhogy csupán magáról beszél, vagy még jobban mondva, mintha a mese csak az ő kedvéért volna kitalálva. Alig tudjuk megkülömböztetni az igazat és költöttet. Laukának magasabb igénye van, ő többet akar nyújtani, nem csupán az ifjúság dőreségeit beszélni el. A bevezetés azonban egészen ily humoros rajz. Mi nem igen gyönyörködünk az autobiographia e hangjában. Mint ellentét jó benyomást tesz a régibb külföldi önéletrajzok fontoskodó modorával szemben, mely rendesen az igazságot akarta elfátyolozni; de talán kelleténél is tovább megy az őszinteségben: *fitogtatja* az igazságot, az őszinteséget. A meztelenség szükséges a fürdőben; de nem a nagy közönség elé való. Gondolkodásunk és cselekvésünk annyira tele van foltokkal, hogy nagyon elég belőlök egy-kettőt feltüntetni. Ne tegyünk úgy mint a kerepesi- és a körút zsidó kereskedői, hogy mindent kiakasztanak az ajtó elé, fölé és mellé, jobb czikkeiket elhelyezik az ablakba s parádénak maguk is kiállanak feleségeik-, segédjeik- és gyermekeikkel együtt. Bizonyos önelvetés nyilatkozik az ily előadásban, mely beleillik Gil-Blas-ba és Tristam Shandy-be, de nem Lauka könyvébe. Igaz, hogy sok dolognak el veszi élet a humor, de mégis megmarad a foka.

Lássuk azonban közelebbről.

Magán kezdi, s saját magában mutatja be ifjúságunk egy kivesz felben levő alakját, azt a könnyű vérű és kedélyes, lármás és becsületes, ma pazarló, holnap koplaló fajt, mely nem számít, csak lelkesedik, mely érzékével gondolkodik, phantasiájával analysál, melynél az ösztön képviseli az értelmet. Igen azon faj képviselője, melynek minden bokr szálást adott, csak napról napra élt, tanulni rendesen nem tanult, életezelt épen nem tűzött ki magának. Ilyenek

valának az elszegényedett nemesség gyermekei, a haldokló feudálismus e mostoha gyermekei, a kiket valamely nagyobb uradalom egyik pusztáján, vagy a megye egyik járásában helyeztek el, hogy vidáman élhessék le ezt a rövid életet. Sehol sem vették nagy hasznukat; de az ősi gazdálkodás és közigazgatás terén megtevék — kötelességüket.

Lauka csak félig illett e körbe. Nemesebb ambitio is lelkesíté, az írói szerep ambíciója. Már eddig is írt költeményeket és novellákat, melyeknek első gyűjteményére édes atyja írta rá a legelső kritikát: *számárságok*. Igazán rövid bírálat, melyből teljesen hiányzik az indokolás, a mire a legnagyobb kíváncsisággal várakoznak az ifjú *versszerzők*. Laukát nem hangolta le a kritika, folytatta szellemi termelését, de egyúttal a könnyelműségnek is áldozott. Szerette a jó pajtasokat és szép leányokat, egy kis kedélyes mulatsággért akár a másik határba is átment volna; maga mondja, hogy „charge szürkén holdas éjjelenként két óra járásnyira kellett lovagolnom, hogy egy tövisből font sövényen átmászva, zenét és éneket hallhassak.“ Szívesen elegyedett szerelmi kalandokba, melyek sokszor igen kellemetlenül végződtek reá nézve; így ilyen kaland áldozata lőn „öregének bekecse“ is. Szerelme egyik kedves tárgyától pedig a sváb Juliska édes apja választotta el favillájával. Hivatalát is nagyon elhanyagolta, a miért „a sok hivatalos pirongatás és feddés“ sem maradt el. De „ha megharagítottak, két nap se mentem hivatalba, hanem vadásztam. Ilyenkor aztán mindent halomra puskáztam, a mit a mezőn vagy cserén találtam.“ Boszúságában társairól vagy főnökeiről torzképeket készített, melyek gyűlölséget és haragot keltettek s csakhamar az a „viszony állott be közöttük, melyet hivatalos nyelven összeférhetlenségnek neveznek.“ S Lauka nem sokára oda hagyta gr. Károlyi uradalmait, hogy Pestre menjen az irodalmi élet központjába.

Nem tekintve azt, hogy Lauka könyvének e része önéletrajz kíván lenni, hanem ha egyszerűen novellaszerű rajznak, egy bohó ifjú képének nézzük, Lauka sikerültebb művei közé tartozik. Nagyon meglátszik rajta, hogy az *életből* vette alakját s nem egy könnyen felejtjük el a hányatott gazdasági írnokot.

De térjünk át Pestre.

Pest, az az áldott Pest! Mai nap is minden írói rokonszenvekkel küzdő lélek vágyainak czélpontja s ma talán még inkább mint akkor! Mert mi volt az akkori Pest irodalmi élete a maihoz képest?!

Lauka 1840-ben lépett e földre s egy-két élő és haldokló lapot s néhány buzdító redactort talált benne. Sorsa a leggyarlóbb példányhoz vezette Kovácsóczy Mihály hatvani utczai lakása- és szerkesztőségébe. Ki volt a letűnt idők e jámbor szerkesztője? Egy jószívű, kedélyes ember, a ki szívesen elborozgatott egyik vagy másik vendéglőben és kocsmában, épen nem vala élelmes egyéniség, szelleme kincseivel sem gazdagította irodalmunkat, termékei elenyésztek nevével együtt s csak annyi tanulságot szolgáltatott — Laukának, „hogy a gyomor mozgatja a világegyetemet s ha az nem volna, az emberiség három negyedrészre nyugodnék vagy sétálna.“

A lap megszűnt, a szerkesztő vidékre távozott, hogy meghaljon s a főmunkatárs az Akadémia irnoki stallumát foglalta el. Szerény, de biztosabb kenyér, mint a milyet a szellemi alkotás nyújta munkásainak. A tisztán irodalmi foglalkozás nálunk még nem nyújt elég eszközt fentartásunkra. Nagyon szerény igényűnek kelle azon írónak lenni, a ki 48 előtt írogatással akarta lemorzsolni ez életet. A becsületes és szerény Vörösmartynak némileg sikerült. Ő keveset költött, sokszor nyomorgott, de mégis megélt. Olykor a szerkesztéssel segített magán. Ezt tevék a többiek is, a kik így éltek. A szerkesztőség irodáiba vonultak. De ez is nagyon sovány ellátást adott. A lap ingadozott, sőt megbukott s vele a szerkesztők és munkatársak is. Bár mennyire ellenkezzék a költői lélek szabadságával, viszonyainkban kíváncsok, hogy az író biztos állásra tegyen szert. Igaz, sokszor lélekölő munka az irodában ministeri rendeleteket fogalmazni, vagy az iskola vásott gyerkcőzeit ülni és hallgatni tanítani; igaz, nem épen költői dolog valamely pénzintézet vagy életbiztosítótársaság bureaujában a számtan négy legelső mütétét naponkint gyakorolni: azonban a szükség törvényt bont, s ennek is meg van a maga jó oldala.

A biztos állás azért szükséges az írónak, hogy megóvja magát az irodalom iparszerű ápolásától és hogy sértetlenül fentarthassa characterét. Tény, hogy a tisztán irodalomból élők nagy többsége mind alkotásában ignorálja a művészi becsét, mind jellemében sülyed. Az író, kit a könyvkereskedők újabb és újabb megbízásokkal látnak el, vagy a kik, hogy megélhessenek, sokat és folyton írnak, rendesen hanyatlanak s oly műveket hoznak létre, melyek hibáit talán könnyen elkerülhették volna. Nagyon sok példával szolgálhatnánk az egész világ irodalmából. Másik nagy oka korszakunknak a ellem kérdése. Ennek ugyan nem csak itt rejlik a bibéje, kereshetők világnézetünkben, a meggyőződés ingadozásában, szellemi fej-

lődésünk rendkívüli gyorsaságában, a megélhetés nehézségében, anyagi szükségleteink nagy számában és még másutt. De hogy éppen írónknál leljük meg ez okok legnagyobb részét, hogy rájok van legerősebb hatásuk, mindennap tapasztaljuk. Az irodalom képviselőinél Voltaire óta, vagy menjünk még tovább a római világ óta igen sokszor hiányszik az erkölcsi meggyőződés. Tekintélyes számú fiatal és vén írónak keblében grassál a meggyőződés hiánya, s midőn valamely pártlap keletkezik, éppen nem szokatlan az ellentábor egyik-másik ügyesebb íróját is megnyerni az új közlönynek. Vannak általánosan ismert bérencz tollak is; a kikkel azért jól mulatunk s éppen nem éreztetjük velök erkölcsi érzésök hiányát. Vannak a világlapoknak jól fizetett levelezőik, a kik más közlönyökbe ellenkező irányú tudósításokat tudnak írni és írni is — csak jól fizessék őket. Mind igen kedves, szellemes és vidám emberek, a kik szép oldaláról fogják fel az életet.

Ez az újabb industrialismus természetes következménye. Mi csak munkát akarunk. Élnünk és dolgoznunk kell. E pontban nagyon különbözünk a 48 előtti időktől. Erősebb volt a meggyőződés s mélyebb a megvetés, mely a meggyőződés nélküli egyént sujtotta. Az emberek türelmetlenebbek valának. Soha sem emlegették annyit az ellenkező meggyőződés iránti tiszteletet, pedig igazán üldözték, gyűlölték azt, a ki másképp mert gondolkozni. A legkisebb eltérés az előre rohanó közmeggyőződéstől árulóvá törpítette tulajdonosát. Külömben bár mennyit szidjuk a jelent, e tekintetben egy kétesbecsű javulást mutatunk. Ma jobban tiszteljük mások meggyőződését vagy mondjuk így: meggyőződés-nélküliségét. S miért? Azért is, mert sokat, nagyon sokat tanultunk. Csak az éretlen tehetségek dicsekednek azzal, hogy meggyőződésök változatlan maradt. A legkitünőbb emberekéi oly változásokon mentek keresztül, melyek meglepik a gondolkodót.

Tovább folytathatnók ez ártatlan meditációt; de messze térnénk tárgyunktól. Hisz mi Pesten vagyunk, a negyvenes évek Pestjében, hol és mikor alig egy-két ember élt tisztán az irodalomból, köztük a legbecsületesebb lények egyike: *Vörösmarty Mihály*.

Lauka sorra szemünk elé vezeti a negyvenes évek irodalmi hőseit. A szelíd, kedélyes *Vörösmartyt*, a ki „a kisebb sörházaktól kezdve a nagyobb vendéglőkig, hol jó bort mértek és jól lehetett enni, mindenütt megfordult”; a tekintélyes *Bajzát*; a zárkózottabb és tevékeny *Toldyt*; a rút képű, de gavallér, az élezelő és gúnyo-

lódó Nagy Ignácot; az elég jövedelemmel rendelkező, de mindig üres zsebű Gaál Józsefet; a külsejére francziás Adorján Boldizsárt; az irodalom egyik „legellenszenvesebb“ alakját Hazuchát, a későbbi Kelménffyt; Vajda Pétert, e „modern ruhába öltözött valóságos bibliai jó pásztort“; Kunost, „kinek egész élete valami elvesztett, az emlékezetben kedvesen élő, visszasovárgott, de reménytelenül óhajtott tárgy utáni epedés“ volt; „a hatalmas trias pártfogása és védelme alatt álló, de azért boldogságát a saját maga által alkotott zárt körben“ kereső Czuczor Gergelyt; „a jobban női mint férfiúi kedélyű, a családélet cultusában még az arabsokon is túltevő „Garay Jánost; Erdélyi Jánost, e „nemesen egyszerű, kedélyesen nyugalmas, élénk, de nem túlesapongó phantasiájú, magaviseletében formásan correct, népies és valódi magyar János urat“; a furesa, de hatalmas szellemű Sárossy Gyulát, a szeszélyes és rajongó, a bizarr és meghasonlott Szendrey Juliát, Petőfi nejét; a tehetséges és ambitiosus, a büszke és jólétre törekvő Kuthy Lajost, az absolutismus e szerencsétlen hivatalnokát, kiről egész kis jellemtanulmányt készít. Ezek a halottak, a sír emberei. Általában mindnyájokról az ifjúkori viszszaemlékezés édes rokonszenvével nyilatkozik. Sok jó és rossz órát töltte köriükben.

De miért szorúl ily kevés íróra emlékezete? Hát Eötvös, Szalay, Kemény, és mások, a negyvenes évek kisebb-nagyobb vatesei, miért maradtak ki könyvéből? Egyszerűen azért, mert nem érintkezett velők. Lauka annyira a kedély embere, hogy csupán a szerkesztők irodájában és a barátságos asztal mellett ismerkedik. A jó ízű tréfa, az enyelgő bohóskodás, a neveltető adomázás szemüvegén nézi író társait, itt-ott valami borízű is van ítéleteiben. Természetes, hogy nem fogja fel az egész embert. A kedélyes társaság pipafüstjében ritkán nyilatkozik az erő, a szenvedély. A vendégek azért vannak együtt, hogy jó kedvet csináljanak. Sem a szeretet, sem a gyűlölet nem mutatkozik amúgy igazában. Pedig azt szeretjük mondani, hogy borban van az igazság, a társaságban tűnik ki az egész ember reményével és csalódásával. S ez igaz, csak hogy nem az úgynevezett jó pajtásokra nézve. A „jó pajtások“, a jó czimborák éppen a társaság által vezetettnek félre ítéleteikben. Legalább igen ritkán találtam oly jó pajtásra, a ki helyesen tudta volna megítélni azokat, a kikkel kedélyes estéket töltött. Sokszor a leghasznontalanabb emberek is utat találtak szívéhez s megnyerték maguknak. Lauka is így jár. Nála a jó pajtasság igen sokat igazol. A kivel

egyszer már kocizott, a kivel bor mellett barátkozott, s jókedvűen sincerizált, az rá nézve némileg átváltozik, az ő panorámáján nézve más ember lesz, bizonyos laxismussal tekinti őt. Ha észre is veszi hibáit, elnézőbb lesz irántuk. És mégis sokat köszönhetünk neki társainak jellemzésére nézve, mert kisebb-nagyobb pongyolában akarja bemutatni őket. A kiket irodalmunk multja érdekel, szívesen veszik e följegyzéseket, mert oly oldalról rajzolja íróink képét, a melyik többnyire rejtve marad műveik olvasója és vizsgálója előtt.

Azután mint ha csak ma léptek volna le az élet színpadáról, mint ha csak ma írta volna meg necrologjukat, annyi jóakarát, gyöngédség s édes visszaemlékezés van soraiban. Ezt jól esik látnunk és olvasnunk. Mily egészen mások Jósika emlékiratainak utolsó részei! Mig ez az élet folyamán elfojtott apró bosszúságok miatt az illető halála után enged szabad tért neheztelésének; addig Lauka szeretettel fordul az elhunytak felé, részvételt pillant sírjaikra, a barátság, a hála koszorúját teszi hantjaikra.

Azonban ki a tökéletes? Ő is vétkezik, vétkezik az élők jó nagy része ellen. A mult igen jó az idylli élet rajzolására, a jelen nem, kivált a kedélyes embernek nem. Az öreg író csak ritkán, vagy kevésbbé őszintén tud méltányos lenni az újabb nemzedék iránt. Hisz más korban született, más nézet dajkálta, más eszmék nevelték, más remények lelkesíték, s nem a mieink! Kivált Lauka, a kedély embere hogy találná jól magát a szellemi élet nagy, majd kicsiny, széditő, majd alacsony, vakmerő, majd ravasz küzdelmeiben!? „Hasábokat lehetne beírni azon visszaélések és bűnök elsorolásával, melyeket — mostan — anyagi érdekeket kizsákmányoló vagy kizsákmányolni törekvő szövetségek elkövettek vagy elkövetnek,“ kiált fel könyvében.

Igaz, csakhogy nem-e a versenyre van alapítva a szellemi ügy mint az anyagi élet? Sokan vagyunk minden téren és érdekeinket, a megélhetés, a dicsőíttetés, az elismertetés eszközeit mindnyájan keressük; s nem természetes-e, hogy könnyen eltiporjuk a gyöngéket, a kedély embereit? Kritikát óhajt a nagy közönség, csipős és éles, finoman elemző és keményen ostromozó kritikát, mely mulattatja az olvasót, de sokszor visszariasztja az író, letéteti vele a tollat s valamely irodába szorítja, hol önmagával meghasonolva csak későn vagy sohasem lesz életrevaló ember. Ma is mutatnak egy derék és tisztelt egyéniséget, kit állítólag a kritika szorított le az irodalom teréről — mert első és utolsó művéről elítélőleg szólott a bíráló.

Mily egészen más volt a 48 előtti kritika! Vagy a jóakarát, vagy a gyűlölet szólott belőle, a tárgyilagos elemzés ritkán. A legmerészebb kritikus sem bátorkodék valakit elítélni, mert az irodalom lelkes pártolói nem engedék meg; ha hibákat emlegettek, ezt annyi gyöngédséggel és tartózkodással tevék, hogy szinte megsajnáljuk őket; csak erős gyűlölet sugallott néha szigorúbb sorokat; de ezeken, mindjárt megérezhette az olvasó a szándékot, s ha most lapozgatjuk őket, bizonyos megvetéssel fordulunk el tőlök.

Egyébiránt a kemény nyelvű és éles hangú kritika teljesen jogosult korunk irodalmában. Hisz századunk költészetében oly előkelő helyet foglal el a poéták énje, örökké önmaguk emlegetése, saját fájdalmaik pengetése, tárgyaltan de mégis gyöttrő kínjaik felhozása, hogy önkénytelenül támadnak a kritikusok és semmi sem könnyebb az egyik irodalmi coteriának, mint a másik valamely tagjának personalismusa, egotismusa ellen sikra lépni. Csoda-e, ha például Greguss vakmerően megtámadta Petőfit és extravagantiáit; Gyulai éles hangon szólalt meg Tóth Kálmán, Lisznyay örökös egója ellen? Csoda e, ha Jókai panaegyristái maguk hitták ki a kritikát?

Soha sem divott oly nagy mértékben a való és képzelt lángelmék adoratiója mint az aligmult időkben. A tehetséges költőről majdnem mindennap olvastuk, mit eszik, mit iszik, hogy van berendezve a szobája, mily képek függenek a falán, hol van az ágya, mikor kel föl, mikor és mennyit dolgozik, minő hálósipkát és kabátot visel, milyen szivart szí stb. stb. A rajongók ez imádása okvetlen irígységet szül, melynek a kritikus lesz a tolmácsa. Nem rég egy ifjú barátom látogatott meg, s asztalomról egy fiatal költő művét vevé kezébe s kritizáló hajlamának e szavakkal adott kifejezést: „*Szegény N.*“ Mi más vala az, mint a költők personalismusának természetes reakciója!

Ma már enyészőben van az individualismus e bálványozása. Ma nem csak dicsőítünk, ma bírálunk is. Nem borulunk le senki előtt. Meg akarunk érteni mindent. Senkit sem tartunk nélkülözhetlen embernek, a szellemi élet középpontjának. Egykor egészen másképp volt. A lángészt minden törvény alól feloldozták, neki szabad volt sérteni a közerkölesöt, a közszokást, az illendőséget, akár hányan éppen azért csodálták őket. Heine, Börne, Musset, a mi Petőfink nagyon találó példák erre. Vahot Imre, Lisznyay, Tóth Kálmán és mások nem kevésbé. Igaz, hogy jóval prózaibb a mi világunk. Realisabbak levénk. Többet számítunk. Fokonként józanodunk. A világ

fájdalom sem igen bánt. A természettudomány ebből az ideális be-
tegségből is kigyógyított. A finom és eszményi lelkek panaszkodnak
ugyan az érzékinek túlsága ellen, de az tény, hogy így vagyunk,
így állunk. Mi sem mondjuk, hogy helyesen van, hogy ez a társa-
dalom ne-továbbja, hogy vártuk és reméltük. De be kelle követ-
keznie a mult idők rajongása, örökös exaltatiója után. Laukának
mindez nem tetszhetik, magunknak sem tetszik; habár oly előnyöket
értünk el vele, melyet a mult rajongása épen nem adhatott volna.
Értjük a természeti, történeti, nemzetgazdasági és nyelvtudományok
felvirágzását. Költészetünk ugyan sülyedt, köznapibb, vásáribb, más
részt mondvasínáltabb lön, de talán nem sokára másképp lesz.

De azt mondja Lauka, hogy a most divatos támadásoknak
nem szabad az illetők „*anyagi, hanem csak szellemi érdekeit*“ érin-
teni. Mond valamit, de nem elég világosan.... Lehet-e csupán a
szellemi érdekeket érinteni az anyagiak nélkül? Lehet-e valakinek
művét ledorongolni a nélkül, hogy az illető ne érezze meg e támadás
anyagi oldalát is? Mi legalább nem tudnók e kettőt szétválasztani.
Ezt minden egyes concret esetben külön kellene megvitatni, annyira
bonyolult a kérdés. Ha tréfálni óhajtanánk, azt mondanók, hogy
Lauka sem érti komolyan a vádat, mert hisz régen volt komoly,
„*talán először és utoljára!*“ (24. l.) De ha komolyan kell értenünk
Lauka szavait, a mint igazán úgy kívánja értetni, akkor csak ily
magyarázatot adhatunk nekik: Az ő meleg kedélye nem találja honn
magát a jelen társadalom rideg versenyében, felháborodik a verseny-
nyel járó méltatlanságokon s sokkal jobban tetszik lelkének a régi
jó idők szűkkörű, de patriarchalis világa. Ez azonban már visszahoz-
hatatlan, letűnt, elenyészett — álom. Irodalmi életünk mind addig ily
igazságtalan, clique-szerű, pártoskodó, szellemi és anyagi érdekekért
harezoló marad, melyben csak az erő, a realis elem győz, míg egy
új, dicső korszak nem köszönt be fajunk ideal-világába.

A mit Lauka az élőkrol mond, jóval kevesebbet ér. Látszik,
hogy genirozva van. Ha a holtak leírásában is a külsőnél marad,
nem analysálja lelköket kellő mélységgel, vagy ha épen megpróbálja,
rendesen elhibázza; az élőkkel szemben alig tudja mit mondjon. —
A tojások között tánczol. Ne zavarjuk munkájában, nehogy egyikre
vagy másikra találjon lépni. Csupán azt kívánjuk, hogy jó kedvű
„öregünk“ még sokáig éljen és ne idegenkedjék a clique-ek harezá-
tól, a hazai *spanyolok* és *mórok* küzdelmétől — hisz egy-egy furesa
románéz tárgyául szolgálhatnak neki.

II. — KISFALUDY ATALA.*)

A rehabilitatio, a visszahelyezés, az ehrenrettung költészete jutott eszembe, mikor Kisfaludy Atala rajzaít olvasám. Ő is rehabilitál, rehabilitálja az igazi családi boldogságot. Boldogságot, mely nem csupán a férfi és nő szerelmében rejlik. Ez régi és örök tárgya a költészetnek. Ez Kisfaludy Atalánál is elég jelentékeny szerepet játszik. Ő is szívesen fölmelegszik a szerelem lángjánál. De nála más az uralkodó elem, a család sem áll egymagán férj és feleségből, szerető- és kedvesből s szeretetreméltó, játszi, bohó gyermekekből, hanem nagymamák- és nagypapák-, nagynénik- és bácsikból is. Kisfaludy Atala ezeket akarja rehabilitálni. A nagy társadalmi átalakulások idején nem egy összeütközés támad a szülők és gyermekek között. Hisz azok más idők magzatai! A mit szentnek tartottak, a mi előttük becses és áldásos vala, később még a divatból is kiment. Más meggyőződést vallott az újabb nemzedék, más eszmék lelkesíték az újabb kor gyermekeit, s a jó szülők nem értheték meg őket. Innen a kettő közötti ellentét. Hány családot zavart meg például a szabadság, a vallási, polgári, sajtó- és más szabadság létrehozása! A régi rend összeomlása hány család belső életét, boldog egyttlétét bontotta fel. Ma alig pelyhelyesedik az ifjú álla, már megszűnik a szülői befolyás. Azelőtt az apai szó volt az irányadó, ma már elvei, nézetei vannak s azokat követi. Clubbokba, gyűlésekbe, bizottsági és más ülésekbe jár, melyekről hajdanában alig tudtak valamit. A család volt az első, azután a közszellem, a közügy. Ma ellenkezőleg. Az ifjú, a fiatal ember a nyilvános élet terére ragadtatik. Otthona csupán a tanulásra, az önképzésre, a munkára van. A család igen keveset tud róla. A sok jótékony egyesület választmányi ülése még a nőket is kihozza magányukból, lármás gyűléseket tartanak, több elnököt, tiszteletbelit és nem tiszteletbelit, igen sok alelnököt és más tisztviselőt választanak, míg honn elhagyatva nyöszörög, sir az apróság. Életünk férfiasabb, tetterősb, hatatós és munkásabb lőn. Az új idők hozzák ezt magukkal s a nemzet, mely élni akar, nem is lehet más a XIX. század küzdelmes világában.

Természetes, hogy időnkint itt is mutatkozik a szükséges re-

*) *Rajzok.* Írta Kisfaludy Atala. Budapest, Aigner Lajos, 1879. Ára 2 frt.

actio. Kisfaludy Atala a nagy világból a házi élet kis világába vezet bennünket, s így rajzai e reactionnak szolgálnak, ennek igazán kedves és gyöngéd tolmácsai. Nem csodáljuk, hogy feltűnést okoztak s tetszésre találtak. Valóban megérdemlik ezt.

Mindenek előtt azt kell kimondanunk, hogy ritkán olvastunk alanyibb könyvet. Minden sor, nem, minden szó a szerző lelkéből ered, abból, a jó akaró, szelid és érző lélekből, s azokról a mosolygó, jóízűen nevető és zeneszerűen csevegő ajkakról, melyek elbájolnak és édesen, minden keserűség nélkül gyönyörködtetnek. S ha olvassuk kis könyvét, jobban lelkünk elé varázsolta magát, mintha a legjobb festő, a legkitűnőbb szobrász állította volna élénk.

Megismerjük kis természet, megbarátkozunk *játékszerűen hasonló, céltalan, haszonvehetetlen* kis kezeivel, melyekre *kissé hiú volt egykor*; elbeszéli életmódját, hogy *egész napon át cseveg, mész, könnyez, nevet, röpked, pihen, elandalodik, fölhevül, elérzékenyül, gunyolódik, makranczoskodik s megszelidül*; egyik barátjával mondatja el magáról, hogy *hiú, kaczer, valóságos macskatermészet*; de ez éppen nem ellenkezik azzal, hogy *édesen ébredjen, gyermeketeg örömmel mosolyogjon a kelő nap elé, hogy mosolya mögött ne bujdossék mindig ott a köny.* Látjuk, hogy nem politizál, nem bántják falusi nyugalma az uralkodó eszmék, nem gyűlöl semmiféle nemzetiséget, felekezetet s bizonyos váddal mondja el egyik alakjáról, hogy *még tegnap a hazáért lángolt azaz sarkantyút kötött, tollat tűzött, dühöngött és a németet hunczfutnak nevezte, ma már színésznőért rajongott s holnap szintoly hévvel valamely vadászebert.* De annál jobban szereti a gyermekeket. Igazán gyöngéd idylli képben tudja lerajzolni őket:

„Ott pihentem Reginám keblén némán, boldogan, mint egy fészekre tért madár; sirva öleltem meg egy pár régi eselédet, megszorítottam a vén Rajna barátságosan felém nyújtott bozontos nagy kezét s végre ott ültem a szőnyegen, egy gyermek karomon, egy az ölemben, a harmadik éppen vállaimra kapaszkodva föl, s bámúlva, elbűvölve néztem ezeket a kis csodákat, jobbra-balra fordítottam őket, vizsgáltam ezeket a czukorsüteményhez hasonló kis kezeket, lábakat, a bohó fítozásokakat, rózsás kis füleket s azokat a nagy kíváncsi, kérdező szemeket, melyek úgy mosolyogtak, úgy kékültek felém, mint megannyi kék ég és ez a sok puha kar mind engem ölelt, ez a sok bárszony kaecóska mind engem simogatott s én úgy ültem ott köztük, mint egy zöld szemű czieza s hagyta magamat simogatni s szinte kedvem lett volna kissé dorombolni.“

Sokszor, igen sokszor találkozunk a gyermekápolás, e kedves anyagond érdekes rajzával:

„Csendesen felkeltem és halk léptekkel bementem a házba. Szívemnek megnyugvára volt szüksége, hogy meg ne szakadjon, valami nagyon kedvest, derűltet, békészet, ártatlant kelle látnom, olyat a minék összhangját soha, sem nagy bánat, sem nagy öröm meg nem zavarta. Nappal a virágokat és madarakat kerestem volna fel, most a gyermekekhez mentem. Már aludtak, ott feküdtek hófehér ágycskáikban, rózsásan, harmatosan, bájós, öntudatlan szépségben s boldogságban, mint kiűn a virágok. E perczen az én kedvenczem, a „kicsi Mártha“ megmozdult s kezecekeit felemelte, mintha valamit keresne. Tudtam, hogy Regina minduntalan megszokta nézni alvó gyermekeit s azután boldog mosolylyal mondta el, hogy mint felemelte, eligazgatta, s máskép fektette őket; de azok érezték, hogy ez a mama keze volt s nem ébredtek föl. Most ellenállhatatlan vágy lepett meg, megkísérteni, hogy bír-e az én kezem az anyák ama lágy gyöngédségével, ama csodaszerű, delejes hatalmával, mely egy egyszerű érintéssel előzi a gyermek álmától a rémképet, a babonát, a betegséget, megnyugtítja a lázt s rögtön mozsolyt varázsol még a szenvedő gyermek arczára is. — Csöndesen, biztosan, szeretetteljesen felemeltem azt az édes, kicsi, lankadozó testet; kissé kihűlni hagytam ágycskáját s aztán újra kényelmesen elhelyeztem, elrendeztem, elrakosgattam kezecekeit, lábacskáit s akkor aztán odahajoltam s túlárado érzéssel megcsókoltam rózsás kis száját, mely fél álomban érthetetlen, galambbügásszerű szavakat dadogott. S végre zokogásba kitörve térdre borúltam a kis ágy mellett, sirtam keserűn, szívszakadva; sirtam úgy, a hogy csak én tudok sírni.“

S mikor nagyanyjáról, egyik-másik bácsijáról vagy egy kereszt-anyáról szól, mennyi melegség, mennyi bensőség vonúl végig sorain! Persze, hogy mindenütt ő szerepel; ő, az a finom, könnyed, lebegő, tüneményszerű, ábrándos, örökké sejtések, előérzések, remények s félelmek között hullámozó, most nevető, kaczagó, majd könnyező, síró, mindennel jó tevő áldott teremtet. Lehet, hogy Kisfaludy Atala épen nem ilyen az életben, nincs szerencsénk őt ismerni; sőt bátran ki lehetne mondani, hogy nem olyan, mert hisz a költő nem tudja önmagát szolgálai hűséggel másolni, vagy ha tudja, akkor már nem költő, hanem realisticus photograph lesz; de egy ilyen nő az ideálja, nő, kinek életszüksége a folytonos szeretet; nő, kinek hatodik érzéke, a vándormadarak (a gólya, fecske és ő) e sajátsága, hitről, Istenről, s általa egy szebb hazáról, földi és égi boldogságról beszél; nő, a ki tanulni, olvasni és mellette gondolkozni is szeret; de rettegő és gyűlöli az újabb tudomány igazi és állítólagos eredményeit. Kisfaludy Atala jó barátságban él a külső természettel is. Kedvencei a virágok, a madarak és a Balaton. Virágaival beszédbe ered, mint testvéreivel; a madarak énekében saját dala visszhangzik s köztük a csalogányok éneke azon „nagy szerelmi dal, melynek első versszakai évezredek óta sejtelenről, vágytól, üdvözlől áradoznak, vége pedig évezredek óta búbanatos, kesergő, zokogó

panasz. " Nagyon szereti a Balatont, ezt a szép, tiszta, derült magyar tengert.

De lássuk az érem tulsó lapját is. Kisfaludy Atala nem egyszer affectál és érzeleg. Az érzelem e hullámvása, mely egyik pillanatban kaczag, a másikban sír, nem természetes állapot. A ki ilyenre képes, az egyszerűen idegbeteg. Rajzai kis részt egy nervosus lélek idealismusából származnak. Szerencse, hogy betegsége nem teszi kiállhatatlanná. Rajzai eszményiek, azaz legnagyobb részt mindennek csak jó oldalát emeli ki, csak a boldogító iránt van érzéke; ezt tudja, ezt szereti rajzolni. De ebben rejlik a varázsa is. Irtózik a tragicitól. Reconcilians természete visszariad a szenvedélyes küzdelmekről. A halált is a szerető szívek távollétében vagy kínos fájdalom nélkül lépteti föl. Ideális hangulata folytán nyelvében is hiányzik a köznapi, az aljas, de egyszersmind az igaz. Mindenütt illedelmes, nem hiába nő.

E füzetben hat kis *rajz* foglal helyet. Ujabb időben szeretik e címet használni. Igen jó szer az olvasó követelése ellen. A szerző csak egy képet akar nyújtani s nem történetet, nem eseményt. — Bennök a compositio másodrendű, mindent a színezéstől és rajzólástól várunk. A character teljes kifejtése sem követelhető, nincs annyi tér, hogy azt megtehesse a szerző. A kép csak egy jelenetet nyújt. Változásnak, fejlődésnek nincs benne helye. Mivel azonban szívesen moralizálunk, mivel korunk mindenütt erkölcsi czélt szeret kitűzni, e rajzok sem mentek a moralizálástól, sőt alig olvastunk könyvet, melyben oly szélesen uralkodnék az erkölcsi elem. Ő nem azért rajzol, hogy csupán képzeletünket gyönyörködtesse, hogy oly ártatlan meséket adjon, mint az *Ezeregyéjszaka* vagy *Boccaccio* decameronja, hanem erkölcsi világát akarja megkedveltetni olvasójával. Dicséretére válik, hogy nem kíván magas czélt, nehéz megoldású problémát kitűzni olvasója elé. Morálja sem épen új. Az engedelmesség, a lemondás, a megadás, a kölcsönös hűség, ragaszkodás, emberszeretet morálja ez. A kötelesség nagy collisióit, veszélyes összeütközéseit kerüli s még kevésbbé szeretné valamely modern fel fogás szerint megoldani.

Az első rajz címe: *Mikor a fecske visszatér*, tulajdonkép csak első sora az egésznek, mely homályos képét adja a készülődésnek, hogy a ház gyermekét, a tanulót a városba szállítsák. A chiaro-oscuro kép középpontja a „*czómadama*“. A keresztanya, a nagynéni s mellette három nagybácsi. A készület estéjén a nagybácsik *dulit*

játszanak, künn a ház két gyermeke Jancsika és Miczi ábrándozik s beszélget kissé affectált, mesterkelt s ízetlen modorban. Mily ízetlen például, mikor Miczike elhalt fürjéről beszélve mondja:

Szegény kis fürj! hiába ápolgattam, vigasztaltam, melengettem, mégis meghalt! De azután visszakerült ám vadvirágos otthonába! Mártonnak (az öreg kertésznek) odaadtam három szép fényes máriás huszasomat, hogy csak vigye vissza a mezőre s szépen eltemesse rezgő fűtővében. Most ott porladoz a szabad ég, a harmatozó fű alatt s kicsi sirján őszi bogár sírdogál.

Notandum ez a kis Miczi, a ki a veranda félhomályában a néhány évvel idősebb s a kanapén heverő Jancsika fejéhez közel a vánkosra támaszkodik s állának gödröcskeit két kis tenyerébe rejtí — tizenöt esztendő. Jancsika pedig *öles nagyságú athleta természetével már Fánosnak is beillett*, mondja a szerző. Az álom csakhamar elnyomja őket s Jancsika „széles mellének hosszú, mély lélekzése összevegyült a keblén nyugvó Miczi galambpihegésével; Miczi pedig oly nyugodtan, a jogos birtoklás oly édes, biztos érzetével pihent ott, mintba e hely volna az ő természetszerű otthona, menedéke, fészke.“ Majd a három nagybácsi, élőkön a czómamával, kezében gyertyával jönnek az idylli jelenet megbámulására s „most e négy kedves, szép jóságos arcz szelíd áldó mosolygással hajolt a mennyei ártatlanságnak, pezsgő egészségnek, bimbózó szépségnek e bűbajos képe fölé s a mint úgy nézték, nézték szívök gyermekeit, mind ama szeretettől sugárzó szem egyszerre könnybe lábadt, mind ama mosolygó, remegő ajk halk imát rebegett és az égen a csillagok és a mennysországbán az angyalok ament mondtak reá.“

Az egész kötetben legszebb „*A nagymama kukulája*“ czimű elbeszélés. Egy lelkes, derék és kardos öreg földesasszonyt rajzol benne, a ki nagyon szereti unokáit, a *brazíliai koronát*, a *picziny kisasszonyt*; mint földesúrnő élénk részt vesz jobbágyainak lelki, erkölcsi és anyagi életében, ismeri a német falú jó és rossz embereit, megbünteti és megajándékozza őket, saját konyhájából küldet a szegény betegeknek s bizonyos alkalmakkor asztalához méltatja a derekabbakat.

A *Nyáréji álom* egy fiatal özvegy leveleit foglalja magában egy fiatal emberhez, a kitől megszökött a fővárosból s „ott hagyta neki Darwint majmaival, Moleschottot borzasztó halhatatlanságával, mely kétségbeejtőbb a megsemmisülésnél“; de magával vitte a bibliát, Himfy szerelmeit, Tompa virágregéit, Kleist „Tavasztát“, Schulze „Elbűvölt rózsáját“. Ízlése nem épen válogatós s ha olvasmányáról

kellene ítéletet hoznunk az olvasóra, az épen nem lenne hízog. A biblia szent könyv, de nagyon elég egyes részeket s ritkábban olvasni, Himfy kissé elavult, elég egyszer olvasni, s a többiek erős eszközei, vagy támaszai azon sokszor nem épen egészséges érzésnek, mondjuk érzelésnek, mely Kisfaludy Atala szívében föl-föltündezik, melytől aligha tisztúl meg valaha. A *Migraine* finom rajza egy előkelő hölgy társalgásának, melyet orvosával, sőt többel: barátjával s szíve vonzalmának egykori tárgyával folytat, s a „szeretlek“ szóval végez. A *Pál fordulása* zilált, szétfolyó, de már malitiosusabb tárgyú kép. Benne kiválóan moralizál és polemizál. Polemizál a modern tudománnyal, a *minden kegyeletet feledő, minden fátyolt széttépő, hideg, számító kalmár szellemű* új korról, a mostani *erőtlen, beteges, vérszegény szerelemmel*, „mely nem egyéb mint egy szellemi sápkór, mely megváltoztatja egészséges vérkeringésünket, ferde irányt ad ízlésünknek, ítéletünknek, hajlamainknak; s miként a testi sápkór megkivántatja velünk az éretlen gyümölcsöt, a homokot, krétát vagy kavicsot, — úgy emez megkedvelteti szívünkkel a léhát, hülyét és bitangot, ki nem hogy nejét eltartani tudná, de saját fenntartására sem képes egyebet szerezni, mint legfeljebb egy — gazdag feleséget.“

Szintén nagyon kedves rajz az utolsó: *A mit a szomorú fűs beszélt*, a második mellett a legszebb kép az egész kötetben. Egy nő képe, kit férje szeret, de azért e férfi szívesen elmulat egy kaczer hölgygyel; egy jó és boldog anya képe, kinek sok gondja és sok öröme van gyermekeivel. A mese itt is igénytelen, de a hang, a szín, a rajz igazán megható, megillető, idylli.

Irodalmunkban kevesen képesek ennyi virtuozitással kezelni a halvány színeket s ily gyöngéden és finoman pengetni a szelidebb érzelem húrjait. Kisfaludy Atala szép tehetségének köszönhetjük az érzelemvilág e filigrán műveit, melyek mint a genuai aranyműveseké soha sem mehetnek ki egészen a divatból.

III.

AZ IRÓI ÉS MŰVÉSZI TULAJDON-JOG.

ÍRTA KOVÁTS GYULA

III.

A szerzői jog személyes alapjellegét az olvasó előtt már feltártam. Ebből igen könnyű leszen a szerzői jogot illető örökösödésre nézve bizonyos következtetéseket levonni. A szerzői jogot nemcsak annyiban tekintettem személyes alapjellegű jognak, a mennyiben nem kizárólag vagyoni jellegű jog, de egyben: a mennyiben eredetleg személyhez kötött jog. Ez a primitív jogtörténeti alakulat. Erre emlékeztet az osztr. polg. törvénykönyv 1169. §-a is, a mely szerint: „az író jogai egy új kiadást érdeklőleg örököseire át nem szállanak.“ Ezen intézkedés a porosz Landrecht hason rendelkezése alapúl vételével készült. Hasonló intézkedés érvényére Európában csak a már idézett török szabályzat mutat.

Jogtörténetileg kell a személyes jog természetét felvenni. A használati jog, ezen analog intézmény segélyével kimutatni véltem, hogy az elidegenítés megengedése által még nincs a szerzői jog személyes alap-jellege lerontva. Az öröklés pedig mint mondtam annyira nem mond ellent a személyes-jogi alap-jellegnek, hogy ezt az öröklés általános magánjogi alapra való fektetése sem ronthatná le. Valamint még az egyházi javak secularisatioja sem feledtetheti eredetöket s az emlék ki kell hogy hasson a hovaforrás javára, a közművelődés céljára: úgy a szerzői jogoknak a közforgalomba való belevonása, mintegy világivá tétele sem ronthatja le az alap-jelleget, mert ez jó részben a szerzői jog negatíójává válhatnék.

A német szerzői jog íróinak az elidegenítés és öröklésből a társas vagyoni jogi természetre vont következtései onnan erednek, hogy ők merőben specialisták, kik nem az általános magánjog emlőin növekedtek. Sajnos, hogy egyik másik nagy német romanista a szerzői jog detail-kérdésével nem foglalkozott. A teret kizárólag bölcsesek, közgazdák és hangyaszorgalmú specialistáknak engedték át. Innen van, hogy a szerzői jog természete továbbfejlésében külön-

sen az örökösödés körül előttük el-elhomályosúl. Hiába nem a németek maguk futották meg a szerzői jog részletes fejlődése útját, hanem recipiáltak. Annak daczára, hogy a legújabb 1866. évi július 14-én kelt francia törvény az örökösök jogait az özvegyre vonatkozó kivételes intézkedéskedéstől eltekintve egyenlősítette: a törvényynyé vált javaslatról jelentést tett bizottság a szerzői jogra vonatkozólag kiemeli, hogy: le caractère tout a fait personnel du droit des auteurs.¹⁾ Valójában a francia annak daczára, hogy az örökösödésnél újabban az általános magánjoghoz közeledik: megmaradt az alapfelfogás híveként s a francia jogtudomány és jogélet, mely a törvényhozással nem indentificálandó a törvényes örökösödésnek nem ad oly tág teret. E tekintetben a jogélet különböző fejlődést a németnél helyesebben a német és francia közötti különbséget már említettem. A német a legszemélyesebb jog merev álláspontjáról nagyban és egészben véve majdnem egyszerre átesapott az általános magánjogi kerettel bíró örökösödésbe s a nagyobb keret a személyes alapjellegű jog qualificálására is visszahatással bír. A jog, mint tisztán vagyoni természetű jog állittatik oda. Még csak a 30 évi véd-határidő megszüntetése van hátra, hogy a confusio nagyobb legyen. A francia már a 30 éven is túlmenőleg, 50 évig tartó védelmet ad, de azért a jog alap-jellegét illetőleg a régi felfogás híve.

A jogfejlődés ezen eltérő voltának megfelelőleg a szükség-örökösökre nézve, kik az örökhagyó akarata ellenére is jogot tarthatnak a hagyatékhöz, a tekintélyes német specialista Wächter-nek (Autorrecht 127. lap) semmi aggályai sincsenek s csak azt jegyzi meg, hogy a hagyatéka bizonyos quotájára terjedő igényeik a szerzői jogból csupán akkor elégitendők ki, ha más javak nincsenek. Evvel méltán szemközt állíthatjuk az 1866. évben törvényynyé vált francia javaslat jelentésében foglalt következő elvi kijelentést. „*Le droit de disposer d'une telle propriété doit être absolu et sans réserve.*“

A találó felfogás tekintetében sokat játszhatik az is közre, hogy a francia az örökösödés kérdésében lépésről lépésre ment elő. Ma már az 50 évi védelemmel sincsenek Franciaországban megelégedve,²⁾ s még ha az utolsó korlátot is megszüntetnék: a jog alap-jellege alig fog feladatni. Ennek folytán azt is elképzelhetjük, hogy

¹⁾ Étude sur la propriété littéraire par Fernand Worms Paris 1878. Deuxième partie. 285. p.

²⁾ Étude législative, historique et juridique sur la propriété littéraire par Louis Thulliez Paris 1876. 134 s követk. lapok.

a franczia jogélet (szerződéstétel, végrendelet) s ezzel összefüggő judicatura a törvény keretén belől is a törvényes örökösökre nézve nem lehet oly kedvező, mint egyébként.

Ezek után arra akarnék megfelelni, hogy az alkotandó magyar szerzői jogban minő törvényes örökösödési elveink legyenek. Azt óhajtanám ugyanis, hogy az örökösödés ne az általános magánjogi alapra tektessék, hanem legyen a szerzői jogra nézve egy külön örökösödési rend. 1844. évi törvényjavaslatunk lebeg szemeim előtt. — Megelégedném azzal, hogy az örökösödés az oldalrokonok kizárásával a fel- és lemenő ágra szoríttatnék az özvegy haszonélvezésének kimondásával. Nem akarok a kérdés vitatása körül — egyáltalán nem — az örökösödés ellenségének feltűnni. Nálunk még csak bajos volna communistának látszani akarni is; alig hinné el valaki. Egy tényező azonban tagadhatlan. A szerzői jog terén a társadalom követelőbben lép fel az egyén ellen, mint más téren. A védhatáridő s az örökösödés megszorítása ellen már sok harcz vívatott. A harcz, mint egyszer már mondtam, sokáig tarthat a nélkül, *hogy bármelyik fél teljes győzelmével végződne.*

A szerzői jog tartama legezélszerűbben az örökösödés kérdésénél jöhet szóba, mert csak a szerző életén túl esik az időtartam kérdés alá. A szerző életében joga virágában áll, még az új hajtás, a másodvirágzás is, ha t. i. kedve kerekedik munkája új kiadásánál a kiadótól javítások felvételét követelni, respectáltatik. A szerzői jogélet teljes tartalma szerint a szerző befolyása alatt lüktet igazán. A szerző halálával a jog tartalmilag megfogyatkozik. Így már az örökös javítmányait egy új kiadás körül a kiadó akár mint fattyúhajtásokat tekintheti, melyeket eltűnni nem tartozik. De nemcsak a jog tartalma veszít olykép, hogy a virágzás után már csak a gyümölcs, a haszon tekintetik, de maga a jog is lassankint eltarthatlannak bizonyúl. A szerző halála után még 30 évi védelem az, melyet a mi törvényjavaslatunk czéloz. Röviden reá mondhatjuk, hogy a legelfogadhatóbb határidő, melylyel a szerző életén túl a szerzői jog élet-tartamát megszabhatjuk. Nekünk alig állhat érdekünkben a védhatáridőt fellicitálni s a szomszéd államokhoz, a némethez való esatlakozás egyben gazdasági érdekünk. Ezen védhatáridő keretén belől lássuk a törvényes örökösödés kérdését.

Találó azon nyilatkozat, melyet Thulliez idézett művében felhozva a 143-dik lapon Renouard-tól olvasok: *Etendre les trans-*
mission par voie d'hérédité au-delà des cas où l'hérédité est indis-

pensable, c'est aller plus loin que consolider la propriété, c'est fonder la noblesse c'est élever, sur les ruines du droit commun, des exceptions et des faveurs que notre ordre social repousse.“ A jogfejlődés az örökösödés kiterjesztése körül lépésről lépésre haladt elő saját hazájában is. — De térjünk vissza saját hazánkba, a hol azonban nem kell az 1844. évi Szemere-féle, az 1847. évi Jászay-féle javaslatokon ellágyulnunk, hogy csupán az ő példájukra az örökösödés megszorítását indokolhassuk. Korunk szellemében a kérdést gazdaszatiilag tekintem. Már a francziáknál, habár törvény nem dictálja, különösen a szerzői jog örökösödés útjánai elforgácsolódása okából a *kisajátítás* intézményének alkalmazása égető kérdésnek ismertetik el.³⁾ A II. közleményben hivatkozott török szabályzat szerint az állam az írói művet a szerző kártalanítása mellett átveheti. Az olasz törvényben az eszme: részletesen keresztül vitt eszme, s a mi e törvényben igen is figyelemre méltó: a *kisajátítás* nem csak az államnak, de municipiumoknak is meg van adva, sőt több személy joga (közösség) esetében egy műre magán személyek által is igénybe vehető.

A *kisajátítás* fontos irodalmi érdekek is kívánhatják. Nem akarok azonban a kérdéssel ily általánosságban foglalkozni. Annyi bizonyos, hogy irodalmi műveknek az örökösödés, különösen a sok örökös léte egyszersmind a közönség rovására igen sokat árthat. Az elforgácsolódás különösen az oldalágakban jelentékeny. Nálunk még az ágak sincsenek meghatározva, mint például az osztr. polg. törvénykönyvben, a hol az örökösödés hat ágra van szorítva. Elhanyagolt rokonság — kiválólag oldalágiaknál felmerülő jelenség — a *kisajátítás* kiegészítő intézményét követeli meg. Ily körülmények között célloztam már bevezető közleményemben arra, hogy inkább az egy személyt képező *fiscus* háromlási jogának fentartása, mint ily elforgácsolódás fentartása. Angliában meg ép azon jelenséggel találkozunk, hogy az állam és más erkölcsi személyeknek örökéletű szerzői jog adatott. S valjon ugyan nálunk a *kisajátítás* céljára gazdasági viszonyaink között: egy évi átalány budget-előterjesztéseinknél figurálhatna-e akként, hogy az meg is szavaztassék. Annak daczára, hogy van *ló-kisajátítási* törvényünk, igen kétlem s azért az általános örökösödés behozásával ne essünk hasra. Azt elfogadnók, a *kisajátítás* nem. Ne játszunk va banque-ot. De a spóroláson kívül még nyereségre is gondolok. Szerző-jogi törvényünk megalkotásánál nemcsak a fordításokat szabályozó szakaszoknál kell a külföldre gon-

³⁾ Dalloz: Repertoire 38. köt. 477. l. 201. szám.

dolnunk. Ha mi nem világ-állam módjára alkotjuk meg szerzői jogi törvényünket, a külfölddel szemközt előnyösebb helyzetbe jöhetünk. Ha saját szerzőinkre nézve csak az egyenes ágon adunk helyet az örökösnek, a külföldi szerző munkájára nézve sem respectálhatunk más jogot (formális reciprocitás). Ezen a réven sok esetben a fordításokra a védhatáridők lejárta előtt is szert tehetünk. Pedig gondoljuk meg jól, hogy a fordításokra nézve oly európai pressió alatt is állhatunk, hogy teszem az általunk törvényileg szabott rövidebb védhatáridőt a nemzetközi szerződésekben megnyújtani leszünk kénytelenek. Különben bocsnát a kicsinyes önzésért; mentsenek ki a hiányzó milliók s azon tekintet, hogy a szűkebb keretben a jog fogalmát csak consolidálni fogjuk s ezen úton később oda is eljuthatunk, hogy az örökösödést az általános alapra fektethetjük.

A végrendelet útjání intézkedés egész épségében fen fog állani. Annál a szerzői jog amaz elforgácsolódásnak, melyről szólottam, a végrendeletek körüli általános tapasztalásokhoz képest nem lesz oly nagy mérvben kitéve.

Az örökösödés intézményének egyes detail kérdései s keresztlitvitelökhöz e helyütt alkalmasan nem szólhatok. Az özvegyre nézve a haszonélvezés megadását szükségesnek tartanám és pedig kifejezetten, mert hogy a szerzeményi jog mennyire biztosítja az özvegyet — ezen a törvényjavaslat lappangó eszméjét — már ismerjük.

Fontos még a köteles rész kérdése, melyet a szükség örökösökről megemlékezve imént érintettem. Tagadhatlan, hogy az örökösödés súlypontja a törvényes örökösökben rejlik, s ebből kiindulva a végrendelettel szemközt — a kettő között beállható összeütközés kiegyenlítéseül — a köteles rész intézménye szükségessé válik. A szerzői jog eredete, alaptermészetéhez képest a törvényes és végrendeleti örökösök közötti viszony megfordított. Ennél a végakarát a domináló elem. A törvényes örökösök szabályozása az örökhagyók vélt akaratahoz képest volna megállapítandó. Így gondolkoztak az osztr. polg. törvénykönyv készítői már az általános örökösödési rendszer megállapításánál. Persze, hogy ez észjogi álláspont a magánjogi nagy keretben nincs helyén. A jogtörténelmi helyes felfogás kimondotta, hogy a végrendelet eredete, ezélja a törvényes örökösök közelebbi meghatározása s az extravagantiák ellensúlyozására adva van a köteles rész intézménye. A történelmi helyes felfogás indoka eredetileg bizonyos állami rend, de igazolják azt az öröklések lánczolatai s egyéb tekintetek is, melyekkel szemközt a szerzői jog kiváló

önállóságot tanusít. Mintegy egészen a szerzőből magából kell kiindulni. Ha pedig ez így van: úgy a szerzői jogban való öröklés súlypontja a végakarat s ezen az úton a köteles rész intézménye megállapításához el nem juthatnak, a mi szintén csak azt bizonyítja, hogy a szerzői jog egy maga-fajta jog (*sui generis*). Ezen a jog természetén sarkalló érvek mellett a köteles rész gyakorlati keresztülvitelének nehézségei többek közt a szerző munkájának megbecsülhetése okából — tegyük fel, hogy a munka még csak kézirat, avagy a szerző íróként ismeretlen — jelentékenyek.⁴⁾

A nézetem helyességét feltételezve: a köteles rész intézményének mellőzését a szerzői jog terén nem óhajtanám a törvényben külön megmondani, önálló kijelentésként formulázni, de elég volna a szerző jogát akként meghatározni, hogy a teljes szabad rendelkezést magában foglalja.

IV.

E fejezetben a törvényjavaslat harmadik része anyagával, mely színművek és zenés színművek *nyilvános előadásáról* szól, kellene megbirkoznunk. A verbum regent akár ismételhetnők, mert a megbirkozás elengedhetlen komoly feladat. Pedig hát a dolog a javaslat által oda állított német tekintély ellenében nem lesz valami könnyű. Bizonyára nekünk is szövetség után kell nézni s talán ép csak félig kész szövetséggel fogunk rendelkezhetni. A franczia tekintély is cserben hagy bennünket, de azért talán még sem megoldhatlan a kérdés. Egy kis nemzeti önértzet, melyben a tisztességes önzésnek is van alkotó eleme némi külföldi biztatás mellett elvihet a célhoz.

A német unificationális hajlammak egyik jele, hogy az u. n. utánnomást a nyilvános előadással egy kalap alá törekszik helyezni. Jellemző, hogy a porosz 1837. évi törvény, mely mint gegen Nachdruck und Nachbildung czimzett törvény hozatott létre: szabályozta a nyilvános előadás jogviszonyait is. A czim keretébe tulajdonkép nem is illettek bele. A porosz törvény azonban még rendelkezéseiben nem törekedett a nyilvános előadás tilalmát az utánnomásával unificálni, a mennyiben ez utóbbinak titalmi ideje 30 év, az előbbie 10 év akként értve, hogy a határidők nem a szerző életében folynak, hanem mintegy a szerző életét megtoldva halála napjától számítatnak. Az érvényben levő 1846. évi osztrák patens szintén csak

⁴⁾ Az ellenérveket lásd Thulliez i. m. 283. s köv. l.

10 évig és pedig az első előadástól számítva védi a nyilvános előadás ellen a szerzői jogot. A német birodalmi törvény a mindkét-fajta tilalmat 30 évre szabta. Igaz ugyan, hogy a francia újabb törvényhozás szerint is az a jogállapot, hogy mind a két tilalom egyformán 50 év. Lássuk azonban a francia törvényhozás fejlődését s evvel kapcsolatosan a francziák érdekét. A francziáknak igazán a szinpad az elemök. Már első szerző-jogi törvényök is (1791. évi január 13) a spectaculumokra vonatkozik; egyéb szellemi művekre vonatkozó törvényeik csak későbbiek. Azon nagy szellemi munka védelmét, mely csak a csendes olvasóra számít, még a café-concert előadásainak, helyesebben az itt előadott műveknek, védelme is megelőzi. A szerzői jog tovább-fejlésében törvényhozási téren a drámai és zeneművek helyesebben előadások egyéb szellemi művekkel egy védhatáridő alatt egyesülnek. Ma a védhatáridő egész 50 évig felvitetett. A szín- és zeneművek előadásából kiindult törvényhozás, midőn még csak a 10 évi védhatáridőnél volt: igen könnyen egyesítette az utánnyomás és nyilvános előadás tilalmi határidejét. Azontúl a határidők együttvaló továbbfejlesztése — *crescit eundo* — különleges francia érdek. Legyen a miénk is bizonyos fokig érdek-törvényhozás. Már itthon figyelemmel kell lenni a világforgalomra. A francia színmű és zene a világ szinpadait, podiumait bejárja. Erre ők már otthon is tekintettel vannak a törvénykészítésnél. A porosz 1837. évi törvény álláspontja, hogy előadás és utánnyomás a tilalmi határidő megállapításánál különböző elbánás alá estek. Az előadás és az utánnyomás határideje úgy viszonylanak, mint egy a háromhoz (10 és 30 évi). Az arány még talán így is az utánnyomás javára üt ki; nem felel meg a valóban a kettő között létező viszonyoknak. Az utánnyomás merőben gépi dolog; az előadás maga is művészetet igényel színmű- és zenénél egyaránt. Akárhányszor a színész, az énekes teremti meg az előadás sikerét. A német-birodalmi törvény arra *látszik* mutatni, hogy a német a nyilvános előadás terén is hazai termékeivel törekszik megelégedni, ha közönsége vágyait az által, hogy inkább eredeti termékek alkotására utalja, kielégíteni sikerülend. Tehát itt is érdek-törvényhozással, mely azonban részben bizonyos reménykedésre van alapítva, találkozunk. Hanem már a német törvény megteszi azt a 30 évre szóló előadási tilalom mellett, hogy nyomtatás útján nyilvánosságra került színmű lefordítását hat hó elteltével megengedi, ha t. i. a szerző — a ki a fordítást fentartotta — hat hó alatt a fordításról nem gondoskodik. Ezen az uton

jut el aztán odáig, hogy az imígyen lefordított színmű elő is adathatik. Mi azonban ennél is tovább mennénk. Bármely előadott színmű ha nem is lett nyomtatás útján közzétéve, lefordítható az első előadástól számított hat hónap sikertelen elteltével. A német ellen csak megvérdheti magát a szerző még akkor is, ha már nyomtatásra került a dolog. A nyomtatványra egyszerűen oda-bigyeszti, hogy „kézirat gyanánt“, de ellenünk nem volna még csak talizmánja sem. Úgy vélem, hogy már a német törvény is igen messze ment, a mi eljárásunk meg már nevetséges. Bizonyos időn belől s ez lenne a fordítás általános védhatárideje: a fordítás utján előadás a szerző ellenére ingyen nem volna megtartható. — S ha még a törvényjavaslat által rajtunk igazán segítve lenne. A külföldnek lesz majd gondja, hogy azalatt a hat hónap alatt is kivegye Magyarországon a maga hasznát. Az erőszakot majd csellel viszonozzák s e célra lesznek majd német vállalkozók fölös számmal. Igen könnyű dolog lesz a magyar törvénynek nem a csinyját-binyját, de ügyetlen és hazug voltát már az első pillanatra is felismerni¹⁾. Ezenfelül figyelembe veendő, hogy a színmű kiválólag speculationalis áruvá válhatik. Egyik másik hazánkfia a szerző zsoldjába szegődnék avagy azt felbízattná, magyar fordítást csinálnának nagy ár mellett s a pressió alkalmas helyzete adva van. Ezért sem kellene a színműveket illetőleg a német törvény nyomán járni. De lássuk a törvényjavaslat valósította jogállapotot a concurrentia világánál.

¹⁾ A német birodalmi törvény ide vágó (6. §.) szövege:

„Bei dramatischen Werken muss die Uebersetzung innerhalb sechs Monaten, vom Tage der Veröffentlichung (!) des Originals an gerechnet, vollständig erschienen sein.“ Ha e rendelkezést az 50. §-sal öszevetjük mely szerint: „Dem Urheber wird der Verfasser einer rechtmässigen Uebersetzung des dramatischen Werkes in Beziehung auf das ausschliessliche Recht zur öffentlichen Aufführung dieser Uebersetzung gleich geachtet.“ (Lásd még a 6. §. végét) és „Die öffentliche Ausführung einer rechtswidrigen Uebersetzung (6. §.) ist untersagt“ kitűnik, hogy a német törvény a kinyomatott, de csak is a kinyomatott színművek lefordítása útján jut el a nyilvános előadáshoz. Klostermann nézete, mely szerint még a jogos fordítás esetében is — teszem az igénybe nem vett fordítási tilalmi idő lejártával — a fordítón kívül a szerző engedélye is az előadás tárgyában kinyerendő volna, a mit a társ-szerzőséggel (fordító!) akar indokolni: erőltetettnek látszik. — Lásd Urheberrecht 1876. 235. l. Vess össze Wächter: Das Autorrecht 1875. 37. §. 2. jegy. és 38. §. 317. lapon. — Törvényjavaslatunk eltérő szövege pedig a következő: „Színművek fordításának az eredeti mű megjelenése vagy első nyilvános előadása (!) után hat hó alatt teljesen meg kell jelenni.“ (6. §.) Ezen eltérésen kívül a német szöveg idézett részei híven vannak visszaadva.

A színmű mint újság csiklandozza a közönséget, s ha a szerző a fordítás tárgyában okvetetlenkedni talál: az újság hevében még egy fél évi várakozásra volnánk kárhoztatva. A színművet recensiókból vagy a legjobb esetben csak a szövegből ismernök. Tantalusi kínok, miket olykor a gyapjú-utczai színház a német múzsa aegise alatt hűtene le. A német múzsa a fordítási díjakat könnyebben fizetheti, mint mi; különösen akkor, midőn idegen földre is elvándorolhat s a tejfelt leszedheti. A német és magyar külföldi agensek versenye alig ütne ki a mi előnyünkre. Félek, hogy a magyar-nak csak a morzsák jutnának. Törvénye miatt nem becsülhetnék sokra. Szóval nekünk mindenkép oly törvényre van szükségünk, a mely bennünket háztűzhelyünknel minden eshetőség ellen biztosít s a külföld előtt sem ront hitelünkön.

Mi magyarok és szegények vagyunk. Nekünk nem szabad szerzőjogi életünket nagy igények szerint berendeznünk, mert igen megsínyelhetjük. Mi magyarok vagyunk s nem lehetünk sunyik olykép, hogy színművek előadásánál túlhosszú határidőről beszéljünk s egy félév elteltével fordítás örve alatt magunkat mindenkép kielégítsük. Így a külföld velünk talán szóba sem állana s megtesz ellenünk minden lehetőt. Én a nyilvános előadásra nézve a szerző életében s halála után 10 éven át a védelmet tökéletesen elégségesnek találom. Ebből aztán inkább ki lehet indulni, mint háromszor ennyiből. Ugyanannyiból — 10 év! — indul ki a 1878. évi belga törvényjavaslat is, melyet elveire nézve szövetségesemnek vallok. A további kérdésekre nézve előbb elmondom azt, a mit a belga törvényjavaslat mond. Nem vagyok ugyan barátja a törvényjavaslati receptióknak különösen akkor, ha nálunk megcodificálnák s időközben saját hazájokban elejtetnek, de a belga törvényjavaslat által járt utat reánk nézve igen tanulságosnak, majdnem az egyedül lehetségesnek tartom. A nyilvános előadás joga úgy színi mint zenei művekre nézve a szerző-é és pedig egész életén át. Halála után 10 évig örököseié. Az örökösök irányában azonban akaratuk ellenére is — teszem mert túlkövetelők — keresztül vihető az előadás²⁾

²⁾ „Art. 13. Néanmoins, après le décès de l'auteur, toute personne peut, moyennant une indemnité préalable, faire représenter ou exécuter publiquement, une oeuvre dramatique ou musicale déjà publiée, représentée ou exécutée.

En cas de désaccord sur l'indemnité, l'intéressé s'adressera par requête au Président du tribunal de première instance.

Il ne sera statué sur cette requête que deux jours francs après qu'elle aur

Színművek előadására nézve fordítás útján ugyanaz van kimondva.³⁾ A belga törvényjavaslatban adott elv nagy horderejű. A szerzői jog codificatioja terén nagy haladást jelez. És ugyancsak az elv miként volna reassummálható? Az egész szerzői jogot nem annyira az alanyi jogok szempontjából tekinti, hanem inkább a jogviszonyok álláspontját foglalja el, a melyekből a jogviszonyok csak inkább következményi tételek. Az alanyi jogok praedomináló befolyása alatt a törvényhozó azok javára könnyen túlzásokba eshetik, melyekből aztán sokszor számos kérdés megoldhatlansága következik. A kisa-játítás, mely Belgiumban bizonyára külön törvénynek tartatik fenn, a kártérítés a színművek előadásánál az örökösök ellenében, de maga a fordítások szabályozása oly szempontok, melyekhez nem az alanyi jogokon át juthatni el. Úgy szintén a végrehajtás korlátozása sem érhető el az alanyi jog — persze nem a szerzőét értjük — alapúl vételével. Pedig hát ha a közönséges magánjogi codificatióra nézve is a jogviszonyokból való kiindulás ismertetik el helyesnek: még inkább áll az a szerzői jog terén. Igaz, hogy az alanyi jogok körülírása és meghatárolása által constatatit az eredmény, de nem az alanyi jogok útján éretik el. A szerzői jog terén az alanyi jog túlságos respectálását a német törvényhozásoknak sem lehet szemröke vetni. A tárgy maga nem engedi a magánjogok cultusát.

De a haladás a belga törvényjavaslatban az által van adva, hogy mint ezt a színműveknél láttuk egy energicus lépést teszen előre. Ugyan ilyet még több esetben lesz alkalmunk a belgánál észlelhetni. Az alanyi jog praedomináló elemének nem csak a törvénybe nem szabad bele jutni, de a szerzői jog kifejtését s alkalmazását sem szabad túlságosan befolyásolni. Különben igen nevet-séges szörszálhasogatásnak jelenségei tűnnek fel. Így p. o. a németeknél⁴⁾ a koldus-zenésznek hangszerével az utczán való koldulása

été singnifiée à la partie adverse. Celle-ci pourra, dans l' intervalle, faire parvenir ses observations au magistrat saisi de la requête.

L' ordonnance qui interviendra sera réputée contradictoire; elle sera exécutoire nonobstant appel et sans caution. — Le delai pour interjeter appel d' l' ordonnance, il y échet, sera de huit jours à dater de la signification.“

³⁾ „Art. 117. Les articles 12 à 16 sont applicables aux traductions des ouvrages dramatiques.“

⁴⁾ *Kirchstätter*: Commentar zum oesterr. allg. bürger. Gesetzbuche. Zweite Auflage Wien und Leipzig. Brockhans 1872. 556. l. — *Klostermann*: Das geistige Eigenthum. I. Berlin, Verlag von Guttentag, 1871. 404. l. 2. jegyz. — *Wächter*: Das Verlagsrecht. II. 634. l.

is megállapíthatja a zenészeti mű bítorlását. Múltán az alanyi jog körüli felfogás túltengésének ítéltető. A belga törvényjavaslat is magában foglalja a szabályt, hogy valamely zenészeti mű nyilvános előadása egyes részletében is tilalmas; de azért a törvényjavaslatról készült jelentés nem fél, hogy a szegény koldus zenész pórul járjon.⁵⁾ Az ellenkezőre mutat a német szerzők felfogása s múltán vonatkoztatathatók reá a belga javaslatról szóló jelentés szavai, melyek a *risum teneatis amici*-féle mondásra emlékeztetnek („il serait dérisoir“). Ily kisebb kérdések méltatásába is bele vág az alap-felfogás, melynek megerősödését láthatni a belga törvényjavaslatban. A szerzői jog terén sok kérdés megoldásának kulcsa van a belga törvényjavaslatban adva.

Úgy az első mint a második esetben a bíróság, melynek ítétele ellen csak birtokon kívül van felebbezésnek helye, állapítja meg a kártérítés összegét. Ránk az okulásra nézve mennyi adat foglaltatik a német birodalmi törvény cultusa ellenében a belga törvényjavaslatban. Talán kibontakozhatnánk a német felfogásból akkor, midőn szigorúan jogos alapra állhatunk nélkülök is. A belga tanácsot fokozottabb mértékben is követhetjük t. i. a *fordításoknál*. Az már ugyancsak különös volna, ha egy-egy szerző magát nyilvánosságra került darabja tárgyában a fordítás utjání előadatás körül reá nézve idegen ország irányában megkötné, túlságosat követelne s akaratossága annyi lenne mint törvény. A jogrendszerek már réges-rég túl vannak azon, hogy ne legyenek egyéb, mint szabályokba foglalt egyéni jogok érvényesülései, systematisált erőszak. A szerzői jog a *lex cogens* jellegével

⁵⁾ Ad. Art. 15. La règle admise par cet article est la conséquence logique de celle qui est inscrite à l'article 12. Toutefois, c'e doit-être sainement interprétée. La section centrale l' a supprimée par crainte d'abus, mais on ne pourrait se prévaloir de cette règle, comme le rapport l' appréhende, pour donner libre carrière à des mesures vexatoires. Il serait dérisoire, par exemple, de reputer concurrence sérieuse et d' assimiler à l'exécution partielle d'une oeuvre musicale le fait d'un chanteur de carrefour exécutant un morceau d' opéra. Quel est l'auteur qui, pour avoir entendue ce chanteur de hasard, s'abstiendra d'aller assister à l' opéra dont un fragment aura, au coin d'une rue, frappé son oreille? — La raison indique que l' exécution partielle d'une oeuvre musicale se produisant dans de semblables conditions, n'est pas un empiétement sur les droits de l'auteur et ne saurait justifier une action en dommages et intérêts. Ici, comme en toutes choses, il ne faut pas condamner un principe, juste en lui-même, sous prétexte que, dans l' application, il pourrait donner lieu à des abus. Les magistrats ne confrondront pas, pour les juger avec une egal rigueur, les atteintes sérieuses portées aux droits de l' auteur et ce qui n'en est que l' apparence.

is kell hogy bírjon, a mire a magánjog sok egyes intézményében is lehet példát találni. Azt mi magyarok készségesen el fogadjuk ismerni, hogy a szerző kártalanítást követelhet s azt nem bizhatjuk másra, mint hazai bíróságainkra. Így aztán egy fél évig sem kellene várnunk. A színpad ép úgy mint a hírlapirodalom újdonságokkal táplálkozik. A legjobb újdonságoknál ép túlcsigázottak az első hévben levő szerzők. Ilyenkor jobb a megfelelő kárpótlás, melyet a hazai viszonyokkal ismerős bíróságok szabnának meg akár birtokon kívül, mint a félévi, hosszúvá válható várakozás. Hála isten félig meddig már ott vagyunk, hogy a magyar kisebb társadalom is sürgősen követeli igényei kielégítését s azt magyar kézből óhajtja venni.

Látni való, hogy a német törvénynek nincs igaza, legalább a fordított színműveknél, akkor midőn a mi törvényjavaslatunkkal egyetértőleg azt vallja, hogy: „színművekre és zenés színművekre mind egy (a nyilvános előadás jogára nézve!) akár jelentek meg azok nyomtatásban stb., akár nem.“ A német a *kinyomott* és csak is nyomott színmű útján jut el a fordításhoz s ezen további alapon a nyilvános előadatáshoz. Nálunk meg az idézett javaslati rész külföldi színművekre nézve meg ép azt jelentené, hogy akár nyomtatott ki a színmű, akár nem: végzete rövid 6 hó után a szabad zsákmány. Látni való már a németnél is, hogy mivé törpülnek a codificátori eszmék! Mi azokat még jobban eltörpítenők, ha az ajánlott szöveg megtartatnék! Félek, hogy gúnytablává válik.

A belga nem a világ-állan rangjáról letekintőleg nézi a szerzői jogot és csak az volna hátra, hogy valjon a nyilvános előadásokra vonatkozólag nem kellene-e a belga javaslaton még egy kissé túl mennünk. Így még a szerzők életében is a zeneművek előadása körül. Persze hogy ezeknél, teszem az operánál és operettnél a fordítás igen alárendelt dolog s ezeknél fogva már bajosabb a szerzői jogba bele vágni. A zeneművek magukban véve is cosmopoliticus természetűek. Rájok nézve a törvényjavaslatban foglalt második rész hazai szempontból nem is életbe vágó. Ugyan ez áll a zeneművek, operák, operettek előadására vonatkozólag azon megjegyzéssel, hogy itt arra nézve sem kell a 30 évi védelemből kiindulni.

E téren a belga javaslatot lehetne mintául elfogadni. A színművek fordítás útjánai előadására nézve nem kellene a különféle nyelvek azon megszorítása, mely a nemzetközi szerződések kijátszhatása okából egyébként megteendő volna olyan módon, hogy a fordítás tárgyában bizonyos kedvezmény csupán a magyar, s miután az írói

tulajdon kérdése Horvátországgal közös: *egyszersmind a horvát nyelvre szólna.* A nyilvános előadhatás helyhez kötött s mulékony, a minék ép ellentéte az írói művek fordításának kiadása helyesebben példányai. Újra emlékeztetbe hívom, mert szinte belevézni szeretném, hogy a szerzői jog szabályozásánál ne induljunk ki nagy ígényekből. A nagyszavú 30 évvel kezdve mindenütt és mindenben, igen furesán veszi az ki magát, ha aztán egy acut szükségnél oly botorúl akarunk magunkon segíteni, hogy még a német törvény alkotmányát is szemet szűrőlag megbontjuk. Láttuk a színművek nyilvános előadásánál. Legfőkép a szóban levő törvény körül leszünk a nemzetközi kritikának kitéve. A törvényjavaslat útján ellenmondásba, mely fölött szomszédaink jó ízűet is nevezhetnek, fogunk jutni. Szerényebben és önérzetesebben járjunk el. — Kimondjuk teszem bátran, hogy a mi szemünkben az utányomás és előadás között különbség van, s e különbséget a védelem kérdésében is kifejezésre hozzuk. Nem követjük vakon Franciaország jogi kíválmait, mert a világ nem csak egy ország kedvéért lett teremtvé s Franciaország napja nem csak Franciaországnak süti. Úgyszintén nem követjük vakon Németország törvényhozását, mely a saját maga alkotásaival, a saját maga izlésével akarja közönségét a jövőben nagyra nevelni s e mellett mondhatni az első napokban idegen terméken ingyen akarna mulatni. De nézzük magukat a jogviszonyokat. Ahhoz pedig nem kell valami nagy observálás, hogy egy mű utányomtatása nem annyi, mint annak előadása. A szerző kárpótlását bizonyos időn belől meg nem tagadjuk, de ezt csak nem bizhatjuk ő reá avagy a külföldi bíróságokra. Ez utóbbi, a külföldi bíróság tájékoztatlanságától eltekintve, a területi felségjoggal is ellenkeznek, az előbbi pedig a legegényibb önbíráskodás szentesítése volna. A szerző — ha külföldi — a maga kárpótlását megkaphatja ép úgy, mint akármiféle külföldi peres fél a maga jogát. Azt az elvet, hogy minden külföldi ellenünk külföldön pereljen csak nem engedélyezhetjük. Már pedig a szerzők kedvéért egy kivételt még épen nem tehetünk.

Sohasem lesz szemünkre lobbantható ezen belföldi törvény alkotásánál, hogy már eleve a külföldre kaesíntgatunk. Belföldi törvény és nemzetközi szerződés nem választhatók el egymástól teljesen. Mindenki tudja, hogy ez utóbbiak alapja a belföldi törvény. A szerzői jog törvénye megalkotásánál minden nemzet űz egy kis külföldi politikát. Még a német is kénytelen Angliával és Franciaországgal

eleve elszámolni. Minden ország úgy tesz, a mint bírja s a mire a jövőben számíthatni vél. Tudva levő, hogy Franciaország határozottan nem csak védelmi, de egyszersmind aggressiv politikát csinál. Egy szellemi értelemben vett caesarismus, imperium mundi. Mi egy kis autonómiát követelünk tőle, a mely szerint saját dolgainkat magunk rendezhessük be, az itt felmerülő bajokat magunk intézhessük el, a neki tartozó tributumot saját erőnkhez képest magunk adjuk meg, a mint is ez eszme a szomszéd Belgium törvényjavaslatában megtalálható. Pedig az sokkal közelebb van s talán veszedelmesebb is.)*

V.

Azon páratlan dicsérettel szemközt, mely a mi törvényjavaslatunk készülte alkalmával az 1870. évi június 11-én kelt törvényre pazaroltatott: reservált állást foglaltam el. Úgy tett a javaslat készítő mint a saját munkája útján szerezni meg nem tanult örökös. Egész existenciája az örökhagyó felmagasztalása, majdnem házi szentté felavatása — igaz meggyőződés nélkül. Erre már t. i. a mások munkája iránti tisztelő meggyőződésre szert tenni csak úgy lehet, ha dolgozni magunk is megtanúltunk. Kétes értelműnek jeleztem a német birodalmi törvényhozásra pazarolt dicséretet, mely még a német commentátoroknál is példátlan. A javaslat szerkesztője ajkán eláradozó dicséret majd nem az egyedüli munka, a mit a javaslat

*) A jelen fejezet tárgya a régibb írói nemzedék előkelő gondoljai közé tartozott. *Toldy* Ferencz már idézett értekezésében a színművek nyilvános előadásának jogával szintén foglalkozott, ugyan így a színházzal *Vörösmarty*. (Lásd *Vörösmarty* munkái. Rendezte Gyulai Pál. Pest. Kiadja Ráth Mór 1864. 12. kötet 238. s köv. lapok: „A színházi drámajutalomról.” 1842-ben.) Érdekes tudni, hogy míg *Toldy* az írói jogot *elővállhatatlannak* vette fel, addig *Vörösmarty* mondhatni ugyanezen időben az író védelmét élte folyama alatt s ezen túl 20 - 30 évig elégségesnek találta. Jellemző fordulata az időnek, hogy míg *Vörösmarty* a színpadra nézve a nemzeti színmű-alkotásokat tartotta olyannak, melylyel a más nyelvű színpadok versenye ellen a felszínen maradhatunk: ma már inkább a concurrentia okából az idegen termékek felé fordulunk s a mint látható a fordítások kérdése csinálja a legisationalis nehézségeket. A fordulat örvendetesnek is tekinthető s nem is. Tekintve, hogy a színi erők a multban egyáltalán nem hiányoztak: *Vörösmarty* felfogása a külfölddel szemközt bizonyos nemzeti önmegtagadás jele, a nemzeti öntudat aranykora. A mai helyzet, a miben tagadhatlanul az előbbre vitt színpadi ügyesség és technikának is van része, inkább cosmopoliticus hajlamok jele.

helyesebben a német birodalmi törvényhozás körül teljesített. Nem is volt más hátra, a mondhatni, oly hűséges elfogadás után; logikai szükségszerűség az egész. Lélektanilag igen megmagyarázható eljárás. Félek, hogy ezen a törvény egészére nézve párját ritkító esetből praecedens válik az igazságügyi törvényhozás terén, s ezen legfontosabb törvényhozási ág körül egy oly lélektan lesz adva, mely a Rómába betört vandalokra emlékeztet, kik rézfödeleket vittek magukkal arany gyanánt. Ezen irányban a javaslat nem az egyedüli jelenség. Nem akarok azonban recriminációkba bocsátkozni, csak arra hívom fel a figyelmet, hogy egész igazságügyi törvényhozásunk átkává lehet. Nem fogja a javaslatkészítő mint hazafi és mint jogász tartósan rossz néven venni, ha az igazságügyi törvényhozásunkban lappangó lejtőre figyelmeztetek. Még talán nem lesz késő. Arról, hogy a codificatiók terén okvetlenül nem a legnagyobb genieket óhajtánám, már szólottam. (II.) Ezen kijelentésem őszinteségén a codificatiók történetét ismerő férfiak alig fognak kételkedni. Mivel pedig ekként a codificatiók kérdéseit hazánkban is megoldhatóknak tartom: mellőzhetlen, hogy a codificationális eljárásra vonatkozólag is egyet-mást elmondjak.

Valamint a szerzői jog terén, úgy másutt is a receptióra vagyunk utalva. De nem szabad a legkönnyebb utat-módot, a merő fordítást választanunk. A receptiót Európában nem így értelmezik. Ezen felől nem szabad csupán törvényekből codificálni. A jogélethez még a jogtudomány is közelebb áll, mint a törvények tárháza. Csupán ebből merítve: a külföldi törvényeknek mindig csak utána fogunk sántikálni. Minduntalan el fogunk késni. Ha még csak az életben kipróbált törvényt, a törvényt úgy a mint az a jogéletben már ki van próbálva, recipiálta volna a szóban levő törvényjavaslat a németektől! A meztelen törvény maga az, melylyel lépten-nyomon találkozunk kell. Semmi adat a törvény hatálya óta a lipcsei kereskedelmi főtörvényszék világra szóló judicaturájából. Ez egy kis való élet, nem holt betű lenne. Igaz, hogy a német birodalmi törvény annak idején részben az életből nőtt ki, de megalkotása óta is tovább fejlett. Különben is azt vetik a törvény szemére, a mint ezt a jogszokás nagymestere Puchta nem ok nélkül tette, hogy a jogéletet nagyon is lebilincseli. A jogélet fermentáló vize a maga edényét ily helyzetben is feszegeti, s ilyenkor a joggyakorlat úgy tesz, mint a jó szakácsné a jól kifőzött edénnyel — ha ugyan érdemes reá — hogy jól megdrótoztatja. Ekkor aztán az edény

annál jobb szolgálatot tesz. A mi szakácsunk azonban, a javaslat készítője, az új edénybe úgy, a minő ez eredetileg volt, mondhatni talán a csillogó mázába szerelmes. A törvény bizonyos lezárt voltába, a szűz törvénybe szeretett belé. Ne feledje azonban, hogy más az edény a piacon, s más a konyhában. A törvény nem minden; nem maga a jogtudomány, de legkevésbé a jogélet. Innen van, hogy nem onnét kell venni a törvényt, a hol az legszebben van feltálalva, hanem inkább a jogtudomány- és a jogéletből. De a merő törvényi (legulejus) szempontokra visszatérve: igen rossz codificatorius szolgálatot tenne, tessenek a mi körülményeink közt az, a ki nekünk a szász polgári törvénykönyvet pur et simple lefordítaná. Elkésétt dolog volna s utánsántikálásnak bizonyúlha. A francziának nines ugyan egységes szerző-jogi törvénye, de javaslatunk a franczia tudomány- és gyakorlatból többet profitirozhatott volna, mint a németből, illetőleg a német *legulejismus*ból. A franczia azt a szerepet játszsza a szerzői jog terén, a mit az általános magánjogra vonatkozólag a római jog világtörténeti jelentőségében. A római a magánjog, a franczia a szerzői jogra vonatkozólag adta a joganyagot. A francziát, melynek nemcsak emlőin tengődött, de tengődik ma is a még azelőtt csecsemő szerzői jog, nem lehet ignorálni, ha csak másodkézből nem akarunk a saját kárunkra táplálkozni. A szerzői jog az anya tejétől ma sines elválasztva. A német törvényhozások az én szemeim előtt csak a száraz dajka szerepét játszsza. Közel fekvő politikai okoknál fogva látszatra törekedtek ugyan a csecsemőt a maguk tejével táplálni, de e táplálás engem arra emlékeztet, mint mikor a szopósnak gummi-csővön át adják a tejet. Maga az olasz jogtudomány nem átal szerzői törvénye magyarázata, kiegészítése körül a franczia tudomány és gyakorlat adataira hivatkozni. Mindezzel nem ezt akartam jelezni, hogy a szerzői jogot à la bogrács-gulyás, töltött káposzta tisztán eredeti magyar módon alkossunk meg. Mi is csak úgy fognánk recepiálni mint a német, sőt itt-ott az ő eljárásukon okúlhatnánk, avagy ép az ő szerzői joguk rájárat is elfogadhatnók, de ne járjunk el tisztán németül magyar nyelven.

Ennyi szemrehányás azonban még nem elég. A javaslatszerző a most előadott tételek ignorálásánál tovább is ment. Azt sem lehet reá szorosán véve mondani, hogy lelkiismeretes német legulejus, de igen is azt, hogy német-imádásból meg azon is túl tesz.

Ugyanis a javaslat szerzője elővesz először is három külön német törvényt s azokat egy czím alatt foglalja össze. Így történt,

hogy a fényképek védelme is a szerzői jogba illesztetett be. Ez eljárás helytelen s erre célzott már a bevezető közleményemben (I.), kifejezett azon kétely, hogy a „szerző“ szó miként illenék a fényképészre. Még a német fényképészeti törvény címe és szövege is, melyek a fényképészre nézve „szerző“-ről említést sem tesznek, megóvhatta volna a generalizálástól. Igaz ugyan, hogy például a bajor törvény 28. §-a a szerzői jog körébe vonja a fényképeket is, *de csak annyiban, a mennyiben művészeti tárgyak*. Ezen elastikus szakasz azonban, mely után a Budapesti Szemlében közzétett első javaslat indult, elbukottnak tekinthető. Tulajdonkép a művészet feltetele alatt nem is a fény-kép mint ilyen védetnék, hanem a fénykép adta nyers anyag feldolgozása magán a fényképen (retouchirozás). Ilyen accessorius jellegű művészkedés nem is volt mint művészet fentartható. Példa reá a német törvényhozás legújabb állása. A francziák doctrinája is ily értelemben forrt ki magát.¹⁾ Igaz ugyan az is, hogy a német tankönyvek, melyek a szerzői jogot a maga egészében tárgyalják, a fényképekről is igen sokszor megemlékeznek. Mindenesetre mellőzhetlen excursiók már a bitolás szempontjából is, melynek egy eszközét a fényképészet képezi s ezen felül maga a fényképészet védelme is rokonságban áll a szerzői joggal. De e szempont nem vihető odáig, hogy a fényképészet művésszé qualificáltassék, a mit a törvényjavaslat címe „írói és művészi jog“ még csak fokozna. A bajor törvény mint reminiscencia, mely az első javaslatban befoglaltatik: igen is messze vitt. Egy adat arra nézve, hogy mily veszedelmes törvények szó-hangzata után indulni. A német unificationalis hajlam a javaslatkészítőben mesterein is túl tesz.

A törvényjavaslat művész-jogi részét a vége felé található fejezettel vagyis a fénykép-védelemmel kezdtük meg, a mi arra tekintettel, hogy azt excommunicálni voltunk kénytelenek, meg lesz indokolható. Az ekként ezen alkalomra kevesbedett anyag is sok bajt involvál magában. A kriükának a gyű-anyaga még így sem hiányzanék.

A bizonyítandó bizonyításaúl ott veszem fel az elejtett fonalat, ahol a fordítás egységes fogalom-meghatározásáról szóltam és pe-

¹⁾ *Lebret* La propriété littéraire et artistique, Paris 1878. 148. l.: „La photographie n'est pas l'art, parce qu'elle reproduit sans rien créer; comme application de la science, elle peut prendre rang, et un rang élevé dans l'industrie; mais il lui manque ce caractère, qui a fait dire de l'art qu'il était menteur; elle est trop exacte pour répondre à la définition „ars mendax.“

dig az olasz törvényre hivatkozálag. E szerint fordítás írói műveken kívül a képzőművészetek terén is képzelhető. A szobor lefestése, a festmény dombor-műbe foglalása volna mondám a fordítás. Szakemberek véleményére hivatkoztam s avval az eredménnyel, hogy a jogász feladata a lehetőleg egységes fogalom-meghatározásra való törekvés, megelégedtem, mert a kérdést csak a jogász constructio szempontjából vettem fel. Ma ezen túlmenőleg mondhatni a javaslat műszaki kérdésébe öhajtok a bizonyítandók bizonyításául bele menni s itt már részletesebben kell a dolgot felvenni. Nem úgy kell a dolgot érteni, hogy a festmény domborműbe foglalása, a szobor lefestése magában véve fordítás volna, avagy ennek analogiája. Ily felfogás, a mire a mi törvényjavaslatunk álláspontja is vall, szintén lehetséges és létezik, de szorosan véve a fordítás képzetében bizonyos mechanizmusnak is adva kell lenni. Maga a festmény szoborba foglalása merőben művészi alkotás s viszont a szobor lefestése. A mechanizmus adva van teszem a metszet, olaj-nyomat és öntvény által; ezek a sokszorosítás tárgyai, melyek a fordítás fogalmának átvitelét a képzőművészetek terére lehetségesítik. Ha festmény után öntvények készülnek: ez utóbbiak fordításoknak vehetők; úgyszintén ha a szobor lefestetik olajnyomás czéljára: az olajnyomatok a fordítást megállapító corpora delicti. A II. alatti közleményben idézett olasz törvényszakasz a szobor lerajzolását is fordításnak tekinti, a mihez már több kétely fér. Specialis olasz érdek lehet az indok, a mi avval ha Olaszország szobrai idegenek által lerajzoltatnak s ez uton fényképeztetnek megmagyarázható, mert a közbeeső szolgáltatástól (rajz) elesnének. Így aztán elejét veszik a dolognak s a rajztilalmon kezdik, a minek ratiója a félt sokszorosításban rejlik.

Az 1837. évi porosz törvény még nem ment odáig, hogy a festményt, illetőleg a rajzművet az utánzó domborművek ellenében s viszont ezeket azok ellenében megvédte volna. De már az 1854. évi február 20-ki porosz törvény a védelmet akként szélesítette ki, hogy a körülirott védelmet mechanikus utánzás esetében megadta.²⁾

(Folytatása következik.)

²⁾ 1. §. Wird ein Kunstwerk, das durch die Malerei oder eine der zeichnenden Künste hervorgebracht ist, mittelst der plastischen Kunst oder umgekehrt dargestellt, so ist eine solche Darstellung nur dann als eine verbotene Nachbildung zu betrachten, wenn sie auf rein mechanischem Wege erfolgt.

IV. DÜHRING JENŐ.

ÍRTA BÖHM KÁROLY.

II.

Dühring philosophiai álláspontjának megértésénél döntő fogalom a valóság fogalma. — Szerinte a philosophia a *valóság* philosophiája, még pedig ép úgy az elméleti felfogásra mint a valóság gyakorlati átídomítására tekintve. Azzal, hogy a valóságot rendszerének egyetlen tárgyául fogjuk fel, nincs még felderítve azon specificus értelem, melyet e fogalomnak ad. Valósággal foglalkozik az idealismus is, valóságot keres a kriticismus, a materialismus, a positivismus, — s mind a mellett Dühring tanát sem az egyik, sem a többi irányhoz számítani s azokba egyszerűen beleolvasztani nem lehet. Ő a valóság alatt mind azt érti, a mit érzékeink nyújtanak s a mit ez adatok útmutatása szerint az értelem, mint az összetettebb alakzatok elemi alapját felismeri. — Annálfogva egyetlen kriteriuma a valóságnak az értelem, mely a valóságot megállapítja s forrása az érzék, mely szolgáltatja. Annyiban mondhatja Dühring, hogy „a külső érzékek s ezek között kiválóan a szem a tudás teremtmői.”¹⁾ Ezen kettőn kívül nincsen forrás, mely valóságot nyújthatna. Hanem éppen a kettős eszköz miatt valóság neki az anyag ép úgy, mint a gondolat, az erő úgy mint a chemiai elem, a nem úgy mint a faj, a matematikai formák úgy mint a társas alakzatok. Ezeknek visszavezetése elemeikre, tehát egyszerű alapokra, melyekből minden tudás alakul, egyedüli tárgya a philosophiának.

Dühring ezen fogalommal határozottan különbözik minden más rendszertől. Legközelebb esik álláspontja a materialismushoz, már csak azért is, mert a világi tünemények egyetlen hordozója szerinte is az anyag; azonban megkülönbözteti őt tőle módszeres magatar-

¹⁾ Logik und Wissenschaftstheorie. 1878. p. 74.

tása és az, hogy az érzéki adatokon túl ingathatlan fogalmakat vesz fel, melyekről a materialismusnak eddig nincsen tiszta tudomása. A materialismus csak kezdete a valóság philosophiájának, de nem vége, alapja, nem végczélja. Legélesebb ellentétbe lép Dühring az idealismussal, vagy szerinte az ideophantastikával, melynek Schelling-Hegel-féle formái számára csak megvetés és kaczagás van rendelkezésére. Idealismus van szerinte a gyakorlati téren, másutt csak ideologusról lehet szó. Épen azért Kant, a „königsbergi philosophiai tanár“ ellenében ridegen visszautasítólag áll; mert a criticismus csak az értelem souverainitásának tagadása a vak hit javára. Dühring pedig a hitet gyöngeségnek, éretlenségnek, tudatlanságnak veszi, mert épen a lehetetlent s éretlent állítja valónak. Kant maga a hitet más ajtón behozta, miután a főkapún kilökte, s azon alak, melyet ezen álkriticismus utódainál, pl. a materialismus történetének megírója, Lange, s az angol egyházi tan útegyengetője, Spencer irataiban öltött, eltekintve az idealisticus korcs szüleményektől, tökéletesen egyezik Kant ezen utógondolatával. Azért Dühring tiltakozik a Kant által divatba hozott noumenon ellen, melynek megérthetését csak azért tagadják, hogy vak hittel való elfogadását annál bátrabban követeljék. A phenomenon mögött nincs semmi, nem rejlik semmi noumenon; a tárgyak olyanok, a milyeneknek érzékeink nyújtják s csak ezen való adatoknak végső elemeikből való megértése lehet philosophiai munka, a többi mind „ködös, homályos“ metaphysikai költészet. Az érzéki tárgyak mögött valami „ismerhetlent“ (unknowable Spencernél) feltenni, — dajkamese.

Ugyan oly köz választja el Comte-tól. Comte Dühring valóságának csak egy részét érti a „positive“ alatt. Igaz ugyan, hogy a positiv eljárás neki „les phénomènes rattacher les unes aux autres par des relations normales de succession et de similitude“ és nem törődni az első okokkal mert „nous n'avons nullement la prétension d'exposer les causes génératrices des phénomènes.“²⁾ Neki tehát a positivum az exacte kimutatott tünemény; de azért Comte sokkal inkább áll Cartes hatása alatt, sem hogy a cause génératrice gondolatáról lemondott volna, s ha lemondott, csak azért tette, mert felismerhetlennek, bár létezőnek hitte. Dühring ellenben nem ismer más okot, mint mechanikait, nem más valóságot, mint az érzéki adatokat s azok értelmi elemeit; s ebben van sajátságos jelentősége rendszere alapfogalmának.

²⁾ Cours de phil. posit. et Littré, 1869. Tome I. 16.

A valóságot szolgáltatják az érzékek, s feldolgozza az értelem és az értelmes phantasia. A durva anyagot, melyet az érzékek adnak, vizsgálja összefüggésében az értelem s a rationalis phantasia megalkotja az értelmi elemekből ép úgy a valóság fogalmi képét, mint a térelemekből az egyes térbeli alakokat. Ezen ismeret tökéletesen fedi a valóságot, mert az érzéki adatok egészen híven mutatják normális állapotban a külső világot. Kételkedni pedig az érzéki világ lételeben képtelenség; annak létele nélkül semmiféle valóságos ismeret nem lehetséges. „A való világ önállósága s különbözőése a benne feltűnő s őt felfogó számos és sokféle tudatos alakoktól, — ez azon alapbelátás, melyet mint ilyent nem kell bizonyítani, csak fejtegetni.“³⁾ Az álidealismus azon fogása, hogy a külvilág létét bebizonyíthatatlannak állítja, tudatlanság, mely hallucinatio és valóság közt tenni különbséget többé nem bír.

Hogy értelmünk valóban képes a valóságot tökéletesen felfogni, azt bizonyítja oly fogalmak birtoka, melyek nem csak önkényes jelén e világnak, hanem a melyek „a tárgygyal valóságos összefüggésben álló jelzést“ tartalmaznak. Hogy érzékeink módosítják a külső világot, az nem szól ez ellen, mert az érzékek tárgyi toldások a külvilág és a gondolat közt, valamint egy physikai mérő eszköz, bármilyen körutakon tüntesse is fel a vizsgálandó tömeget, nem nyújt üres jegyeket, hanem tárgyi jelzést tartalmaz.⁴⁾ Amaz objectiv érvényű fogalmak közt, melyek tehát kétfelé érvényesek, legvilágosabb ezen minőségében a szám. Ebben a nemtudatos tárgy és a róla való fogalom tökéletesen egyeznek, úgy hogy semmiképen sem mondhatni, „mit jelentsen az, hogy a számlálható tárgyak száma csak alanyilag létezik s ninesen magában a tárgyban.“⁵⁾ A fogalom ezen absolut objectivitását elvitázni nem lehet, mert különben meg kellene tudni mondani, $2 \times 2 = 4$ tételnél miben különbözik subjectiv értelme objectiv jelentésétől.

Ezen teljes fedése az ismeretnek és a valóságnak csak onnan érthető, hogy a lét és gondolat azonos, s hogy a lét s gondolkodás közös elemekkel bírnak, melyek a létből a gondolkodásba terjednek s így a kettőt egy egységes rendszerré kapcsolják össze. Ezen azonos részletek vannak a tisztán logikai és matematikai, azonkívül

³⁾ Log. u. Wissth. p. 161.

⁴⁾ u. o. 166.

⁵⁾ u. o. 167.

minden más schematicus szükségképeniségben.⁶⁾ Ezen gondolatot Dühring legujabb művében terjedelmesen fejtegeti s igyekszik kimutatni, hogy a logikai és matematikai műveletek ugyanazt mutatják szellemi alakban, a mit a természet nem tudatosan hajt végre. Így pl. a definitio a természetben a realis képződmények alakító kiválasztása, melyben az általánosból a részleges, úgy mint a definitióban a nemi fogalom s faji különbség által áll elő. A fogalmak alárendelése ugyanaz, mi az általánosnak uralma a különös alakzatok felett a természetben. A természet hasonlóképen összead s kivon, s a folytonos erő által áthaladott tér a természet szerző munkáját tünteti fel; a viszonyítás, mely az értelmi munkában főtenyező, a természetben egyszerű és összetett viszonyokban jelentkezik; s hogy a természet valósággal geometrizál, azt tagadni lehetetlenség.⁷⁾

Vége az alanyi felfogás szervei is ily módon vannak berendezve a külvilág számára, hogy azok átnézéséből azon egységes rendszer kiderül kétségbe vonhatlanul, a mely az objectiv és subjectiv világon egyaránt áthúzódik. Az alapvető mechanismusnak megfelel az izom- és tápérzék, s a közérzék a meleg s villamos tüneményeket ismerteti; a szem és a fül a fénynek és hangnak, az orr és a nyelv a chemiai állapotoknak felfogására szolgál.⁸⁾

Az értelem munkája, mely ezen a valóságnak megfelelő tárgyi jelekre fordult, okvetlenül tárgyi érvényű eredményeket fog felmutatni. Legelőször inductio (vagy analysis) által a legvégső elemekre akar eljutni, mint a geometriai constructio. Azért Dühring a deductiót, melyet az igazi tudás tökéletes alakjának állít, a constructio ezen rationalis értelmével fedi, a mi matematikai gondolkodás módjából érthető.⁹⁾ A tudomány, mely ily végső elemekre jutott s azokból bírja az összetett alakot szerkeszteni, befejezett a rendszer tekintetében. Valamennyi tudományhoz e végeivéket a philosophia szolgáltatja.¹⁰⁾ Ez elvek „nem tetszés-szerinti relativ kezdetei az ismeretsoroknak és ténycsoportoknak, hanem az egyszerű vagy az eddig egyszerűeknek felveendő alkatrészek, melyekből a sokféle

⁶⁾ u. o. 171.

⁷⁾ u. o. 237. 275.

⁸⁾ Logik u. Wissst. p. 305, s k.

⁹⁾ Dühring ez ismeret-elmélete előfordul: *Cursus der Philosophie*, p. 128. Bővebben új művében „Log. u. Wissst.“ p. 72 — 155-ig, mint „Methoden der Erkenntnisgewinnung“, melyben az, a ki igazi ismeretkutatás számára ujmutatást kíván, nagyon termékeny intésekre akad.

¹⁰⁾ *Cursus der Ph.* p. 9.

tudás és akarás szerkeszthető.¹¹⁾ Ezen elemek kiemelése s alkalmazása a valóság két részére, a természetre és emberre, még pedig mindig a való adatok nyomán, — ez a philosophia tartalma. Azért szerinte a philosophia három szakaszra oszlik, úgymint először az alapvető fogalmak tanára (Weltschematik vagy régente metaphysika); másodszer a természetismeret elveire (természetphilosophia) és harmadszor az emberismeret elveire (állam- és erkölcsan).

III.

A gondolkodás a világ felfogásában bizonyos végző fogalmakhoz van kötve, melyek nélkül ismeret lehetetlen. Ezeket kimutatva nyer a philosophia oly hálózatot, mely a valóságot minden felől körül fogja s azért Dühring e tant „Weltschematik“ névvel illeti, mivel csakugyan üres schemák, melyek azonban a realis világban valósággal vannak s az emberi szellemben mint végső kiágazások tudatos alakot nyernek. Ezen fogalmaknak legfőbbike a lét. Felébredésnél mint létezés érzete jelentkezik s azután folyton részletesebb alakokat nyer.¹²⁾ Ebben is látható a törvény, mely szerint az egyes gondolatok oly sort képeznek, mely az általánostól a részlegeshez halad s kiindulását a létezés fogalmában bírja.¹³⁾ Ezen lét *egyetlen*; mellette vagy kívül semmi sem létezik, s bármilyen szellemi szervezetet teszünk fel, az is az egyetlen létén kívül mást gondolni képes nem lesz. Azonban e lét *egységes* is (einheitlich), nem csak, hogy kívül nem létezik semmi (absolut monismus), hanem ő benne előfordulnak alapalakzatok, melyek az egyes tartalmát egységessé teszik. — Az egyetlen és egységes lét közelebbi meghatározása Dühring „valóságának“, ezek a részletesen kidolgozott képnek alapvonásai s annyiban tekintenünk kell a részleteket, melyek e fő vonásokat étellel töltik el. E részletes fogalmak nem kívülről jönnek a létbe, hanem benne foglaltatnak s annyiban örökké való érvényre bírnak. A lét maradandó, legalább mennyiségét illetőleg, de minőségileg is. Ámde a lét változik is, s csak e két ellentett fogalom együttes föltevése a létben ad helyes gondolatot. Mert változás nélkül a lét holt, maradás nélkül a változás érthetlen, mivel

¹¹⁾ Cursus der Ph. p. 8.

¹²⁾ Log. u. Wissth. p. 174. A dualismus a fogalmakban 1878-ban lett így kiemelve, a „Cursus“ 1875-ben még nem ismeri.

¹³⁾ Log. u. Wissth. 174 p.

nem lehet földeríteni az ellenálló maradandó nélkül, valóban ment-e végbe változás valahol. E változás a nem és faj különbözőzései szerint megy végbe; az általános különödik s ezen különödés az, a mi változásnak vétetik. Azért a nem és faj ép oly állandó fogalmak a világ felfogásában, mint a nyugvás és változás.¹⁴⁾ Mindezen fogalmaktól elválaszthatlan a nagyság fogalma. A mennyiben változatlan elemekre vonatkozik (mint anyag, erő s chemiai elemek), annyiban maga is változatlan; a változás elemeiben a nagyság is változó s mindig a kettőnek az egyhez való csatolásán alapszik. A nagyságnál azonban óvakodni kell a végtelenség téves fogalmától. Minden nagyság határolt, mert különben befejezett végtelenséggel volna dolgunk; azért a világ nagysága térben szintén mérhető, időben a parte ante véges, s kezdettel bir minden változása; egyedül a jövőre nézve bir a végtelenség helyes értelemmel.

Valamint ezen fogalmak valóságos léttel bírnak, épen úgy előfordulnak az egyetemes létben még más tulajdonítványok, melyek a világ systematicáját nyújtják. Ezen tulajdonságok onnan származnak, hogy a logikai elvek a világban található viszonyok közt mint realis állapotok tapasztalhatók s így a természet logikáját (mint tények logikáját) képviselik. „Ha azt mondjuk, hogy a természet logikailag működik, azt értjük alatta negative, hogy ellenmondásokat és csodákat nem létesít; positive, hogy schemáit következetesen keresztül viszi, s ily módon az egyetemest s részlegest, a lét nemeit és fajait rendszeresen kifejti.“

Első ilyen elv az ellenmondás elve. Ez belsőkben gondolati lehetlenségnak bélyegzi az ellenmondások azonosítását, ugyanaz a külvilágban annyit jelent, hogy ellenmondó feltételek mellett a kívánt eredmény lehetetlen, p. o. az emeltyű nem lehet egyensúlyban, ha a feltételek mozgást követelnek. Ez azonban jól megkülönböztetendő az *erők antagonismusától*, mely nemcsak nem ellenmondás, de sőt a „világalkotmány alapschemája“.

Epen ily log. tulajdonsága a létnek az *oki összefüggés*, mely az egyetemes létezőben minden irányban s minden szempontból található. A világi tünemények összefüggését *szükségképeniségben* megérteni, a legfőbb tudományos czél. „Az okiság azonban csak változásokra és különbözőzésekre vonatkozik, s maga mellett az azonosságot vagy a magával egyenlőnek maradást mint egyenlően lényeges

¹⁴⁾ Cursus d. Ph. p. 22 - 26. Log. u. Wissth. p. 174-ik. — A dolog egy helyen sincs tisztán kifejtve.

alapformát kénytelen megtartani. ¹⁵⁾ Azért az ok utáni kérdés nincs bárhol helyén, s minden értelmi boncsolásnál utoljára oly elemekre kell akadnunk, melyeknél az elválasztás s megkülönböztetés szempontjai elvesztik értelmüket, ¹⁶⁾ s így az oki indokolás is lehetőségét.

A lét alapschemái, melyek az egyes létezőkbe mint alkotó elemek és hatalmak betérjednek, ezzel meg vannak határozva. A kép, melyet Dühring tana az egyetemes létről nyújt, nagyszerű s nincs költői magasztosság nélkül. Mint gerincezfogalmait jelentkeznék egy mindent befoglaló egyetemes létező, melyen kívül nincs semmi s mely magában határozott formáktól van átszöve, melyek mint állandó fajok és nemek a létező elemeiben teremtő szerepet játszanak s mint változók az örökké azonos elemeknek változását teszik lehetségessé. Ezen életet, mely mindenhol a nagyság tulajdonítmányát mutatja, az erők antagonizmusa kormányozza, s nem engedve sehoh a logikai ellenmondás reálítását, szükségképeni oki függésben tartja az egyes tüneményeket s kapcsolja össze egy nagyszerű világrendszerre.

IV.

Ezen rendszernek egyes feleiben egyaránt uralkodnak amaz általános fogalmak s tulajdonítmányok, de a mellett új elemek is járulnak hozzájuk, melyeket a tárgyi megfigyelés által nyerünk s melyek a tárgyak szerint különböznek ugyan, de úgy hogy a természeti elvek az emberi élet tüneményeiben is benne foglaltatnak. Hogy a term. phil. egyrészt a philosophusok tudatlansága, másrészt a specialisták bornirtsága által okozott szomorú alakjától megszabaduljon, szükséges legelőször arról erősen meggyőződve lennie, hogy a természet magában elégséges egész s hogy hozzá épen úgy tartoznak a nem gondolkodó világ, mint a gondolkodó lények törvényei. A természet anyagi és mechanikai rendszere alapja a tünemények minden külön nemű fajának, s a természet anyagisága az egyedi biztos jele a folytonos összefüggésnek.¹⁷⁾

A természet felfogásánál két csoport alapfogalmat nyerünk. Az egyik a tisztán mathematicai, a másik a mechanikai categoriák

¹⁵⁾ Cursus d. Ph. p. 36. Ezen gondolatok Dühringtől 1865-ben a „*Natürliche Dialectik*“ című művében közöltettek az I-ső kész 2. fejezetében mint identitás s elégséges ok elve.

¹⁶⁾ u. o. 37. p.

¹⁷⁾ Cursus d. Ph. p. 62.

csoportja. Mathematicaiak: a szám, nagyság, idő, tér s a geometriai mozgás; mechanikaiak: az anyag és mechanikai erő. Ezek vezérfogalmak. Amazokat lehet aprioricus, ezeket empiricus categoriáknak nevezni, ha el nem feledjük, hogy a math. elemek csak formájokra nézve idealisak, s hogy azonnal a tapasztalathoz kell fordulnunk, mihelyt valamely tényleges nagyságról van szó.

A mathesis axiomái érvényesek a természetről is. Szám és nagyság tehát mindig végesek: az égi testek száma s a mindenkor létező egyedi alakzatoké egyformán határolt. Ezen törvény a „határozott szám törvényének“ nevezhető (Gesetz der bestimmten Anzahl). Ebből következik, hogy minden természeti folyamatnak valamikor kezdődnie kellett, s szükségképeni folytonosságban történik a fejlődés. A tér maga nem végtelen, így a világ sem, bár tapasztalatilag ez nem állapítható meg. Alanyilag lehet a tér végtelen oszthatóságáról szólni, de objective nem; mert ezen esetben befejezett végtelenséggel volna dolgunk, épen úgy mint az időnél. Az idő és az okor kezdődött, de *a parte post* végtelennek képzelhető, csak *a parte ante* logikai lehetetlenség a végtelenség.¹⁸⁾ A három méretű tér az egyedűli s minden geometria, mely *n*-kiterjedésű térrel operál, „mystikus bizarreria, melynek csúrt-csavart következményei kisebb matematikusok kezei alatt végre egy egész antieucledes mértannal boldogítottak.“¹⁹⁾ Dühring ezen mértan ellen lehető keserűséggel polemizál a jelzett helyen ép úgy mint számos más helyen; ²⁰⁾ mert a logikai alapokat látja oly tan által megingatva, mely szerint két parallel vonal a végtelenben két felé vágja egymást s tért zár be, s az egyszerű egyenesek a végtelenben két végökkel üdvözlik egymást. Ez új világokban az, a mi nálunk absurdum, valódi logikai consequentia.²¹⁾ A mechanikai categoriák közé tartoznak az anyag és a mechanikai erő fogalmai. Az anyag minden valónak (Wirkliches) hordozója. Így tehát nincs mechanikai erő sem, mely kivüle s részecsei vonatkozásán kívül volna keresendő. Az anyagok különbségein keresztül az egyetemes anyag fogalma épen marad. Az erő csak az anyag állapota. Ha az anyag viszonyai változnak, változik a mechanikai

¹⁸⁾ Ezen okoskodás a végtelenség fogalmának bírálatából származik, melyet Dühring 1865. Nat. Dial. p. 109—135-ig fejtett ki. Különben minden művében változatlanul meg van tartva maig.

¹⁹⁾ Cursus d. Ph. p. 68.

²⁰⁾ Log. u. Wissth. p. 271. H.

²¹⁾ u. o. 274.

erő is. Az anyag atomusokból áll s minden változás az atomusok elhelyezésén és számán épül. E tekintetben Dühring tökéletesen elfogadja a modern tudomány alapelvét.

Ez alapfogalmakon kívül a természet felfogása alaptörvényekre is utal, melyeket nem ugyan *a priori*, hanem mégis a tényekből mint kétségbe vonhatlan elemeit a természeti történésnek nyerhetni. Ezen törvények kétfélék: a maradás és fejlődés törvényei, — mi által a törvény fogalma szélesebb tesz, mint rendesen gondolják, mikor csak két elem oki összefüggését keresik benne. Mert nemcsak ezen összefüggés, hanem már maguk az elemek is egyszerűségükben törvényes alakzatok.²²⁾

A maradátság törvényei értelmében az anyag s erő, valamint a kémiai elemek változhatlansága állítandó. A természet azonban fejlődést mutat mindig tökéletesebb alakok felé, minek végcélja csak az lehet, hogy érzelmet minél nagyobb elterjedésben állítson elő. A mai természeti állapotok útmutatása szerint kell az előzményeket konstruálni, melyekből a mai alakok érthetők. Így tehát a kezdő pont ott keresendő, a hol a mindenség még kevésbé különbözött (differenziert) és pedig „a tünemények rhythmikus játékának előtünése egy magával egyenlő állapotból, kikerülhetlen gondolat.”²³⁾ Ezen állapotot chaosnak felfogni nem szabad; benne van minden jövő változás csiráiban elvetve, ámbár azt sem a mai tisztán staticus, sem dynamicus állapottal fedezni nem lehet. Az átmenetet ezen állapotból a dynamicus jelenbe nem bírjuk még megérteni; mert a mechanicus a staticus és dynamicus állapotok közt nem bír áthidaló gondolattal. Legközelebb jár még azon gondolat, hogy az első, a gázállapothoz hasonló állapot az anyag eloszlása folytán erőváltozásokat képes előidézni,²⁴⁾ bár concretebb alakot nem bírunk neki adni. Hogy valaha kezdete volt ezen gyökeres változásnak, azt az okság fogalmából kell következtetni.

Ezen állapot fejlődésében bizonyos erőformák (Kräfteformen),²⁵⁾ lépnek fel, melyek az egyes alakzatok különbözősét teszik. Ezen haladásnak azonban csak egy célja lehet a világban: „mindenütt s leggazdagabb bőségben érzelmet (Empfindung) állítani elő.” Annyiban a létezők felfogása a cél fogalma szerint nem elő.

²²⁾ Cursus p. 76.

²³⁾ Cursus p. 79.

²⁴⁾ Cursus p. 80.

²⁵⁾ Cursus p. 103.

vetendő, hanem ellenkezőleg igen termékeny szempont a vizsgálásnál. A mi földünk mellett léteznek oly égi testek, a melyeken a fejlődés még nem haladt annyira, hogy életet hozott volna elő. A hol azonban ez előttünk, ott az élet s az organismus csak „önálló mechanikai fejlődésnek összetett formája“ s az érzelem mindenkor oly elem, mely az objectiv világhoz csak hozzá járul, azaz a mi lehet is, nem is, a nélkül, hogy a természet többi részének létezése az által érintetnék.

Az organismusok fejlődését Lamarck sokkal tisztábban fogta fel mint Darwin által. Lamarck nem gondolt arra, a mit a darwinismus helytelenül követel, hogy t. i. minden rokonság egy őszállattól való *származáson* alapulna. Mert csakugyan nem axioma az, hogy a mi hasonló vagy egyforma typust mutat, egyéileg is egyetlen lénytől származott. Darwin felfogása különben nem is eredeti, hanem a vallásos tradítióból merítettett. „Amaz őszsidó az ő szövetségben, a ki annyira minden volt, hogy még nejét is magában hordta nem annyira különböző a darwinféle ősmajomtól, mint első pillantásra látszik. A boldog majománya, kinek ülőből az első ember eredt s a még boldogabb apa, ki szorosan a majomság és emberség határán állott s a kétféle természetet foglalta magában, épen oly jó népies felvét, mint az őszsidó, ki az elméletekben ma is űzi játékát, holott sem élni, sem halni nem tud.“²⁶⁾ Dühring a darwinismus logikai alaptalanságát egyrészt a jelzett származási kétes axiómában találja s azonkívül a következő ködös részletekre figyelmeztet bennünket.

Először is semmi tiszta gondolat sincs a metamorphosis fogalmával összekapcsolva. E fogalom „az ujabbkori költők legtudománytalanabbikánál“, Goethénél, is előfordul, s mégis csak akkor van értelme, ha az átváltozást az összetétel változásaként fogjuk fel. Azért az elméletnek a homályos átváltozás elvét a világosabb compositio elvével kell felecsereílnie, a mit eddig nem bir.

Ép oly kétértelmű az alkalmazkodás elve. Ha a giraffe nyaka magas fák levelei utáni kapkodásból eredt, ez alkalmazkodás; de ha a növény a fény után húzódik, ez nem alkalmazkodás, hanem physikai erők eredménye. Az alkalmazkodásnál képek vezérlenek, az utóbbinál nem. Pedig a darwinismus ama tulajdonképeni alkalmazkodást s eme physikai folyamatot egyaránt alkalmazkodásnak veszi s így mythicus elemet vesz be tanába. Addig azonban, míg az

²⁶⁾ Cursus p. 111.

első változott jelleget tisztán indokolni nem lehet, az öröklődés elve mit sem magyaráz meg.

A létért való harcban Darwin a Malthusianismust vette át elvével. A természetnek rontó ereje az, a miből érteni akarja az erősebb fenmaradását; ennyiben az egész tan „a humanitas ellen fordult brutalitás.” „Ha ²⁷⁾ valaki nem bír elég orozátlansággal azt állítani, hogy az ellenségeskedés és kölcsönös kiirtás számára legalkalmasabb tulajdonok ugyanazok, melyekből a nem positiv ideálja alakul, akkor le kell mondani minden sophisticus látszatról, mely a Darwinféle természetes kiválasztás javára szólana.”

Így kivált a positiv alkotó barátságos socialis vonzalmakat Darwin tökéletesen félreérti nagyfontosságukban, miért is e tan a tüzetes valódi emberi állapotok felfogására csak káros befolyással lehet. Ezen mechanikai alapokon mint másodrendű oki alakzat ²⁸⁾ épül az érző lények országa. Ennek veleje nem lényeg, hanem cselekvés; nem lét, hanem állapot s annyiban az érzelem nem lényegszerű, hanem tökéletesen mulékony actio. Azért az érzelmek megértéséhez a lélek felesleges fictio; az egyetemes mechanikai okság hat az egyedi erőformatiókra s „ingerli a materialét”, melynek változásai az érzelmek. A lélektan, a mennyiben rationalis, csak a tudat elemeit tárhatja fel, és mindent megtett, ha azokat a mechanikai s physiologiai „ingerekkel” összefüggésbe képes hozni (a mire pl. a physiologiai lélektan törekszik).

Az érzelemmel új tér nyílik s az objectív lét jelentőségében betetőztetik, mert az érzelem kosmikus tünemény s az egész egyetemben ugyanazon elemekben s alapformákban fordul elő. Az érzelem objectív igazságú; soha nem valami magában, hanem mindig kifejezője objectív és realis viszonyoknak. Ekképen igyekszik Dühring ismeret-elmélete számára az alapokat kimutatni. Alapja összes érzékenységünknek az ellenállás érzete. Az érzéklettel járó kedv és fájdalom szintén egyetemes tünemény s a világ minden részében, hol érző létezővel találkozunk, elő kell úgy mint bennünk fordulnia. Annyiban élet és érzelem nem fedik egymást, növény és állat közt ott van határvonal, a hol az érzelem ugrása végre hajtatik. „Élet és érzelem az egyetemes természeti erők combinációi, de olyan combinációk, melyek oly sajátos feltételek alatt lépnek fel, hogy specieficus jellegök a természet egyéb formáival össze nem zavarható,

²⁷⁾ Cursus p. 120.

²⁸⁾ Cursus p. 134.

sem pedig egy különben identicus valaminek pusztán quantitativ variatioi gyanánt fel nem foghatók.²⁹⁾ A különbség el van ismerve, de azért az anyag mégis egyetlen létezőnek állítatik.

A képzetek (Vorstellung) tér és időbeli vonatkozásokat határozott alakban fejeznek ki. A külvilág felfogásában mindenkor az értelmi factor is közre működik.

Míg az érzéki szervek az ismeret eszközzésére, addig az ösztönök rendszere s a szenvedélyek a cselekvésre vannak alkotva. „Az ösztönök nem egyebek, mint ösztönző erők, melyekhez egy érzelem oly módon csatlakozik, hogy az érzelem maga lesz azon eszközzé, mely által a természet bizonyos functióra ösztönöz.³⁰⁾ Az ösztönt tehát objectiv mechanismusnak kell tekinteni, mely az érzelem által indíttatik, s nem különbözik semmiben sem a gépek mechanizmusának mozgó eszközeitől.³¹⁾ Az érzelem kiszabja a cselekvés irányát s az ösztöni cselekvésből hiányzik a képek által való közvetítés.³²⁾

Ezen ösztönök két főalakban tűnnek elének. Az elsőhöz tartoznak a táplálkozás ösztönei, a másikkhoz a szaporodási ösztöné. „Éhség és szomjúság, valamint a nemi ösztön képezik nélkülözhetlen attributumait minden állatiságnak, mely belsőleg érzelmeiben előttünk érthető! Az ösztönök kielégítése érzelmeikkel jár és pedig az ösztönök főként a kielégítés okából vannak teremtvé, hogy a velük járó öröm keletkezzék. Minden ösztön-kielégítés egy hiányra utal s ez akadályok nélkülözhetlenek az öröm élvezetéhez, azért nincs ok azokat pessimitice felfogni.³³⁾

Az ösztönök különben ép úgy tévedhetnek mint maga a természet.

Az ösztönök felett fekszik az affectusok, szenvedélyek vagy kodélymozgalmak köre, melynél a lélektan tehetetlenségét Dühring tisztán átlátta a nélkül, hogy rajta segítene, mert csak schematicus osztályozást hoz be az affectus lényegének megmagyarázása nélkül. Az affectiók kétfélék: Az akarat nélküli természet s a hasonnemű lények által okozott affectiók. Az elsőhöz tartozik: az öröm és szomorúság, a remény és félelem, melyek az embert izolált állapotban is moz-

²⁹⁾ Cursus p. 142.

³⁰⁾ Cursus p. 153.

³¹⁾ Cursus p. 153.

³²⁾ u. o. 155.

³³⁾ Cursus p. 159.

gathatják ; az utóbbihoz : a szeretet és gyűlölet, a hála és boszú, a könyörület és irigység, a jóakarát és féltékenység. Mind ezeknek, kivált a sokszor félreértett boszúnak, nagy socialis teendőik vannak.

A tudatban a felsoroltakon kívül van még egy alakzat: a rationalis belátás. Az okok felismerését Dühring értelemnek (Verstand), az értelem érvényesítését tettekben észnek (Vernunft) nevezi. Az értelem a nemeket és okokat ismeri fel, még pedig a nemet mint az alakzatok compositiójának szabályát. Vele jár az észszerű phantasia, melyről már fentebb szözlöttünk. Az akaratot nem ismeri el önálló tehetségnek. Valóságban csak akarás van, ez pedig az ösztönző erőknek az ösztönben és indulatban egyesülete az értelmi határozatokkal. A tudatnak szerepe az akarásnál döntő jelentőségű; minél inkább emelkedik ez, annál inkább veszít az akarás természeti mechanicus jellegéből.

V.

TELEPHON, MICROPHON ÉS PHONOGRAPH.

ÍRTA RÁTH ARNOLD.

VII.

Az eddigiekből megérthette a figyelmes olvasó azt, hogy mi módon lehet a hangot tetemes távolságban újra előállítani, sőt azt is, hogy a gyengeségöknél fogva észrevehetetlen hangokat miként lehetni hallhatókká s tetszésszerű távolba eltelephonozni. Hátra marad még ama kérdés tárgyalása, valjon lehet-e a kimondott szót rögzíteni, s bármikor is újra hallhatóvá tenni?

A hang, mint tudjuk, mozgási jelenség, s ennek alapján első kérdésemre határozott igennel felelhetünk. Oly készüléket, mely az elénekelt hangnak mintegy képét állítja elő, már 1856-ban szerkesztett Scott s phonautograph-nak nevezte el. Ez egy parabolicus szöcsőből áll, mely gyúpontja táján igen finom hártyával van átkötve. E hártyára viaszszal egy finom üvegszálaeszkát ragasztunk. Ha előtte be-kormozott papírral bevont hengert forgatunk, úgy hogy az üvegszál hegye érintse a papírt, rajta rendes körvonal származik. De ha a henger forgatásakor a szöcső előtt valami hangot keltünk, a lemez a ráragasztott üvegszállal együtt rezgésnek indul, s hullámvonal

keletkezik a kormozott papíron. Ily módon a különböző szavaknak cifrábnál cifrább alakú hullámvonalakból álló képeit állíthatjuk elő; csak hogy ezeket bajos volna elsyllabizálni és teljesen lehetetlen a nekik megfelelő szokat újra felidézni. Pedig Scott magának akarta tulajdonítani a phonograph feltalálásának dicsőségét, mely jogosan csak Edisont illeti meg.

Később Cros határozottan azt állítá, hogy ilyen beszélő phonograph létrehozható, hanem adós maradt a készülékkel; utána Napoli s Deprez ugyanazon kérdés megoldásával foglalkozva azon meggyőződésre jutottak, hogy az a lehetetlenséggel határos. Nem esoda tehát, ha a kérdés iránt érdeklődő európai tudósok nagyon is kétkedve vették az amerikai lapok azon hírért, hogy Edison teljesen megoldotta azt.

Nem akarván visszaélni a szíves olvasó türelmével, nem fogom Edisont nyomról-nyomra követni fölfedezés közben, hanem egyenesen áttérek a tökéletesb formájú phonograph leírására. Edison phonographja mindenkéül egy sárga rézhengerből áll, melynek hossza körülbelöl 2 dm. s átmérője 1 dm. E henger tengelyének a forgattyú felé eső része csavarmentekkel van ellátva, minek következtében egyenletesen oldalt tolódik; a tengely tulsó végére pedig kis lödító kerék van erősítve. A henger csavar-alakú barázdával bír, melynek menetei teljesen megfelelnek a tengely csavarmenteteinek. A készülék másik részét egy kurta kerek nyílással bíró szöcső képezi, mely alá a rugalmas igen vékony vaslemez van erősítve. A lemez alatt finom aczélrugó látható, végén egy picziny, legfölebb 1 mm. hosszú tompa hegyű szögecskével -- vagy finomabb készülékeknél írógyémánttal -- ez a lemez közepére merőleges állású. A lemez nem érintkezik közvetlenül a rugóval, mert közéjük két darabka kaucsuk eső tétetik. Ezen rész a henger elé állítható olyformán, hogy a rugó szögecskéje épen beleillik amannak barázdájába. Ha még a hengert egy staniol lemezzel vonjuk be, kész a phonograph, — a hangot rögzítő készülék, melynek működési módja, már a leírásból is kiviláglik. Képzeliük ugyanis a szögecskét úgy állítva, hogy ez a staniol lemezt a henger barázdájába benyomja s forgassuk meg a hengert, a szögecske a staniol lemezen egy csavar alakú, s egyformán mely barázdát fog húzni, föltéve, hogy a tölesér lemeze s így a szögecske is nyugalomban van. De a mint valaki a csöbe beszél, a vaslemez rezgése a kaucsuk csövecskék s a rugók segítségével átvitetnek a szögecskére, mely most minden rezgésnek megfelelőleg többé-kevésbé

mélyen bemetszi a staniol lemezt. A hány rezgésből állott a hang, ugyanannyi mélyedést állít elő a szögecske, még pedig mélyebbeket, ha a hang erős, és csekélyebbeket, ha a hang gyöngye volt. Minthogy az önlemez a nyert benyomásokat híven megtartja, a szavakat könnyen rögzíthetjük. De ki olvassa el, kicsoda képes fenhangon kiejteni ezen apróbb-nagyobb mélyedésekből álló barázdának titkait. Ember arra nem képes, már azért sem, mert a jeles physicus Mayer búvárlatai szerint a szögecske által okozott benyomások ugyanazon szó mellett is változnak, ha a rezgő lemezhez közelebb vagy távolabb mondjuk ki azt. Edison ezen feladatot a legegyszerűbb módon maga a gép által oldatja meg. Ugyanis visszacsúsztatja a szögecskét tartalmazó részt, s azt a barázdába helyezi oda, hol a kiejtett szó által okozott benyomások kezdődnek. Ha most újra forgatja a hengert, a szögecske kénytelen a barázdának általa okozott, hogy úgy mondjam göröngyein átugrálni, mi által ez a szócső rugalmas lemezt rezgésbe hozza. Természetes, hogy az így előidézett rezgés tökéletesen olyan, mint volt az, mely a benyomásokat tette, s így a rezgő lemez elé egy nagyobb kúpalakú csövet tartva, azt fogjuk hallani, hogy a gép halkan bár, de érthetően ismétli az elébb elmondott szót.

Ez a híres Edison-féle beszélő phonograph, a XIX-dik század legszebb találmányainak egyike. Beszélő gépek ugyan már régebben léteztek, ezek közt a legkitűnőbb a bécsi Faber-é, melyet ő maga körülbelül tizenkét évvel azelőtt mutogatott Magyarországon is. De ez a phonographnak nyomába sem léphet! Szerkezete is lényegesen más, mert az tökéletes utánzása a hangot előidéző szerveknek. Így a tüdőt helyettesíté Faber fuvó által, a hangszálakat rugalmas elefántesont lemezkével stb. „Faber... a hangot s a beszédet feltételező rezgések mechanikai *okait* reproducálta: míg Edison épen ezen rezgéseknek mechanikai *hatását* aknáztta ki. Faber utánozza beszélő szervünknek mozgását, míg Edison a fül dobhártyájának azon mozgását reprodukálja, melyet benne a beszélő szerv mozgása által keltett légrezgések támasztanak.“*) Oly egyszerű az elv, hogy az ember szintén kísértetbe jön azt mondani: hisz ezt én is kitalálhattam volna!

Hogy magunknak hamis fogalmat ne alkothassunk a phonograph működési képességéről szükségesnek tartom a következőket megjegyezni. A phonograph igen halkan beszél; s hogy szavát tágas teremben meghallhassuk, a rezgő lemez elé egy hosszú csövet kell

*) Carl: Repertorium für Exper. Phys. 1878. VII. füzet.

tartanunk, mely meggátolja a hanghullámok szétszóródását. Nyelve hogy úgy mondjam nehezen pereg, mert rácsol s különösen a szíszegő mássalhangzókat nehezen bírja visszaadni. Edison szerint e hiány az által pótolható, ha a szócső kerek nyílása szűk, s ha szegélye éles, sőt még jobb, ha a nyílás kerületébe fogakat vágunk. A reprodukált hang sajátságos, — még pedig nem épen kellemes színezetű, mi a szögecske s a staniol-lemez közti súrlódás eredménye. Itt azzal lehet segíteni, ha a reproductio alkalmával a szócsövet egy vagy több darabka posztóval takarjuk le, csak hogy ezáltal a hang gyengül. Ha a phonographot daloltatjuk, gyakran hamis hangot ad, mit el szoktunk nézni a primadonnáknak, de a gépnél lényeges hiba, s akkor fordul elő, ha nem egyforma sebességgel forgatjuk a hengert.

Mivel a hang magassága az egy másodperczben tett rezgések számától függ, igen természetes, hogy a reproducált hang annál magasabb lesz, minél gyorsabban, s annál mélyebb, minél lassabban forgatjuk a hengert. Így aztán nem vehetjük rossz néven, ha hamisan énekel; de azt sem fogjuk csodásnak találni, ha a phonograph mély bassus-hangon belekiáltott mondatot kiállhatatlan, czérnaszál vékonyságú hangon fogja ismételni. Ezen kellemetlen körülmény elmellőzhető a nagyobb szabású phonographoknál, melyeknek hengerét úgy a rögzítésnél, mint a reproductionnál egy óramű forgatja mindig ugyanazon sebességgel.

Igaz, hogy a phonograph hiányos műszer, de ne feledjük, hogy még a fejlődés korszakában van. Hisz alig két éves, s már is mily csodás dolgokat művel! Európában először 1877. márczius 11-kén mutatták be ezen műszert a párizsi francia akadémia ülésén. A jelenvoltak egyike, de Parville, hosszabban referál ezen kísérletről a „Journal des Debats“ lapban. Elmondja, hogy Putkas, Edison küldötte francia nyelven ezeket jegyezteté föl a phonograph által: „A phonograph nagyon megtisztelve érzi magát, hogy a tudós társaságnak mutattatik be.“ Néhány percz múlva az eszköz mindenki által hallhatóan ismétlé az elébb hallott szavakat, persze erősen amerikai kiejtéssel, a mi azonban nem a gépnek, hanem Putkas úrnak hibája volt.

Erre a különben komor társaságot rendkívüli izgatottság fogta el, — mindenki tapsolt, — de csakhamar elszégyelték magukat, a mint egy hang az egész kísérletet szemfényvesztésnek s az imént hallott hangokat hasbeszédnek nyilvánítá. E hitetlenek azonban kényszerültek meghajolni a valóság előtt, s beismerni, hogy a phonograph

a közönséges beszédet, éneket, sőt a kettős éneket (duo) is képes ismételni. Megpróbálták ugyanazon staniol lemezre három különböző mondatot rögzíteni, s a gép mind a hármat hűségesen reprodukálta, a zűrzavaros hangokat nehezen ugyan, de még is meg lehetett érteni. Az egyszer följegyzett mondatot többször is lehet a géppel elmondítani, csak hogy többszöri ismétlés után a szók nehezen érthetők, mert a puha ónlemezek emelkedései elkopnak a kemény szögecskének nyomása alatt. Ezen úgy lehet majd segíteni, ha a szavakat keményebb anyagra, például rézlemezre fogják jegyeztetni.

A mondatok rögzítésénél kellemetlen az, hogy a beszélő ajkait egészen a szócsóhöz kénytelen szorítani. Edison különben reményt nyújt, hogy az eszköz érzékenységének nagyobbitásával a távolabb kiejtett szavakat is képes lesz megörökíteni. A ki a párizsi világtárlaton volt, személyesen meggyőződhetett a phonograph jeles tulajdonságairól. Sőt Budapesten is bemutatták, s minthogy egy ily alkalommal magam is jelen voltam, mint fűtanú bizonyíthatom az eddig mondottaknak hitelességét.

Megszólaltatták a phonographot magyar, svéd s török nyelven; hallottuk őt szavalni, vezényelni, dalolni; eldalolta a „Hullámzó Balaton tetején“, s a „Kis szekeres, nagy szekeres“ dalokat, mindent a legnagyobb szabotossággal, ugyanazon hangszínezettel s hanghordozással.

Befejezésül még a phonograph alkalmazásáról fogok röviden szólni Edisonnak a „Norh American Review“-ban (1878. május-junius) czikke nyomán. Mindenek előtt levélírássra használható a készülék. A vakok s az írásban és olvasásban járatlanok is phonographfal íratják s általa olvastathatják el leveleiket. Az üzlet embere is nagy hasznát veheti, mert a hengerre két ónlemezt alkalmazva két phonographicus levelet kap, az egyiket elküldi, a másik ellenőrzésképen nála marad.

Ily levelek aztán nem csak a gondolatot adják vissza, de elárúlhatjuk azt is, mily hangon diktálta azt az illető. Hogy a phonograph e czélra jobban megfeleljen, henger helyett egy sík lapot használnak, melyre a szögecske szintén csavarvonal alakjában vési a mondatokat. Ily módon megörökíthetők a nagy szónokok beszédei is, s idővel talán az országgyűlési gyorsírók is nélkülözhetők lesznek. — Továbbá a phonograph felolvasó is lehet, s eljöhét az idő, mikor ily phonographicus könyveink lesznek, miket olvasni sem kell, csak meghallgatni! Természetes, hogy zenedarabokat, s híres művészek

dalait is megörökíthetjük általa. Így megtörténhetik, hogy az árverező csarnokokban ilyet is főgunk hallani: Patti Adelinának, vagy a kinek jobban tetszik Gerster Etelkának híres áriája! x krajezár, ki ád többet?! — Megtörténhetik, hogy a dajka helyett a phonograph fogja elaltatni a csecsemőt. Végül világos forradalmat idézhet elő a távírás terén. Mert be van bizonyítva, hogy a phonograph által reproducált rezgések képesek a Bell-féle telephont működésbe hozni. Csak azon fordul meg a kérdés, mily módon kellene a phonographot a telephonnal összecombinálni, hogy sürgönyözésre is alkalmas legyen. Edison jelenleg épen e kérdéssel foglalkozik s kitelik tőle, hogy meg is oldja.

VI.

VELENCZE MODERN TITKAIBÓL.

ÍRTA: WILKIE COLLINS.

(4. folytatás.)

III. RÉSZ. — XIII. FEJEZET.

Ágnes 1861. évi tavaszán ott nyaralt barátainál, kik az ivadék nélkül elhalt lord után a Montbarry lordságot örökölték. Az öreg dajkát nem választották el úrnőjétől. A szép ir birtokon találtak számára egy helyet, melyet életfogytiglanra neki adományoztak. Új hatáskörében igen boldognak érezte magát. A velencei szálloda részvényeinek első félévi osztalékát arra költötte, hogy a gyermekeknek ajándékokat vett; jellemző pazarlás.

Az év kezdete táján a biztosító intézetek igazgatói meghajoltak a körülmények előtt; kifizették a tízezer fontot. A mint ez megtörtént, az özvegyiségre jutott lady Montbarry báró Rivarral elutazott az Egyesült-Államokba. A hírlapok tudományos rovatai beszéltek, hogy a báró a nagy amerikai köztársaságban a kísérleti vegytan jelen állását akarja tanulmányozni.

Tudakozódó barátainak pedig nővére azon felvilágosítást adta, hogy ő is elkíséri bátyját, mert reméli, hogy a légváltoztatás esilapító hatással lesz sújtott lelkére. Ágnes szintén könnyebbültnek érzi magát, a mint Westwick Henry, ki épen látogatóba jött bátyjához, e hírt elmondta neki.

— Ha az atlanti oceán lesz köztünk, akkor tán nem lesz több bajom e rettenetes asszonynyal, mondá.

Egy héttel később azonban oly esemény történt, mely újból eszébe juttatá a „rettenetes asszony“-t.

Henryt e napon Londonba szőlítették teendői. Elutazása előtt még egyszer előadta kérését Ágnesnek; de kitűnt, hogy a gyermekek ártatlanságukban meghiúsították a sikert. Másrészről azonban erős szövetséges társul nyerte meg sógorasszonyát.

— Legyen csak türelemmel, mondá neki a lady, majd azon leszek, hogy a gyermekek más irányú befolyást gyakoroljanak rá. Ha rajtuk áll, hogy Ágnest hajlandóbbá tegyék ön iránt, akkor meg is fogják tenni.

A két nő és még néhány vendég elkisérték Henryt a vasúti állomáshoz.

Épen visszajöttek, midőn a szolga jelenté, hogy egy Rolland nevű asszony óhajt beszélni a ladyvel.

— Nő?

— Igen is, lady.

Lady Montbarry Ágneshez fordult.

— Ez az a személy, a kit az ön ügyvéde keresett, mikor az eltűnt futár nyomait akarta kutatni.

— Tán azt az angol cselédet gondolja, a ki Velenczében lady Montbarrynál volt.

— Kedves Ágnesem, ne említse Montbarry irtózatos özvegyét azon a néven, melyet most én viselek. Stephen és én megállapodtunk abban, hogy azon a neven fogjuk említeni, melyet férjhezmenetele előtt viselt. Lady Montbarry én vagyok, ő meg a „grófnő“. Így aztán nem zavarnak össze bennünket. — Hát az a mistress Rolland nálam szolgált, mielőtt a grófnőhöz ment. Nagyon megbízható személy, csak egy hibája volt, a mi miatt el kellett őt küldennem: mogorva kedélyű; a többi cselédek folyvást panaszkodtak rá. Nem akarna vele beszélni?

Ágnes igennel felelt; remélte, hogy tán megtud valami hírt a férjéről. Ferrariné már lemondott minden kísérletről, hogy eltűnt férjét nyomozza. Özvegyi gyászba borult. Ágnes változhatlan hűsége folytán állomást kapott Londonban, abból élt. Most még csak egy reménye van, hogy kideríti Ferrari eltűnésének titkát, ha Ferrari volt cseléd-társa tud valamit. Ágnes feszült kebelével követte barátnőjét a szobába, a hol Rolland asszony várakozott.

Egy csontos, kis termetű, beesett szemű, szürke hajú éltes asszony várta őket; a mint beléptek, fölkelt székéről és komor alázattal üdvözölte a hölgyeket. Sűrű szemöldök, szörnyű mély, ünnepestes hang, nyers, bárdolatlan modor, a nőiség teljes hiánya — a legkevésbé vonzó alakban megtestesült erényt tüntették elő e jeles személyben. Idegenek, mikor megismerkedtek vele, csodálkozva szoktak tünődni azon, hogy miért nem visel férfiruhát e nő.

— Hogy érzi magát, mistress Rolland?

— Oly jól, a hogy magamféle éltes asszony magát érezheti.

— Szolgálhatok önnek valamivel?

— Nagy szíveséget tehetne nekem, ha felvilágosításokat adna, mikép viseltem magam, mikor kegyednél szolgáltam. Egy beteg hölgyhöz ajánlottak engem, ki nem rég jött ide lakni az ön szomszédságába.

— Ah! Igen! Hallottam róla; mrs. Carbury; említették előtttem; igen csinos unokahuga van. De ön már régebben ment el tőlem. Mrs. Carbury bizonyára azt kívánja, hogy azon úrnőtől vigyen bizonyítványt, kinél legutoljára szolgált.

Az erényes méltatlankodás sugara villant meg Rolland asszony beesett szemeiben. Egyet köhécselt, mint ha azon az „utolsó úrnőn” köszörülne torkát.

— Megmondtam Carbury asszonynak, hogy azon személy, kinél utoljára szolgáltam, — s kinek érdemszerinti czímét mylady jelenlétében valóban nem említhetem, — Amerikába utazott. Mrs. Carbury tudja, hogy én e személyt önkaratomból hagytam el; azt is tudja, hogy mi okból, és helyesli eljárásomat. Önnek egy szava, mylady elégséges lesz, hogy nekem biztosítsa ez új állomást.

— Szívesen, — Rolland asszony; ily körülmények közt nem lehet ellenvetésem. Mrs. Carbury holnap délután két órakor honn fog találni.

— Mrs. Carbury kissé gyöngélkedő, s nem igen hagyhatja el házát. Majd unokahuga, Mrs. Haldane intézi el helyette az ügyet, ha myladynek nincs kifogása az ellen.

— Legkevésbé sem. A kedves kis leány mindenkor szíves fogadtatásra számíthat. De várjon csak kissé Rolland asszony. Ezen úrhölgy, miss Lockwood, — férjem rokona, s az én barátnőm, — szeretne önnel beszélni a futárról, ki a boldogult Montbarry lord szolgálatában állott Velenczében.

Rolland asszony bozontos szemöldöke sugarasan megrándult a

társalgás ez új fordulata miatt. Csak annyit mondott, hogy „sajnálom asszonyom.”

— Ön talán nem is tudja — kezdé Ágnes — hogy mi történt, mióta Velenczéből távozott? Ferrari rejtélyesen eltűnt a palotából, s azóta hírét sem hallották.

Rolland asszony behunyta szemeit, mintha titkos víziók kísértének az eltűnt futár emlékezetével, melyektől tisztességes asszonynak iszonyodni illik.

— Ferrariról semmit sem mondhatnak, a mi meglepetésbe ejtene — mondá legmélyebb bass hangján.

— Ön felette szigorúan ítél róla, — jegyzé meg Ágnes.

Rolland asszony felnyitá szemeit.

— Én senkiről sem ítélek túlszigorúan ok nélkül. Mr. Ferrari úgy bánt velem, mint senki más az élő lények közül, sem ezelőtt, sem ezután.

— Hogyhogy?

Rolland asszony eliszonyodva, megbotránkozva válaszolá:

— Szerelmi ajánlatokkal merészelt ostromolni.

Lady Montbarry elfordult és zsebkendőjével sietve eltakarta száját, hogy elnyomja a kacaját, mely kitörni készült.

Rolland asszony zord örömmel szemlélte a megütközést, melyet leleplezése Ágnes arczára varázsolt.

— És midőn méltó felháborodással szabadkoztam, elég vakmerő volt mentségeül azt hozni fel, hogy a palotabeli élet unalmas és nem tudja mit tevő legyen szórakozás céljából.

Attól tartok, hogy nem értett meg teljesen. Én nem érdek nélkül tudakozodom Ferrari felől. Tudja ön, hogy Ferrari nős?

— Sajnálom feleségét.

— Szegény bizonyosan bánkodik érte.

— Inkább hálát adhatna az Istennek, hogy megszabadult tőle.

— Én Ferrariné asszonyt gyermekkorá óta ismerem, — folytatá Ágnes, és valóban szeretném, ha e tekintetben némileg segítségére lehetnék. Nem vett észre Ferrarin Velenczében tartózkodása alatt olyasmit, a mi megdöbbenő eltűnésére némi világot vethetne? Mily viszonyban élt például urával és urnőjével?

— Urnőjével oly bizalmas viszonyban, melyet egy tisztességes angol szolgáló is megvetésre méltónak fog tekinteni. Bízmaskodó modorával rávette, hogy kifecsege neki összes magán körülményeit, — hogyan került össze nejével, miként bánik vele, s mint szorongatják

egyre másra hitelezői, s több effélet, — mint ha csak egyranguak lettek volna. Hitvány ember volt; bíz én olyannak neveztem őt.

— És ura? kérdé tovább Ágnes. Mily lábon állott Ferrari Montbarry lorddal?

— Az én uram, a lord, elzárkozottan élt tanulmányaival és szíve bánatával, — mondá Rolland asszony komor ünnepélyességgel, melyen a boldogult lord iránt mély tisztelet tükröződött. Mr. Ferrari a rendes időben kikapta fizetését, s egyébbel nem törődött. „Ha tehetném, én is elhagynám e helyet; de nem tehetem.“ Ezek voltak utolsó szavai, melyet hozzám intézett, azon reggel, midőn a palotát elhagytam. Nem feleltem. Azóta semmit sem hallottam Ferrariról.

— Hát csakugyan nem tud olyasmit, a mi e sötét történetre fényt vethetne?

— Épen semmit, — mondá Rolland asszony, leplezetlen kárörömmel az általa okozott csalódás fölött.

— Ha jól tudom, volt ott Velenczében a családnak még egy tagja, — folytatá Ágnes azon elhatározással, hogy minden áron végére jár a dolognak.

— Rivar bárót értem.

Rolland asszony szétterpeszté fekete kesztyűvel fedett reneteg kezeit, mintegy némán tiltakozva a vallatás ez új tárgya ellen.

— Tudja ön miss, hogy én helyemet azon tapasztalatok folytán hagytam el —

Ágnes közbeszólt.

— Én csak azért hoztam szóba e nevet, hogy nem követett-e el Rivar báró olyasmit, a mit összefüggésbe lehetne hozni Ferrari sajátságos magaviseletével.

— Tudtommal semmit, — mondá Rolland asszony. A báró és Ferrari úr (ha érdemes e czímet használni) egy fajta madarak voltak; a mennyire én megítélhettem, egyik oly lelkiismeretlen volt, mint a másik. Egyszerű nyíltszívű asszony vagyok. Mondok mindjárt egy példát előbbi állításom igazolására. Mielőtt a házat elhagytam, — előtte való este, — hallottam a mint a báró mondta: Ferrari nekem ezer fontra lenne szükségem. Mit tenne ön meg ezer fontért? S hallottam Mr. Ferrari választ.

— Akár mit sir, csak rá ne jöjjenek.

Én ugyanis a folyosón mentem végig és akaratlanul tanúja voltam a párbeszédnek, melyet a nyitott ajtón keresztül elég vilá-

gosan hallottam. Többet nem tudok. Itéljen már most miss belátása szerint a mondottak után.

Ágnes kissé gondolkozóba esett. Ezer fontot tartalmazott azon névtelen levél is, melyet Ferrariné kapott.

Volt talán némi összefüggés e levél és az imént hallott párbeszéd között? Rolland asszonyt tovább faggatni nem igen látszott célirányosnak. Aligha tudott volna oly további felvilágosításokat adni, melyek a szóban forgó kérdésre nézve némi jelentőséggel bírhattak. Nem maradt tehát egyéb hátra, mint a szolgálati bizonyítvány kiállítását megigérni, s azzal a jóra való asszonyt elbocsátani.

Ismét tehát egy újabb kísérlet az eltűnt ember nyomozására, mely, mint a többi, megint csak sikertelenül végződött.

E napon bizalmas családi ebéd volt Montbarryéknál.

A ház egyetlen vendégeül az új lord öcsese, — nővérének Barville ladynek legidősb fia, — ült az asztalnál. Lady Montbarry nem állhatta meg, hogy Rolland asszony szörnyűlködő mély hangjának sikerült utánzatával, dévajkodva el ne beszélje a Rolland asszony erénye ellen megkísérelt első (és utolsó) ostromot.

Férje kérdésére, hogy minek köszönhatték e jóra való személy látogatását, természetesen szóba hozta miss Haldane kilátásba helyezett látogatását.

A feltűnően szótlan Barville Arthur e név hallatára egyszerre beszédessé lett és egész lelkesedéssel szólt közbe. — Miss Haldane, — mondá — a legbájosabb leány Írország területén! Tegnap is gyönyörködtem benne, midőn kertjük előtt lovagoltam el. Hány óra tájban jön? Kettő előtt? Majd benézek a salonba. Égek a vágytól vele találkozni és megismerkedni!

Ágnes mulattatta a lelkesedés e kitörése.

— Ah, gyorsan megy! Talán bizony már a szerelmi vallomás is megtörtént?

Arthur komoly hangon válaszolt.

— Az ügy nem alkalmas tréfa tárgyára, — mondá. Naponta ott voltam a kert-töltésen, várva megjelenését. Miss Haldanétól függ, hogy a világ legboldogabb, vagy legboldogtalanabb embere legyek.

— Bohó fiú! Hogy beszélhet ily bolondot?

Tagadhatlan, hogy bolondot mondott. De ha Ágnes a jövőbe lát, felismerte volna, hogy ez csak kezdete a kezdetnek. Felismerte volna, hogy e lángoló ifjú egy fokkal közelebb fogja őt vinni ahoz az úthoz, mely Velence lagunáiba vezet.

XIV. FEJEZET.

A nyári hónapok multával a velencei palota átalakítása modern kényelemmel berendezett szállodává, rohamos lépésekkel közeledett befejezése elé.

Az épületnek a csatorna felőli homlokzatát bölcsen meghagyták eredeti alakjában. De belseje a kor igényeihez képest szükségképen átalakítandó volt; a helyiségeket kiforgatták eredeti alakjokból. A tágas termeket apróbb „lakosztályokká“ változtatták, melyek mindegyike három—négy szobából állott. A felsőbb emeletek széles folyosói bőséges alkalmat nyitottak szűk ágyas szobák egész sorainak berendezésére, melyek cselédeknek és szűk erszényű utazóknak voltak szánva. Semmi áldozatot sem kíméltek, a csín és kényelem rovására; a födények dús metszetekkel és festményekkel lettek felékesítve; különös gondot fordítottak a szálloda előkelőbb helyiségeire, melyeknek mennyezete pazar fénynyel, gazdag aranyozással láttatott el, felhasználva a régi díszítést, és megtoldva, kijavítva ott, hol azt az idő vasfoga szükségessé tette. Az épület berendezésének ez új átalakításában egyetlen kivételt képezett az egyik épületszárny első és második emelete. Itt a szobák oly mérsékelt kiterjedéssel bírtak, és elhelyezésök, valamint berendezésök oly kitűnő ízlésre mutatott, hogy az építész jónak látta e helyiségeket meghagyni, úgy a mint voltak. Később kitűnt, hogy e helyiségekben Montbarry lord és Rivar báró laktak; előbbi az első, utóbbi a második emeleten. A szobát, melyben Montbarry elhunyt, ágyas szobára különösen alkalmasnak találták és tizennégyes számra keresztelték. A fölötte levő szoba, mely a bárónak hálószobául szolgált, a szálloda jegyzékében a harmincznyolczas számot nyerte.

Az elfakult díszitményeket a falakon és mennyezeten kicsiszolták és helyre igazították, a nehéz, ódondivatú ágyakat, székeket és asztalokat új, fényes és ízléses bútorzattal pótolták; szóval e két szoba a szálloda legkényelmesebb és legkedvesebb helyiségeül kiánálkozott. Az épület legelhagyatottabb részei is új, pompás életre ébredtek; itt egy fényűzéssel berendezett étterem, ott egy elfogadó szoba, teke- és dohányzó-szoba kínálgatták kényelmöket.

Még a börtönszerű, nedves pinczehelyiségek is, az újabb tudományos vívmányoknak megfelelő tervszerint világítva és szellőztetve, mintegy varázsszóra, átalakultak konyhák, cseléd-szobákká,

jégtartó helyiségekké és borpinczékké, mindannyi Olaszország legnagyobb szállodájához méltó berendezéssel.

Áttérve Velence hullámcsókolta házsorairól Irland virányaira, mindenekelőtt azt kell följegyeznünk, hogy Rolland asszony elnyerte a komorna-állást a beteges Carburyné asszony házában; és hogy a szőke miss Haldane, miként egy női ruhába öltözött Caesar, jött, látott és győzött az új Montbarry lord kastélyában, megjelenése első pillanatában.

Maguk a nők is oly elragadtatva nyilatkoztak felőle, akár csak Barville Arthur. Montbarry lord kijelentette, hogy a miss az egyetlen tökéletes és elragadó nő, kit valaha életében látott, a mi bizony saját ismeretsége iránt nem nagy udvariasságra mutatott. Az öreg dajka nyilatkozata szerint a kisasszony úgy nézett ki, mintha abban a pillanatban szállott volna le a festő vásznáról, s hogy tökéletessé legyen, nincs egyébre szüksége, mint egy arany keretre isteni alakja körül.

Miss Haldane nem kevésbbé ragadtatott el új ismeretsége által; megelégedve hagyta el a lord házat.

Pár óra mulva Arthur tisztelgett Carburyéknél; virággal és gyümölcscsel kedveskedett és kérdést tett, hogyan érzi magát Carburyné asszony, s elfogadhatja-e a lord és lady, valamint miss Lockwood látogatását. Egy hét mulva a két család a legbizalmasabb barátságra lépett egymással.

Carburyné asszony, kit gerincebaja huzamosb idő óta pamlaghoz szegezett, egyetlen szórakozásában, a legjobb s legujabb novellák olvasásában, — unokahugára volt utalva.

Arthur ennek nyomára jutva ajánlkozott, hogy a felolvasó tisztségét megosztja miss Haldane-nel.

Mindenhez értve, ügyességgel és helyes érzékkel felruházva, csakhamar oly reform-javaslatokat tett Carburyné asszony életmódja és fekhelyének elrendezése körül, melyek érezhetőleg enyhítették a szegény asszony szenvedéseit és derengő fényt ébresztettek komor életében.

A nénye háladatossága iránt szerzett e jogos igények, támogatva a kétségkívül előnyös személyes tulajdonok által is, gyorsan és fokozatosan emelték Arthur értékét a bájos unokahug szemeiben.

Mi tagadás benne, miss Haldane jól tudta, hogy az ifjú szerelemre lobbant iránta, habár ez utóbbi szokott hallgatag modorában egy szóval sem árulta el érzelmeit.

Saját érzelmeinek kifürkészését Arthur irányában, már nem tartotta oly sürgősnek. De a szenvedő lady zárkózott élete adta éles megfigyelő tehetségével csakhamar felfedezte miss Haldane egyéniségén az ébredő vonzalom jeleit, melyet azelőtt egyéb csodálóiával szemben soha sem tapasztalt.

Carburyné asszony, miután az ügyet magában meghányta-vetette, megragadta Arthur érdekében az első kedvező alkalmat, hogy próbára tegye a leányt.

— Nem tudom mit fogok tenni, ha majd Arthur elutazik, — mondá egy napon.

Miss Haldane élénken feltekintett himzéséről.

— Csak nem szándékozik minket elhagyni! — kiálta fel.

— Kedvesem, már is egy hóval meghosszabította az időt, melyet nagybátyja házában tölteni szándékozott. Atyja és anyja bizonyosan szeretnék már körükben látni.

Miss Haldane oly könnyedén vette ez érvet, a mint az csak olyan lényektől telhetik ki, kiket a szenvedély csábjai hatalmukba kerítettek.

— Miért ne jöhetnének el atyja és anyja ide Montbarry lord-hoz, ha látni óhajtják őt? — kérde. — Tódor tere csak harmincz mérföldnyire van ide, és lady Barville édes testvére Montbarry lord-nak. Csak nem lehet közöttök ceremonia-kérdés!

— Lehet, hogy más irányban vannak lekötve, — jegyzé meg Carburyné asszony.

— Kedves népém, mi nem tudhatjuk azt. Talán jó lesz, ha megkérdezi Arthurt.

— Talán jobb lesz, ha *magad* kérdezed meg.

Miss Haldane ismét himzése fölé hajolt. Bármily gyorsan történt is az, nénje még láthatta arczát, — s ez arcz elárulta.

Másnap midőn Arthur ismét Carburyéknál volt látogatáson, Mrs. Carbury valamit sugott a fülébe, míg unokahuga a kertben időzött. A legujabb novella ott feküdt az asztalon elfeledve.

Arthur követte miss Haldanet a kertbe. Másnap levelet írt szüleinek, mellékelve miss Haldane arczképét.

Sir Theodore és lady Barville még azon a héten megérkeztek és bírálatot mondhattak az arczkép hűségéről. Korán kerültek össze és elyben nem lehetett kifogásuk mások korai házassága ellen. Miután a kor kérdése ekképen elintéztetett, semmi egyéb akadály sem forgott fenn az ellen, hogy az igaz szerelem megtalálja boldog vég-

czélját. Miss Haldane egyetlen gyermeke volt szüleinek és jelentékeny vagyon felett rendelkezett. Arthur előmenetele az egyetemen elég tisztességes volt ugyan, de nem annyira fényes, hogy tanulmányainak félbenszakítását szerencsétlenségnek lehetett volna mondani. Sir Theodore legidősebb fia levén, társadalmi állása már ez által is eléggé biztosítva volt. Huszonkét éves volt, a fiatal lady pedig tizennyolcz. Ily körülmények közt nem volt elfogadható indok, mely a szerelmesek megvárakoztatása mellett szólott és menthetetlen lett volna a menyegzőt september első hetén túl halogatni.

Azon időre, mely alatt a vőlegény és menyasszony az elmaradhatlan menyegzői utazást szükségképen foganatosítani fogják, Carburyné asszony egyik nővére vállalkozott az unokahug ideiglenes helyettesítésére. El volt intézve, hogy a fiatal házaspár a mézes hetek eltelte után vissza tér Irlandba, állandó tanyát ütni fel Carburyné asszony tágas és kényelmes házában.

Ezen tervek augusztus közepe táján állapítottak meg.

Ugyanezen időben az átalakítás utolsó vonásai is befejezésökhöz közeledtek a velencei ódon palotán. A szobák gőzerővel rendeztetek be; a pinczehelyiségek egészen átalakítottak; a szálloda-igazgató lassankint maga köré toborozta a betanított cselédek egész seregét és széles Európában kikürtölték, hogy az új szálloda októberben adatik át a közhasználatnak.

XV. FEJEZET.

(Miss Lockwood Agnes Ferrariné asszonyhoz.)

„Megigértem önnek, kedves Emilia, hogy hírt adok Mr. Barville Arthur és miss Haldane menyegzői ünnepélyéről. Már tized napja, hogy ez végbe ment. De ez idő óta a ház ura és úrnője távollétében annyi a dolgom, hogy csak ma érek rá megírni e levelet.

„A menyegzői meghívások miss Haldane nénjének gyöngélkedő állapotára való tekintettel, mindkét részről csak a családtagokra szorítkoztak. A Montbarry család részéről Montbarry lordon és lady-n kívül jelen voltak: sir Theodore és lady Barville, Mrs. Narbury (kétségtől emlékszik ön még a lord e második nővérére), Mr. Francis és Mr. Henry Westwick. A három kis leány és én voltunk a nyoszolók. Hozzánk csatlakozott még két fiatal leány, mindkettő unokanővére a menyasszonynak, s mindkettő szép és kedves.

„Fehérbe voltunk öltözve zöld díszítéssel, Irland színeivel; s mindegyikünk aranykarpereczet viselt, a völégény ajándékát. Ha hozzászámítva még a felsoroltakhoz Carburyné asszony családjának idősb tagjait, és mindkét ház régi öreg cselédjeit, — kik kiváltságot nyertek a lakomán való részvételre a terem alsó zugában, — ismerni fogja a lakadalmi ebéden jelen voltak teljes névsorát.

„Az idő szép, az egyházi szertartás emelkedett volt. Nem lehet leírni, mily elragadón nézett ki a menyasszony és mily kellemes volt minden mozdulata az egész ünnepély alatt. Ebéd alatt vidám jókedv pezsgett és a pokárköszöntőknek vége-hossza nem volt. Az utolsó beszédet a társaság szétoszlása előtt Mr. Henry Westwick mondta; ez volt valamennyi közt a legtalpraesettebb. Mr. Henry egy szerencsés javaslattal állt elő, mely egyhangú életemben felette váratlan fordulatot idézett elő.

„Ha jól emlékezem szavaira, így végezte beszédét: Egy tekintetben mindannyian egyértelműek vagyunk, abban ugyanis, hogy őszintén fájlaljuk, a válás idejének közeledését, és hogy valamennyien óhajtjuk a viszontlátás örömét. Miért ne láthatnók egymást viszont? Most az őszi évszakban vagyunk; és a társaság legnagyobb része ura idejének s hosszabb időre is elhagyhatja családi otthonát. Mit szólnának önök ahhoz, (feltéve, hogy egyéb fontosabb teendőik nem gátolják), ha találkoznánk ifjú barátainkkal, az új házaspárral, mielőtt menyegzői utjokat befejezik, s így megújítanók a kölcsönös baráti érzelmeket s e kedves nap emlékezetét, a mézeshetek örömeire rendezendő hasonló ünnepélylyel? Az új házaspár Olaszországba utaztában Németország és Tyrol felé veszi útját. Én azt indítványozom, hogy engedjünk nekik saját örömükre egy hónapot s azután találkozzunk velök Éjszak-Olaszországban, — például Velenczében.“

„E javaslat nagy tetszésben részesült, és részben hangos derűtséget okozott; csak az én öreg dajkám maradt egész nyugodtan.

„Alig hogy Mr. Westwick kiröppenté száján a „Velence“ szót, az öreg dajka felugrott és a szoba háttérében tanyázó cseléd-társasághoz fordulva éles hangján kiáltá: Csak menjenek szallodánkba, urak és úrhölgyek! Már is hat perczentet kapunk pénzünk után; hát még ha önök oda rándúlnak és országvilágban elhíresztelik, hogy szallodánk legkitünőbb a föld kerekiségén. Akkor bizonyosra vehetjük a tíz perczentet. Csak kérdezzék Mr. Henryt!

„Az ily világosan kihívott Mr. Westwicknek nem lehetett mekkülése és kénytelen volt bevallani, hogy részvényese egy Velen-

czében keletkezett új szálloda-vállalatnak, s hogy a dajka részére is helyezett el egy kis összeget e vállalatnál. A társaság, ez incidens által fokozott derűlttségbe hozva, újra poharat üritett: a dajka-szálloda sikerére és az osztalékok rohamos emelkedésére!

„Midőn a zajos hangulat kissé lecsillapult és a társaság a tervezett utazás időpontjának megállapításához, s így a kérdés komolyabb oldalának megbeszéléséhez fogott, különböző oldalról merültek fel akadályok, melyek jobbra korábbi időben elfogadott meghívásokból eredtek. Carburyné asszony családtagjai közül csak kettő volt azon helyzetben, hogy a javaslatot elfogadhatta. A mi részünkről semmi nehézség sem forgott fenn, mely szabad elhatározásunkat korlátozhatta volna.

„Mr. Henry Westwick kijelentette, hogy ő már előbb elutazik Velenczébe, hogy ott minden intézkedést és előkészületeket megtegyen az új szállodának küszöbön álló megnyitására. Mrs. Narbury és Mr. Francis Westwick önkényt ajánlkoztak utitársakul, és némi rábeszélés után Montbarry lord és lady is beleegyeztek egy *compromissum-félébe*. Ő méltósága nem tudott magának elég időt szakítani a Velenczébe tervezett kirándulásra, de úgy intézte ügyeit, hogy ő és a lady elkísérhessék Mrs. Narburyt és Mr. Francis Westwicket Párizsig. Öt nap múlva útra keltek, hogy Londonban utitársaikhoz csatlakozzanak, rám bízva távollétök tartamára három kedves gyermekük gondozását. A gyermekek könyörögtek és rimázkodtak, hogy papával és mamával mehessenek. De célszerűbbnek látszott félbe nem szakítani nevelésök folytonosságát, és nem tenni ki őket (különösen a két fiatalabb leányt) az utazás fáradalmainak.

„A menyasszonytól egy Kölnből kelezett kedves levelet kaptam. Nem képzelheti, mily bensőséggel és őszinte elragadtatással biztosít engem e levelében az ő határtalan boldogságáról. Vannak emberek, kik örök mosolyú szerencse-csillagzat alatt születtek, s úgy gondolom, Barville Arthur is e szerencsések közé tartozik.

„Reménylem, közelebbi levelében jobb egészségről és derültebb kedély-állapotról fog értesíteni, valamint arról is, hogy jelenlegi sor-sával és alkalmazásával még mindig meg van elégedve. Fogadja őszinte barátságom kijelentését.

L. A.”

Alig hogy Ágnes e levelet befejezte és borítékba tette: három kis tanítványa közül a legidősebbik fontoskodó kis arccal a szobába lépett s jelenté a meglepő hírt, hogy Montbarry lord utazó-komor-nyikja megérkezett Párizsból! Ágnest e hír első pillanatra annyira

megdöböntette, — azt hitte ugyanis, hogy a lordot és nejét útközben valami baleset érte, — hogy ijedtségtől reszkette a komornyik elé rohant. Mielőtt ajkait szóra nyitotta volna, areza elárulta a belsőjében hullámzó érzelmeket.

— Semmi baj sem történt, miss, — sietett megjegyezni a komornyik. Mylord és mylady jól érzik magukat Párizsban. Csak önt és a kis ladyket szeretnék körükben látni.

E megnyugtató szavak után egy levelet vont elő és nyújtott át Ágnesnek lady Montbarry megbízásából.

„Kedves Ágnesem! — így kezdődött a levél, — Anyyra el vagyok ragadtatva életem e gyönyörteljes fejezetétől — ha jól emlékszem már hat éve, hogy utoljára utaztam a continensen, — hogy minden rábeszélő tehetségemet latba vetettem, hogy a lordot még a velencei útra is rábírjam. És ime a terv sikerült! E perczben ment dolgozó-szobájába, hogy megírja Angliába távollétünk meghosszabbítását, és elnézést kérjen azoktól, kikkel elintézendő ügyei lettek volna. Adja isten, hogy ön is kedvesem, ha ideje elérkezik, ily áldott férjet kapjon! Csak egynek hiányát érzem, mely nélkül boldogságom teljes nem lehet, s ez az ön és kedves gyermekeim jelenléte. Montbarry is csak oly nyomorútnak érzi magát nélkülük, mint magam, — habár ő nem vallja be oly hamar. Utazása semmi nehézséggel sem lesz összekötve. Louis kezeihez juttatja e hevenyészett sorokat és gondjukat viseli az egész utazáson.

„Csókolja meg nevemben a gyermekeket százezerszer és ne szűnjék meg őket kitünő nevelésében részesíteni! Készüljön fel kedvesem szaporán, és úgy fogom önt szeretni, mint soha eddig.

„Öleli szerető barátnője

Montbarry Adél.”

Ágnes összehajtotta a levelet és érezve, hogy szüksége van lelki erejének összegyűjtésére, szobájába vonult vissza.

A meglepetés és felindulás első érzeteit, melyeket lelkében a velencei utazás kilátása ébresztett, kevésbbé kellemes elmélkedések követték. Szokott lelki nyugalmanak visszatértével fölmerültek agyában Montbarry özvegyének sötét végszavai:

— Találkozunk még; akár itt Angliában, akár Velenczében, hol férjem meghalt; — de végtére is találkozni fogunk!

A véletlennek sajátyszerű játéka úgy hozta magával, hogy Ágnes e jóslatszerű szavak után, csakugyan váratlanul Velenczébe utazzék! Valjon a titokzatos intelmek asszonya, a vad szenvedélyű, villogó szemű lény, Amerikában időzött-e már, több ezer mérföld-

nyire a végzetes várostól? Vagy talán az események menete őt is váratlanul Velenczébe sodorta? Ágnes megborzadt; de lecsittítva szívébe tóduló érzelmeit, pirúlva bánta meg a babonának tett e pillanatnyi engedményt.

Csengetett és kis tanítványaiért küldött, kikkel tudatta a ma-mától vett híreket és közelálló elutazásukat.

A gyermekek zajos öröme és ártatlan vetélkedésök a csomagolás siettetésében, Ágnesbe is több kedvet öntött. Képtelen aggályait feledteté vele a gyermekek öröme. Oly buzgalommal tette meg intézkedéseit, a minőt csak egy nő képes kifejtteni, ott, hol keze működését szívének érzése kíséri. A kis társaság még az nap elhagyta Dublint; és két nap múlva már Montbarryéknál voltak Párizsban.

~~~~~

NEGYEDIK RÉSZ. — XVI. FEJEZET.

Ágnes a gyermekekkel szeptember 20-dikán érkezett Párizsba. Mrs. Narbury és fivére Ferencz már úton voltak Olaszország felé, legalább három héttel a velencei szálloda megnyitása előtt.

E korai elutazásért a felelősség Westwick Ferenczet terhelte.

Miként öcsese Henry, ő is vállalatának és élelmességének köszönte vagyona gyarapodását; csak hogy vállalatait a szépművészetek czimere alatt szokta folytatni. Első sorban egy havi folyóirattal teremtetett magának bő jövedelmi forrást; és később a lap jövedelmét egy londoni színházba fektette. Ez utóbbi bámulatos ügyességgel vezetett vállalat bő jövedelmezőségnek örvendett a közönség kitartó és nagy mérvű pártolása folytán.

Most azon járt az esze, mivel biztosíthatná a jövő téli idényre a közönség fokozottabb érdeklődését, és abban állapotott meg, hogy ezúttal a ballet iránt már-már ellankadt érzéket fogja felfrissíteni, oly módon, hogy a tánczművészettel drámai érdeket köt össze.

E terv alapján kelt most útra, hogy összevadászsza a continens színpadairól a legkitünőbb tánczművészeket. Külföldi levelezői két művésznőről értesítették, kik a tánczművészet terén közfeltűnést keltettek; az egyik Milanóban, a másik Florenczben tartózkodott. Sir Francis jónak látta személyesen meggyőződni a magasztalt művésznők értékéről, s elhatározta, hogy mielőtt a kélutazó házaspárral találkozik, meglátogatja a két olaszországi várost.

Özvegy nővére, kinek Flórenczben rég látni óhajtott barátai voltak, kész örömmel csatlakozott hozzá.

Montbarryék Párizsban maradtak, ott várták be a családi összejövetel napját.

Henry még a francia fővárosban találta őket, midőn Londonból az új szálloda megnyitási ünnepélyére utazott.

Lady Montbarry tanácsa ellenére ismét kísérletet tett Ágnes hajlandóságának elnyerésére. Valóban, rosszabb időt akarva sem választhatott volna erre. Párizs szórakoztató mulatságai (melyek őt is csak oly megfoghatatlan csodálattal töltötték el, mint bárki mást), kedélyére nyomasztó hatással voltak. Bajról nem panaszkodott; mohó vágygyal izlelte meg amaz örökváltozatú mulatságokat, melyekben az idegen Párizsnak, a világ legszeretetre méltóbb népének leleményességéből mérték nélkül gyönyörködhetik, — de semmi sem tudott benne mélyebb érdeklődést kelteni. Folyton levert maradt és untatta minden. Ily kedélyállapotban nem csoda, ha nem fogadta kegyesen Henry rossz időben érkező udvarlását. Kereken visszautasította Henry esdeklését.

Minék emlékeztet arra, a mit már átszenvedtem? — kérde keserű gúnynyal. — Nem látja, hogy e szenvedések eltörülhetlen nyomokat hagytak hátra életemben?

— Sok nőt ismertem életemben, — mondá később Henry, Montbarry ladynek bizalmasan elpanaszolva baját, — de Ágnes válságos rejtély előtttem. Már egy év telt el Montbarry halála óta s ő még mindig oly állhatatos ragaszkodással csüng emléken, mintha hűséges szívet vitt volna le magával. Jobban fájlalja ő a lord halálát, mint mi valamennyien.

— Ő a leghivebb nő a föld kerekéségén, — mondá lady Montbarry. — Fontolja meg ezt, és érteni fogja magaviseletét. Valjon képes-e egy ilyen nő, szíve szerelmét kénye-kedve szerint igazgatni? Megtagadhatja-e a választott férfiút, ha mindjárt e férfiú szeretetére méltatlan vala? A leghivebb és legigazabb barát életében mi természetesebb, mint hogy annak marad az elhunyt emléke iránt is. Ha ön igazán szereti Ágnest, várakozzék, és bizzék meg két legjobb barátjában, bennem és az időben. Ez az én tanácsom és kérdezze meg önmagát, adhatnék-e jobb tanácsot a fenforgó körülmények között? Legjobb lesz, ha már holnap folytatja utazását Velence felé; és ha bucsut vesz Ágnestől, oly szívélyesen szóljon hozzá, mintha semmi sem történt volna közöttük.

Henry elég okos volt pontosan megtartani e tanácsot. Ágnes, átértve a helyzetet, barátságosan, kedvesen fogadta a bucsúzó. És midőn a távozó egy utolsó pillantást vetett vissza az ajtó küszöbéről: hirtelen elfordult, hogy elrejtse áruló arcát. Jó jel volt-e ez? Ki tudhatja?

Lady Montbarry lekisérté Henryt a lépcsőn, és midőn elváltak, így szólt hozzá:

— Ne csüggedjen, minden jól megy. Mihelyt Velenczébe ér, írjon. Mi itt bevárjuk Arthur levelét, s a szerint intézzük utazásunkat.

Azóta egy hét mult el, és Henrytől még mindig nem érkezett levél. Pár nap mulva végre sürgönyt kaptak tőle. De a sürgöny nem Velenczében, hanem Milanóban adatott fel, és e különös hírt tartalmazta: „A szállodát elhagytam. Ha Arthur és neje megérkeznek, visszatérek oda. Czimem Albergo Reale Milanoban.”

Mily váratlan esemény bírhatta rá Henryt, ki Velenczét minden más európai város fölé helyezte, és úgy intézkedett, hogy ott várja be a találkozás napját, — hogy tervét egyszerre megváltoztatta? És jelentése mért oly kimért rövidségű, egy árva szóval sem magyarázva meg sajtóságos elhatározását?

Engedd meg olvasó, hogy kövessük Henryt, — és nyomban megtaláljuk a rejtély megoldását, — Velenczében.

XVII. FEJEZET.

Elérkezett a szálloda megnyitásának napja, melyet nagy lakomával és a pohárköszöntők vég nélküli sorával ülték meg.

Westwick Hevry kissé megkésve, akkor érkezett Velenczébe, midőn a vendégek a fekete kávé- és szivarnál tartottak.

Látva a fogadó termek fényét, a lakszobák művészi és kényelmes berendezését, ő is igazat kezdett adni az öreg dajka jóslatának és komolyan számítgatta a befektetett tőke tíz százalékos gyümölcsözését.

A szálloda ügyei mindenképen jól indultak meg. A sűrű és sokféle hirdetés oly nagy érdeklődést keltett fel iránta a bel- és külföldön, hogy a megnyitás napján a szálloda utolsó zuga is megtelt vendégekkel a művelt világ minden részéből.

Henry csak a szerencsés véletlennek köszönheté, hogy egy felsőbb emeleti szobát kaphatott, egy ismeretlen gentleman jóvoltá-

ból, ki akadályozva volt a megrendelt szoba elfoglalásában. Henry meg volt elégedve, és épen szobájába készült, midőn egy közbejött esemény újabb fordulatot idézett elő, s őt más és jobb szobába juttatá.

A mint a lépcsőn fölfelé haladt, az első emeletről éles, tiltakozó szavakat hallott kirívó új-angol accentussal. A tiltakozás a gázvilágítás hiánya, a legnagyobb csapás ellen szólt, mely az egyesült-államokbeli polgárt utazása közben érheti.

Az amerikaiak azonfelül, hogy a legvendégszeretőbb nép a föld kerekiségén, bizonyos körülmények közt egyszersmind a legtürelmesebb és legmértékletesebb nép is. De ők is csak emberek; és az amerikai türelmesség legvégső határát ott találja, hol a gyertyavilágítás avúlt intézménye kezdődik. A mi amerikai utazónk váltig azt állította, hogy merényletet követtek el ellene, midőn egy tökéletlen berendezésű szobában helyezték el, mert — úgy mond — nem hiheti, hogy a gázvilágítást nélkülöző szoba berendezését befejezettek tekintsék.

A szálloda igazgatója a finom, ódon művű, ujonnan átalakított és megaranyozott diszítványokra, a kárpítókra és a pazar ékítményű mennyezetre mutatott, s azt kezdte fejtegetni, hogy a légszeszláng néhány hónap múlva teljesen tönkre tenné a szoba finom diszítését. Erre az utazó azt jegyezte meg, hogy az mind lehetséges, de neki semmi köze hozzá, ő nem törődik a diszítéssel, nem ért hozzá.

A békéltető igazgató, látván, hogy másként nem boldogul, azon ajánlatot tette, hogy majd megpróbálja, nem talál-e valakit a felsőbb emeletéken, melyek légszeszvilágításra vannak berendezve, a ki szobát cserélne vele.

Henry, ezt hallva, rögtön hajlandónak nyilatkozott a cserére, szívesen átengedte szűk szobáját a nagy és fényes teremért.

A derék amerikai gondolkozás nélkül kezet adott a cserére.

— Ön uram, — mondá, — jó ízlésű ember, és kétséggel van érzéke a szobadiszítések iránt.

Henry, az ajtót nyitva, a szoba számára tekintett fel.

E szám a tizennégyes volt.

(Folytatása következik.)

VII.

KRITIKAI SZEMLE.

AZ IFJ. KÁRMÁN JÓZSEFRŐL SZÓLÓ VITÁHOZ. — A mult század magyar irodalmának ez érdekes munkásáról vagy jobban mondva, az *Urania* folyóiratról tavál juniushban egy értekezést olvastam fel. Mielőtt megtörtént volna a felolvasás, a Fővárosi Lapok már támadólag jelezték, utána azonban nem szóltak semmit. Azóta csak a Figyelőben jelent meg róla egy kissé ügyetlen kivonat, ujabban pedig Beöthy Zsoltól egy hosszabb „felszólalás“, melyet már egyik mult évi cikkében jelzett. Irodalmunk e derék bajnoka lovagias kötelességének tartja *felszólalni* „annál inkább, mert egy szépirodalmi társaság ülésén, melyen felolvastattak, nem találtak ellenmondásra, sőt ugyanannak a társaságnak lapjában a szerkesztő is megjegyzés nélkül tette közzé.“ Nagyon helyén van az ily fölszólalás. Mert sehol sem lehet annyira veszélyes az egyoldalú iránynak fejlesztése s akadály nélküli uralma mint az ideák világában. A küzdelemben, a vitában sokkal hamarébb kiderül az igazság, léte biztosabb mint ha egyszerűen elfogadjuk az egyik vagy másik fél tanait, nézeteit. Ezért köszönettel tartozunk Beöthy úrnak.

Ő mindenekelőtt azon kritizáló irány ellen kel ki, mely irodalmunk történetének kezelésében kapott lábra. Fialat és nem fiatal emberek most abban találják mulatságukat, hogy irodalmunk egy-egy képviselőjét szigorúan elemzik, bírálják s alacsonyabb vagy magasabb pedestalra állítják s nem arra, melyet Toldy Ferencznek, irodalomtörténetünk jeles megalapítójának, művében foglalnak el. Pedig e mozgalom természetes. Toldy előtt más idealok lebegtek, másnak kelle tehát a mértéknek is lennie, melyet rájuk alkalmazott. Például Kazinczy, Szemere s mások költészetét rendkívül nagyrabecsülte, a kiknél ma találunk ugyan szellemet, finom érzéket a szép iránt, de igazi költői erőt igen keveset. Kazinczy így is előkelő tagja lesz irodalmunknak, de nem Toldy Kazinczyja. Vagy nézzük, mily elragadtatással szól Bugát Pálról, a több mint negyvenezer műszó megalkotójáról! Pedig ma a jó és buzgó Bugát mű-

ködése ezer meg ezer gáncs forrása és alkalmá. Így sorra szedhet-nők irodalmunk régibb és újabb képviselőit s könnyen láthatnók, hogy eltérő véleményt ápolunk felőlök. Beöthynek mindenesetre oka van felszólalni Toldy mellett, nem mintha hű tanítványa volna, ha-nem saját érdekében. Ő ugyanis szintén készített egy csinos iroda-lomtörténeti tankönyvet, melynek első kötete ugyan nem írja le szóról szóra Toldy könyvét, mint társai tevék, hanem más szavak-kal föleresztve fogadja el tanainak nagy részét. Magáévá teszi Toldy időfelosztását, beszél a magyar irodalomtörténet ókoráról, mely az ezredik évig terjedett, pedig egyetlen betűt sem mutathatunk fel ebből az irodalomból; magáévá teszi az 1526—1711. időszaknak, három alsóbb szakra beosztását s nem veszi észre, hogy Toldy beosztása 1526—1606-ig nem állhat meg, mert a kath. reakció már 1580-ban megkezdődött, mert egy politikai békekötés nem szolgál-hat pusztán magáért valamely irodalomtörténeti időpont jelezésére, s I. Balassa Bálint költészete helyesebben kezdhet meg egy korszakot, melyben Rima, Beniczky, Zrinyi, Gyöngyösi foglal helyet; az igazi hanyatlás korszaka is előbb bekövetkezett a szathmári béke-kötésnél. Bár 1877-ben jelent meg munkája, még sem tud hozzá-szólni a Hunfalvy Pál támasztotta nagy vitás kérdéshez, hogy a tulajdonképi Atilla-monda német úton jutott el hozzánk. Tanítja, hogy Janus Pannonius írt egy magyar nyelvtant, hogy Mátyás király könyvtára 50,000 kötetet foglalhatott magában stb. stb. Mindezzel nem akarjuk a tankönyv jóságát kisebbiteni, csupán azon rokonságot akarjuk mutatni, mely Toldy és Beöthy között fennforog, mely még a paragraphusok beosztása- s tartalmára is vonatkozik. Hozzá tehetjük, hogy minél jobban közelít az új korhoz, annál többször találkozunk mások nézeteinek, kivált Gyulaiénak elfogadása- s fel-használásával.

A mily kevésbé kritikus irodalomtörténetében, olyan más ide-vágó dolgozataiban is. Van benne bizonyos kedves lágyaság, írá-lyában gazdagság és bőség, itt-ott vonzó kép. De mivel értelmi ereje nem szívesen bonczol s erkölcsi bátorsága kevés, nem iparko-dik, nem mer önálló utakon járni, szívesen támaszkodik az erőseb-bek oldalához. Mint maga is mondja, szereti a középutat az igaz-ság keresésében. Pedig ezt nem ismeri a tehetség. Annak önállóság kell, mely vizsgálódásaiból önkényt, minden erőltetés nélkül foly. Még az erkölcsi világban sem igen becsüljük az ilyen embereket, annál kevésbé az igazságében. A középút emberei igen jók az em-

beri társaságban, mert nézeteik teljesen a közvélemény országútján haladnak, de nem a szellemi működés terére valók. Itt mindig igazi characterekre van szükségünk, a kik az öntudat egész hatalmával fel tudnak lépni meggyőződésök, nézetök mellett. Csak az ilyen jellemektől várhatni igazi sikert. Csakis az ilyen embereket becsüljük. Beöthy úr egész viselete elárulja, hogy ez nem az ideálja s e sajátságánál fogva jobban szeret rajzolni, mint analizálni, festeni mint elemezni, nem barátja a szigorú distinctióknak, nem embere az erős logicának s midőn pingál, mindjárt azt hiszi, hogy argumentál. Igen világos példáját mutatja ennek, Szász Károly *Salamonjáról* írt bírálatában, melyben mintha minden érzékét elvesztette volna az élet igazságai iránt, a legegyszerűbb képtelenséget sem veszi észre, de azért jobbra-balra sok kitarással okoskodik felette. El van ragadtatva az átoknak az egész művön keresztül vonuló lánczolatán, de nem látja, hogy természetellenes dolgokat kapcsol össze. Szintén világos példa erre, a mit ujabban „*Kritikai levelek*“ czíme alatt írt. A második levélben (Nemzeti Hírlap 1878. dec. 20.) két hasábon maga beszéli el, hogy kényszerült Toldy Ferencz saját nézeteit módosítani, s végül hozzáteszi, hogy az általa „elmondottak is kétségtelenné teszik a magyar irodalomtörténet kritikai oldala revisiójának szükségét“; de azért mégis kötelességének tartja felszólalni ezen revisorok ellen. Hol itt a logica? De siet megfelelni. E revisorok ugyanis „a kákán is csomót keresés örvényébe jutottak.“ Ezért kell felszólalni, s *sajnálánál, ha a középútnak nem akadna képviselője*, ergo vállalkozik ő. De hát melyik lesz ez a középút, ez a természetlen, ez a letaposott út? Az, mely tiltakozik a nemzetközi álláspontra emelkedő felfogás ellen. Én azt találtam mondani: *A physikai világban meghonosítottuk a metermértéket, a szellemiben is nemzetközit kell használnunk*. Beöthy tagadja ennek lehetőségét, „erre a külföld *egyetlen* nemzeti irodalomtörténetírója sem emelkedett és nem is fog emelkedni soha, még akkor sem, ha egyetemes irodalomtörténetet ír: Scherr is megmaradt testestől, lelkestől és *szemüvegestől*“*) együtt németnek.“ Beöthy úr kissé naiv, úgy látszik, nincs kellő ismerete az újabb idők irodalomtörténeti mozgalmairól, mely épen ezt a nemzetközi mértéket honosítja meg. Ő csak Scherr Tamást ismeri. De hát a dán Brandes? Ez nem az újabb idők irodalomtörténetét írja, pedig nála a jámbor dánok szigorú bírálatban részesülnek?! Tainetől az angol irodalom története nem internationalis mű? Schmidt Julián, Emer-

* Jellemző.

son Ralph, Gottschall Rudolf, Saint-René-Taillandier, D'Haussonville, Scherer Ödön, Carlyle stb., általában az összes újabb kritika, pl. az angol Athenaeum, Academy s más nagyszámú európai folyóirat kritikái nem magasabb, internationalis álláspontra törekszenek-e? Carrière nagy munkája nem ilyen mű-e? Ma már igazán nevetséges volna oly irodalomtörténet, mely nemzeti phrasisokból indulva, valamely natio holmi gyarlóbb termékét rendkívül nagy becsűnek rajzolná. Ez megjárta azelőtt a németeknél úgy, mint a francziáknál, de most már nem. Kis népeknél egy ideig fenntarthatja magát ez a falusi felfogás, mely még garasokban és sajnforintokban beszél; de a melyeknek irodalma ki van téve a világ ítéletének, ott ez csak nevetséges lehet, s az oly irodalomtörténeti mű, mely ily felfogást hirdetne, csakhamar eltűnnék az olvasó közönség asztaláról. Épen a nemzetközi álláspont teszi lehetővé, hogy Lewis megírhatja Goethe életrajzát, Rosenkranz Diderot-ét, Sime Lessingét, Strausz tarthat alapos előadásokat Voltaireről, melyek nemcsak az illető népeknek, hanem másoknak is tetszenek.

De azt mondja Beöthy, hogy az újabb irodalom-történetírók épen a történeti szempontot ignorálják s bizonyítékul felhozza, hogy „mikor Gyulai *Fanni hagyományait* a XVIII. század legkitűnőbb magyar beszélyének mondja, ellenfele a novella mai mértékét alkalmazva száll sikra“. Ki tagadja, hogy a *Fanni hagyományai* valóban a legkitűnőbb beszélye a XVIII. század magyar irodalmának! Hisz erről szó sincs, ezt mindnyájan elismerjük, ezt tanítjuk, hirdetjük. És miért hirdetjük ezt? Mert nem volt novella-irodalmunk, ha csak Mikes Kelemen ki nem adott *Mulatságos napjait* és a néhány, jobbára németből fordított gyarlóságot nem vesszük ennek. Gyula azonban többet mond ennél, s ezt hallgatja el Beöthy úr, hogy logikájának esorbáját helyrehozza. És mi az, a mit Gyulai mond? Kármán „oly hiven, egyszerűen és meghatón rajzolja egy fiatal leány kedélyvilágát, mintha az maga szólalna meg egész közvetlenséggel. Nem egy lapja hasonlít Moliérenél az Agnes leveléhez a *Nők iskolájában*“. És fentebb: Kármán az *Egy új házasság leveleiben* „épen oly mély kedélylyel és művészi egyszerűséggel rajzolja a boldog szerelmet mint amabban (*Fanni hagyományaiban*) a boldogtalant.“ Ime ezt mondja Gyulai s ez ellen szól az én bírálatom, valamint Halász Ignác kritikátlan exaltatiója, és mások adoratiója ellen. Mint Brandes és mások, Agnes levelét én sem tartom épen oly közvetlen és naiv nyilatkozatnak, a minőnek Gyulai találja, de hagyjuk ezt s térjünk

át Beöthy Zsolt harmadik kritikai levelére, mely kizárólag *Fanni hagyományai*val és — velem foglalkozik.

E levél a Nemzeti Hírlap ez idei ápril 4-iki számában jelent meg s két külön részre osztható, az egyikben czáfol: a másikkban positiv és új véleménynyel áll elő. Nézzük előbb czáfoló érveit, vegyük azokat, melyek a compositióra, a jellemek hű rajzára és a kedélyhangulat igaz és költői festésére vonatkoznak. Én azt állítám, hogy a *Fanni hagyományainak* compositiója elég jó, hogy nincs elrontva, s különben az alakítás másodrendű dolog a novellában. Maga Beöthy mondja irodalom-történetében, hogy e novella meseje szegény, tehát azt kellene hinnünk, hogy e szegény mese alakítása nem nehéz dolog. Azonban mit csinál Beöthy? Hosszasan bizonyítgatja, mily fontos az alakítás, kiír egy hasáb költészettani paragraphust s bizonyítgat oly pontokat, melyeket minden jó középiskolai tanulónak tudnia kell s nem veszi észre, mily tévedésbe esik. Mert igaz componálni kell minden alkotásnál, csak hogy óriás különbség van a két compositio között. A csősz, a ki az erdőben vagy a kukoriczásban gunyhót épít magának, mindenesetre componál, tervez; de mennyivel alsóbb az ő compositiója a milánói dóm tervezőjéhez képest! A 10—15 soros dalban sem hiányozhatik az alakítás; de ki merné ezt összehasonlítani egy kitűnő tragédia vagy epos compositiójával? Oly távol áll a kettő egymástól mint az ég és a föld. A ki sokat akar bizonyítani, semmit sem bizonyít, mondhatnak Beöthy úr logikájára. Nem akarok Beöthy úrnak elemi költészettanokat idézni s aestheticai ábéczt olvasni a fejére, mert azt hiszem, a tekintély nem sokat nyom a latban, ha magam nem tudok érveket felhozni; de mivel úgy látszik igen sokat ad egyes ítéletekre, legyen neki az ő kívánsága szerint, idézzük például Schmidt Juliánt**): Der Roman verlangt, um die Masse bewältigen zu können, eine straffere Composition, eine zweckvolle Einleitung, allmähliges Charakterisiren der wirkenden Figuren, eine Peripetie und eine vorbereitete Katastrophe; er verlangt es darum, weil man sonst zerstreut, verwirrt, schliesslich gelangweilt wird. Die Novelle erlaubt eine losere Form, sie zeigt uns nur ein flüchtiges, rasch vorübergehendes Bild, dessen Neuheit, ja Wunderlichkeit uns reizt und anzieht; es kann sogar den Reiz erhöhen, wenn sie uns überrascht, uns mystificirt, wenn sie den einen oder den anderen Faden fallen lässt. Másutt***)) egyenesen azt mondja:

** Neue Bilder aus dem geistigen Leben, 273. l.

***)) Bilder aus den geistigen Leben, 419. l.

Alle Meister der Novelle, Boccaccio, Cervantes, Goethe, betrachten die Novelle als Darstellung einer Begebenheit, die eben durch ihre ganz exceptionelle Farbe die Neugier des Lesers erregen soll; sie dient ihnen niemals zur Lösung eines Problems, nicht einmal zur gründlichen Würdigung eines Characters, es kommt ihnen eben nur auf Zeichnung und Farbe an.“ Nem folytatom az idézetek kutatását oly állításnak bizonyítására, mely a dolog természetéből mindjárt belátható; nézzük mit hoz fel a jellem hű rajza mellett.

BODNÁR ZSIGMOND.

(Folyt. következik.)

IV. SHAKSPERE JELLEMKÉPEI. Ujabb tanulmányok. Irta Brankovics György. Két kötet egyben. Budapest, Aigner Lajos.

E mű első kötete ezelőtt hat évvel jelent meg; jelen kiadásban pusztán hozzá fűzve van az új, második kötethez, mely utóbbiban Othello, Jago, Desdemona, Machbeth, Julia, Cordelia s Fallstaff jellemét fejtegeti szerző. Hogy művéről szólunk, azt inkább a tárgy érdekessége miatt tesszük, mintsem magának a műnek kitűnőségeért. El kell ugyan ismernünk, hogy szerző sokat foglalkozott Shaksperrel, nagy buzgalommal igyekezett behatolni a lángeszű költő alkotásának titkaiba, s bár a címlap szerint inkább csak mások kalauzolásával: egy-két észrevételt, helyreigazítást meg-megereszt Ulrici, Vischer, Rapp ellen; még pedig ugyan csak katonás hangon, a mint-hogy is általában véve mindenütt erősen emeli saját szerzői egyéniségét érvényre....A mi Brankovics kis könyvének becsét illeti: úgy hat az olvasóra, mint egy közepszerű, de igyekvő színész, mint akár E. Kovács Gyula játéka Valóban nem tudnék szerencsésebb hasonlatot, minő e művészünk és szerzőnk közt létezik. Ugyan az a részleteknek öntudatos kidomborítása, egy-két szembe szökő érdekes vonás, de szintoly elejtése a műegésznek — hogy némely mozzanatok félreértését mellőzzük — s mindenekfölött természetlen dagály a formában. Ez utóbbi semmisíti meg mindkettőnél az érték őthatodát: Kovácsnál színpalhasogatás, Brankovicsnál meg a stylus cizifrán sújtásos és elvont modora alakjában. Brankovics írásmódja egy mesterlegény szerelmi ömlengéseinek egy pedans német philosophiae doctor atque professor abstract eszejárásával vegyüléke: cizikornyas és érthetetlenségig elvont. Hogy nagyot nem mondok ezzel, ime egy példa: ex hoc disce omnes. „Machbetet a történelmi viszo-

nyok csak lepelként fűdik, mit a lélek saját anyagából szőtt, hogy azon (t. i. *a leplen*) át az öntudat minden mozzanatát tisztán láthassa.“ (80. l.) Hogy lehetséges elgondolni azt, hogy leplet kelljen magunkra vetnünk, ha tisztán akarunk látni? Az ilyes elvont kifejezések hava az ész melegénél mindenesetre elolvad; szilárd anyag pedig meglehetősen kis mennyiségben marad hátra Brankovicsnál a processus után. A már születésekor is abstractióra termett német nyelv komoly tanulmányozóját is oly nehezen emészthető gondolatokba süppedti, annyira kellemetlen ellenállást kölcsönöz az eszeme mag héjának, mint a minőbe Névy L. esett volt pályaművei középsőjében. Kevesebb tudományos készültséggel rendelkezőt, dilettanst még könnyebben vezethet lidérczfénye tévútra, hol aztán a gondolat moesárba fül.

Valamint erre főleg Ulrici vezette szerzőnket, úgy köszönheti Rötischernek egy-másik hibáját. Emez ugyanis a színművészeti szempontot tartja maga előtt s így az ő állításainak, megjegyzéseinek egy oly szerű munkába belevonása s folyton hangoztatása mint a kérdéses, nemcsak hogy nincs helyén, hanem meglehetősen naivul is esik ki. Nem ily tanulmányok fogják a Nagy Imre Hamletének sentimentalismusát spleennel fölcserélni, a Márkus Emilia k. a. Juliájának racinei kimértségű szenvedélyét shakspeareivé, természetessé átalakítani.

Igy is azonban elismerést érdemel a szerző, a ki a katonai pályán ily nemes foglalkozással áldozott idealisabb vágyainak s szintén előkészíteni iparkodott ama nagy tanulmánynak útját, melyet nem sokára ép oly szellemes mint tudós tollból fogunk nyerni. Elismerést érdemel, az említettek után is, bár részemről úgy hiszem, még több jogot formált volna erre, ha egy rendszeres kisebb munka átültetését kísérti meg, minő akár a kisebb Kreyssig.

H. Gy.

III. NÉPKÖLTÉSZETÜNK NÉMET FORDÍTÁSBAN. (Ungarische Volksdichtungen. Uebersetzt und eingeleitet von Ludwig Aigner. Zweite Auflage.)

Ujabb időben meglehetősen felszaporodtak magyarból németre fordítóink s alig mulik el év, hogy egy-két kötet fordított népirodalmi munkánk ne jelenjék meg a német könyvpiaczon. Köszönet azonban többnyire édes kevés van e fordításokban. Nálunk ily munkára rendszeren a legkevésbé hívatottak vállalkoznak, olyanok, a kik

a magyar nyelven kívül bírják a németet is s tudják: hogy *mein* és *dein*, *herz* és *schmerz* rímelnék. Hogy mint Freiligrath-Bodenstedt, Szász-Győry, maguk is költők volnának, még annyira se, hogy még csak nem is költői *természetek* s a poesis *mesterségében* is járatlanok. Ízlésük özönvízelőtti, ítéletük sántít s a vaknak is több érzéke van a színek, mint ezeknek a forma iránt. Bitang jószágul veszik a poesis, melylyel mindenki elbánhatik, ha — fordítja. Pedig az igazi költőt csak az ültetheti át idegen nyelvre, a ki ismeri a poesis eszközeinek minden csinját-bínját, a kiben van legalább annyi hangulat, hogy képes *költőileg* verselni, a ki finom ítélettel kiérzi a költő egész lényéből mit *kell* és mit *nem szabad*, mert nem lehet belőle fordítani, szóval, a ki maga is költő.

Míg ilyen ember nem birkozik meg költőinkkel, addig csak ilyes fordítmányokat várhatunk: Eszem a szemedet — ich esse deine augen; pipám kialudott — mein pfeifen ist schlafen gängen; harmatcsepp — dritteltropfen (harmadesepp, stb.)

Aigner Lajos kevéssel jobb ezeknél. Lehet, azt gondolta, hogy csak a betűhöz kell ragaszkodni, azokat versszakokba (ha más méretűekbe és hosszabb sorúakba is) préselni s a sorok végére rímet bigyeszteni, s megvan. Mintha a betűt kellene fordítani s nem a formát, hangot, szellemet. Fordítása sok helyt száraz, lapos és prózai. Nincs hozzá kedélye, hogy az idegen földbe átültetett virágot megóvja az elszáradástól, úgy hogy a ki Aigner kötetét kezébe veszi, gondoljon Dantéra: *Lasciate ogni speranza!*

Németül verselni nem igen tud. Az ily sorokban se numerus, se rhythmus, pl.

Ich kann doch singen und auch sprechen,
Ach, dennoch will mein herz fast brechen. (6. l.)

A magyar népdalok rövid sorait többnyire megnyújtotta s nem egy helyen szembeötlő, hogy ezt egyenesen lapos nyelvének kell betudni, mert az eredeti mérték elég könnyen lett volna az ilyeneknek megtartható:

Julchen, schön Julchen ging einstmals alleine spazieren,
Um kornblumen zu suchen, damit sich zu zieren,

ha *einstmals* helyett egyszerűen *einst*-ot, *alleine* helyett *alleint* ír s az *um* szót kihagyja.

Julchen, schön Julchen ging | einst allein spazieren,
Kornblumen zu suchen, | damit sich zu zieren.

(Julia szép leány | egykoron kimene stb.)

Apróság, de jellemző, hogy a *korn* szótagot két szótagnak (ko-rn) vette.

Szintén csak apróság, de némi világot vet a fordító ízlésére, hogy egy helyütt (23. l.) az ölelkező (*a b b a*) rímet használja, holott a népdalokban, minthogy nótájuk is van, még keresztrimeket is nagyon ritkán találunk. Mint a bozontos gazon keresztűlhurezolt virágnak csak *szára*, úgy a népdalnak is, nála csak *tartalma* marad meg.

Az igaz, hogy hű, de poezis dolgában fordított vers sohasem volt, kevésbbé hű eredetijéhez mint némely népdala. Egy rím vagy egy hiányzó jambus kedvéért sok mindent föláldoz, a mi fordításait jobba tenné. Szereti a foltozást. Musset mondta: „Le dernier des mortels est celui qui cheville.” A „*wohl*” szóba különösen szerelmes. Hiszen Goethe is használta (Kennst du es wohl.) Uhland is (Wohl sah ich die eltern beide.) Heine is, (Es ist wohl eine alte geschichte.)

Liess sogar beisetzen auch

Einen *wohl* vor den altar. (131. l.)

Sie ging in ihren garten, sank *wohl* auf den rasen. (148. l.)

Er liess herbei sich bringen

Wohl seines kutschers kleider. (153. l.)

Zieh hervor *wohl* meinen trauerwagen. (195. l.)

Ha, Ruzsi da erschlug in wuth,

Wohl ihre schwiegermutter gut. (223. l.)

Más egytagú, könnyen rímelő szokat a sor végére erőszakol.

An das verlobte bräutchen *mein*

— Zücht auf dich sein waffen *gut*.

That so sein erstes wunder *fein*. (107. l.)

Mit dem schönen liebsten *fein*. (129. l.)

Höret es der Jüngling *schön*. (131. l.)

Stecke an die finger *dein*. (180. l.)

Meine rothen stiefel *gut*. (181. l.)

Sprach er da zu seinem sohne *jäh*. (184. l.)

A „*stelle*” szóra nem találván más rímet, ilyen szabadságot enged meg magának:

Auf seinem kreuze stand's geschrieben *klar und helle*. (220. l.)

Ennek legalább még van értelme, de a következőnek aligha:

Es geht der krug, er geht zum quell,

Ein braunes mädlein trägt ihn *hell*.

Ez meg grammatikailag rossz:

Flechte tag und nacht, ich werd' kein mädchen, reine. (167. l.)

Rímei közt a legjobbak, melyekben főnév főnévvel, melléknév melléknévvel stb. rimel, de ily példányokat is nagy számban találunk: schlag'—satzhack'; füssen—wissen; verspüren—säbelkirren; kleid—leib; ring—sind; denn—schön stb. A fordítónak természetesen nem lehet hivatása visszaadni a rossz rimet, mikor a nép *szeretni és világosodni* szókat rimeltet egymással.

A szórendben sok hiba van:

Dennoch stand er auf nicht aus der krippe der rosse. (116. l.)

Hab' dich noch gekannt nicht,

Hab' dich doch geliebt schon. (187. l.)

Wird sein mein leben lauter wonne nicht. (227. l.)

A magyar nép nem aprózáván oly nagyon beszédjét mint a tót és német, nem helyes a tengernyi sok kicsinyítő szó: äuglein, ringelein, wänglein, rücklein, maikäferlein, rösselein, röslein, hähmelein, schwesterlein, (königs)-töchterlein, mütterlein, fensterlein, äpflein, schätzelein, tröglein, blümelein, bächlein, bräutchen, ländchen, (idegen ország = das fremde ländchen), mündchen täubchen, häuschen stb. A ki még több példát akar, találhat a kötetben eleget. Milyen kedves ömlengésecske az ilyen:

Mein *liebchen*, komme an dein *fensterlein*,

Dass ich dir küß' das rothe *mündchen* klein. (226. l.)

Még a betyár is *rösselein*-nak szólítja lovát.

Kivetkőzteti a népdal közvetlen természetes hangját, mikor a legényből (bursch) jüngling-et, a leányból (dirne) pedig jungfrau-t vagy fräulein-t csinál:

Kleine knaben nur nach knaben sehen,

Kleine mädchen nur mit mädchen gehen;

Doch der jüngling geht mit jungfrau'n zart,

Und die jungfrau, ach, des jünglings harrt.

Általában kevésbé törődött vele, megállhat-e a németben is, a mi a magyarban specialitás. Ez pl. nem fog a németeknek tetszeni:

Wächst manch' äpfel roth am zaume,

Fast in jeder gartenecke,

Ein so schönes mädlein aber

Nicht in jeder grünen hecke.

Vagy ez:

Puppe, meine schöne puppe!
Schätzlein, holdes engelein!
Finke, stieglitz, kleiner stieglitz!
Du mein liebstes vögelein!

Ezek majdnem úgy hangzanak, mint ha valaki azt: „*Essem a szivedet*“ „*ich esse dein herz*“-nek fordítaná.

REVICZKY GYULA.

IV. EGY HORVÁT MŰTÖRTÉNELMI MUNKA. – Az újabb horvát tudományos irodalom egyik díszes terméke fekszik előttünk. Ez Kukuljevics Iván munkája Don Giulio Clovioról, a híres miniatúra-festőről, kinek 300 éves emlékünnepe taval ülték meg horvát testvéreink. E munka reánk nézve kettős érdekkal bír: először azért, mert oly művész életrajzát és műtörténeti méltatását adja, ki nemcsak hazánk fia, de a ki Budán, a magyar király udvarában, hosszabb ideig élt és talán magyar codexeket is díszített; továbbá azért is, mert a munka szerzője, a magyar tudományos Akadémia tagja. Szakezini Kukuljevics Iván, 1816-ban május 29-én Varasdon született. Atyja Antal horvátországi iskolai főigazgató (supremus studiorum director) volt. Iván tanulmányait Zágrábban végezte: 1833-ban belépett az osztrák hadseregbe, hol 1842-ig szolgált. Ekkor kezdődik politikai és irodalmi működése. 1848-ban Horvátország főlevéltárnokának neveztetett ki, mely minőségben 1850-ig működött. 1861-től 1867-ig Zágrábmegye főispánja volt. Jelenleg horvát képviselő a magyar országgyűlésen. Kukuljevics főérdeme az, hogy hazájának történetét többféle, de kivált régészeti és műtörténeti szempontból kutatta és becses tanulmányainak eredményét számos művében dolgozta fel. Tudományos működése nem csak a horvát földön talált elismerésre, hanem számos európai tudós társaság kebelében is, melyek tagjoknak választották.

Legújabb munkája az előttünk fekvő ily című történelmi tanulmány: „Jure Glovic prozvan Julijo Klovio hrvatski sitno-slikar, napisao Ivan Kukuljevic Sakcinski. (Glovics György Giulio Clovio elnevezéssel, horvát miniator, írta Szakezini Kukuljevics Iván.) Zágráb, 1878. E munka, mint már említettem, Clovio 300 éves emlékünnepe alkalmával jelent meg, és e nagy mester hiteles és részben eddig ismeretlen források alapján írt életrajzát és munkáinak méltatását foglalja magában.

Clovio 1498-ban Grizanében, a horvát tengermellék egyik falujában született. A keresztségben György nevet kapott, melyet csak később, Olaszországban változtatott Gyulára. Hol töltötte ifjúságát és kik voltak a festészetben első mesterei, nem tudni. 1516-ban 18 éves korában Velenczébe jött, hol Grimani Marino szolgálatába lépett, melyben három évig maradt. E három év alatt Grimani Marino számára több érmet, pecsétet és ezimerrajzot készített és első miniaturáit festette. Ez időbe esik ismeretsége Velenceze akkori legnagyobb művészeivel: Gian Bellinivel, Giorgione Barbarellivel és a mindnyájukat fölülmúló Tiziano Vecellivel. 1524-ben Cloviot a magyar király udvarában Budán találjuk. Itt festette II. Lajos királyunk számára Páris itéletét, és Anna királyné, V. Károly császár testvére, számára egy haldokló Lucretiát, és több kisebb képet. 1526-ban a király kíséretével Clovio is részt vett a mohácsi csatában. Ugyanez évben Rómába tért, hol Campeggi bibornoknak, az egykori magyarországi pápai nuntiusnak szolgálatába lépett.

1527-ben május 6-án V. Károly császár hadserege Bourbon Károly vezetése alatt elfoglalta Rómát. Az ostrom alkalmával Clovio nagy veszélyben forgott, mikor fogadalmat tőn, hogy ha életét megmenti, Isten szolgálja lesz. A béke helyreálltával Clovio megemlékezett fogadalmáról, és Mantuában a laterani sz. Salvatorról nevezett kanonokok kolostorába lépett, hol Don Giulio nevet vett föl. Mantuában megbarátkozott Rafael hírneves tanítványával Giulio Romanoval, ki Clovio művészetének fejlődésére nagy befolyást gyakorolt.

Mint szerzetes többször meglátogatta szerzetének többi kolostorait. Egy ily alkalommal a Candianai kolostorban elesvén, egyik lábát törte. Hosszú betegsége alatt rosz bánásmódjuk miatt annyira megútálta szerzetes társait, hogy világi papságra szánta el magát. E szándékát egykori pártfogójával Grimani Marino bibornokkal közölte, a ki megszerző neki a pápa engedélyét; és így Clovio három év után elhagyta a mantuai kolostort és mint világi pap Peruggiában ismét Grimani szolgálatába lépett. Később Rómába telepedett, hol csakhamar az akkori miniatorok elseje lőn. Mindjárt magára vonta III. Pál pápa figyelmét, kinek megbízása folytán egy római psalteriumot díszített miniaturáival. E könyv 1871-ig a párisi Louvre gyűjteményének egyik kincsét képezte; de az említett évben a Commune-zavar alkalmával nyomtalanul elveszett.

1546-ban Grimani halála után a pápa rokona Farnese Sándor

bibornok vette pártfogásába Cloviot, kinek szolgálatában élte végeig maradt. Urának fényes udvarában a legnagyobb tudósokkal és legkitünőbb művészekkel társaloghatott s naponkint szemlélhette Farnese nagyszerű antik emlékgyűjteményét, mi hatalmasan megragadta a jeles horvát művész lelkét. — Farnese szolgálatában festette Clovio legjelesebb műveit; köztük azon híres, a boldogs. Szűznek ajánlott imádságos könyvet, mely a középkori könyv-festészet legremekebb emlékeinek egyike. Ezen 30.000 aranyra becsült könyv előbb a nápolyi királyok magánkönyvtárában őriztetett; jelenleg a római nemzeti könyvtárban van.

III. Pál pápa halála után elkeseredett harc kezdett utódja III. Gyula pápa és Farnese Ottavio között Parma és Piacenza birtokáért. Ez alkalommal Farnese Sándor bibornok is kénytelen volt elhagyni Rómát és Florenzbe telepedni, hová Clovio is elkísérte. Itt I. Cosimo herezeg több megrendeléssel tisztelte meg. Ez birta rá, hogy még azután is Florenzben maradjon, miután 1553-ban Farnese visszatért Rómába. Clovio a bibornokot csak a jövő évben követte Rómába, hol őt IV. Pál pápa akarta szolgálatába venni; de sikertelenül, mert a művész Farnesével, ki ezen pápával sem tudott megbarátkozni, ismét elhagyta Rómát és Parmába ment. Ez időben több megrendelést kapott V. Károly császár- és II. Fülöp spanyol királytól, továbbá a császár testvérétől Farnese Margit herezegnétől.

1557-ben Clovio Piacenzába utazott, hol nagy szerenésatlanság érte. A sok munka következtében egy szemén megvakult, és csak veszélyes orvosi műtét után nyerte vissza szeme világát; 1558-ban Farneséhez tért vissza Parmába.

1559-ben Correggióban, 1560-ban Velenczében, és 1561-ben ismét Rómában találjuk. A következő években, mind a mellett, hogy szembeteg volt és teste is már a vénségtől és szüntelen munkától elgyengült, még mindig dolgozott és több jeles művet készített Farnese bibornok és mások megrendelésére.

Így fáradhatlan munkásság, számos tanítványainak tanítása, és papi kötelességeinek teljesítése közben, érte el Clovio 80-ik évét. Meghalt Rómában 1578-ik évi január 5-én. Teste Szent Péter ad Vineula templomában van eltemetve. Sírját egy fekete márványtábla mellszobrával díszíti, melyet neki 44 évvel halála után pap-társai emeltek. A sírirat így nevezi: „Dominus Julius Clovio de Croatia.“ Ő maga is nyilván vallotta nemzetiségét, mert majdnem

minden művén horvátnak (Croata, Croatus, Crovata, de Croatia, de néha Illyricus-nak) nevezte magát.

Clovio oly hírnevet hagyott maga után, minőre előtte egy miniator sem szert tett. Teljes joggal nevezik tehát a miniatorok Rafaeljének. Művei szét vannak szórva Európa nagyobb könyvtáraiban, melyeknek elsőrangú kincseit képezik. Néhány műve az az osztrák-magyar birodalomban is őriztetik. Ezek a következők: a „*Stanze d'Evrialo d'Ascoli*” czimű könyv a bécsi császári udvari könyvtárban; Clovio *arczképe* a bécsi ambrasi gyűjteményben; a „*Szent család*”, rajz Albrecht főherczeg birtokában; „*Amor és Venus*” a szebeni városi muzeumban; egy *missale*, valószínűleg Clovio ifjúkori műve, a zágrábi főegyház kincstárában; és végre *három rajz* Kukuljevics gyűjteményében Zágrábban.

Ez Kukuljevics Iván munkájának rövid kivonata. A horvát tudós e munkájában hazája jeles fiának életrajzát fáradhatlan szorgalommal és részben eddig föl nem használt források alapján állította össze; azután Clovio műveinek saját észleletein alapuló részletes leírását és alapos szakismeretről tanúskodó műtörténelmi méltatását adta; és végre a mester nagyrészt kiadatlan levelezését is hozzá mellékelte.

A munka tartalmához méltó a külső kiállítása is, mely bátran versenyezhetik a külföld legdíszesebb kiadványaival, és Albrecht K. zágrábi nyomdász dicsőségére válik. A munkához három díszes kép van mellékelve: Clovionak a flórenczi kir. képesarnokban őrzött arczképe (fényképmásolat); a „*Futás Egyiptomba*”, a müncheni udvari könyvtárban lévő imádságos könyv egyik miniatúrája (szintén fényképmásolatban); és végre a párizsi arzenál könyvtárában lévő Paulus Orosius-codex legszebb képe, a „*Sibylla Tiburtina*”, chromolithographiai utánzatban.

BOYNYCHICH IVÁN.

VIII.

KÖNYVSZEMLE.

— Innsbruckban jelent meg dr. Gumpłowicz Lajos könyve: „*Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn*,” mely bennünket igen közelről érdekel s egy jeles tudósunk tollából hozunk róla tanulmányt. Gumpłowicz, midőn a tudománynak e kérdésre vonatkozó haladását bemutatja, az európai, különösen a német tudósok ellenében igazságot szolgáltat a magyar Eötvösnek, s utána Keleti Károlynak.

— Aigner L., ez a tudós, aestheticus, író, szerkesztő s könyvtáros kiadásában lát világot a *Nemzeti könyvtár*, régibb íróink gyűjteménye. A vállalat egyszerre több író-t kezdett meg s Kazinczyból már megjelent az első kötet. Aigner nagybecsű irodalomtörténeti jegyzetekkel kíséri e kiadását, úgy hogy mind a tanárok, mind a tanulók nagy haszonnal forgathatják. E kiadás sikere teljesen biztos. De jelenleg még nem diecselkedhetik azon széles elterjedéssel, mely méltán megilletné. Legalább 4-5000 példányban kellene a közönség kezén forognia. Erősen hiszszük, hogy be is fog következni; csupán azt óhajtanók, hogy az ívek számát szaporítaná és vékonyabb papírra nyomtatná.

— A m. történelmi társulat kiadásában megjelent Balassa Bálint költeményei. A kiadást Szilády Aron látta el nagybecsű jegyzetekkel és bevezetéssel. Az erős kötet ára a társulat tagjainak 3 frt 50 kr., másoknak 5 frt. Szilády bevezetése és magyarázatai ritka gondnal készültek s e kiadása is méltán sorozható az általa szerkesztett *Régi magyar költők tárához*. Ő utána járt Balassa Bálint költeményei forrásainak és pontos összevetésével nagyon valószínűvé tette, hogy Eurialus és Lucretia historiájának is B. a mestere. Szilády összeszedte mindazt, a mit egyes történeti művekben és a levéltárakban találhatott Balassáról; mindez azonban kevesebb, mint hogy beható, művészileg emelkedő és kerek életrajzot adhatott volna. Korkép és költészeti viszonyaink rajza is hiányzik belőle. Aestheticai nézetek és eszmék fejtegetésével sem köt le, tisztán pragmaticus művet akart nyújtani, melyet elismerésre méltón adott.

— Tettey Nándor és társa kiadásában több érdekes mű jelent meg. Mindenek előtt Csiky Gergely két drámai munkáját: *Az ellenállhatatlant* és *A jóslatot* kell említenünk. Ez utóbbi díszes elzevir-nyomással és papíron. Nem sokára bővebben szólnunk Csiky költészetéről. Szintén Tetteynél jelent *Erődi Dániel* soproni főgymnasiai tanár *Újabb költeményei*. Áruk 1 frt. 50 kr. A költő többször eltalálja az igaz érzelem hangját, itt-ott erőteljesen is ki tudja magát fejezni, de véleményünk szerint ő is azon lantosok közül való, a kiknek száma legio, kik a nyelv és technica rendkívüli fejlődése következtében igen könnyen tudnak egy-egy költeményt megalkotni, de éppen nem új, önálló s ezért életképes lyrát teremteni. A világirodalomban százával teremnek az ily versszerzők, kiknek bír-

latánál a kritikus elismeri, hogy könnyed, gördülékény, zengzetes s közbe-közbe tartalmaz versekkel van dolga, csakhogy a lyricus önálló egyénisége hiányzik belőlök. Egy két füzet vagy kötet megjelenése után rendszeren elhallgatnak e költők és komolyabb foglalkozáshoz látnak. Egyik fordító lesz, másik a történelemhez fordul, a harmadik kritikusnak esap fel, de mindig hasznát veszi lantolásának, mert általa a nyelv könnyed és zenei kezelését sajátította el. Időközben visszavissza térnek régi szerelmükhöz, de megszűnnek híu szolgálai lenni egykori múzsjoknak. A kik az irodalmi élet központjába, Budapestre jutnak, a szépirodalmi lapok nagyobb számát látják el verseikkel és jó ideig a felszínen tartják magukat s csak lassan merülnek el valamely szerkesztőség vagy hivatal irodájában, a félreismeret vagy el nem ismert tehetségek e közös találkozóján. Szintén Tetteynél jelent meg *Gáspár Imrétől: Hazánk tót népe* (A tót nép, a tót költészet). A szerző kissé rhapsodice, biztos módszer nélkül, de meleg és résztvevő szívvél rajzolja a felvidék népét, jobb nevű költőiből és dalaiból mutatványokat közöl, melyek elég hangzatosan és magyarasan vannak fordítva. Gáspár is, mint mások, külömbséget tesz a panslav és a tót között: az előbbiekről csak megvetéssel, az utóbbiakról rokonszenvvel beszél. Azt hiszszük e felosztás nagyon gyalró. Panszláv, ki a szláv népeket egyesíteni vagy pl. a tótot az oroszban vagy csehben felolvasztani kívánná, most alig van hazánkban. De számosak azok, a kik a tót nép irodalmát fejleszteni, nyelvét terjeszteni, az iskolákban, hivatalokban főnyelvül elfogadtatni kívánják. Minden tót írónak első vágya, hogy nekik is legyen akadémiajuk, szépirodalmi társaságuk, egyetemök; a merészebbek Bielo-Hungariáról (Fehér-Magyarországról) is álmodoznak. Mindez éles ellentétben áll a magyar nemzet érdekeivel. Mi nem szolgáltatathatjuk ki nekik a felvidéken lakó magyar földbirtokosokat. Reményünk egyedül a hatalmunkban álló eszközökhöz, nagyobb műveltségünk- és vagyoni állásunkba, majd a nemzetiségi eszmének jelentkező hanyatlásába, az állam eszméjének erősödésébe stb. vethetjük. Valóban a nemzetiségi érzés egész Európában hanyatlik, a mi halálos csapás ugyan a kisebb nemzetiségekre, s gyengülésöket idézi elő; de azt hiszszük annál nagyobb jótétemény lesz hazánkra nézve.

— Sopronban *Moller Ede* és *Ujhéri* szerkesztése mellett újtétől egy derék folyóirat jelenik meg *Külföld* cím alatt. A külföldi tudományos és irodalmi mozgalmakat ismerteti jónevű munkatársak közreműködésével. A hajdani *Tudományos Gyűjtemény* és *Tudománytár* teljesíté egykor e szerepet, s ma már nagyon éreztük az ily folyóirat hiányát. A *Külföld* havonként két-három íven jelenik meg, ára egész évre 5 frt.

— Tehetséges történetbuvárunk, *dr. Szentkláray Jenő, Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből* (1779 — 1879), cím alatt egy komoly munkával akarja gyarapítani irodalmunkat. Műve három kötetben és pedig díszes füzetekben (6 — 8 ív) fog megjelenni. Egy-egy füzet ára 1 frt. 25 kr. A megrendelés Torontálme gyébe Török-Becsére a szerzőhöz küldendő.

— Az erős kormányok nem szoktak nagy figyelmet fordítani a sajtóra, hatalmuk az ország közvéleményén alapulván, a közvéleményt a sajtó is tisztelni szokta. Önmagát buktatná meg, ha ellenkezőt tenne. Így volt ez nálunk is, míg a Tisza-ministerium az ország köztetszésével találkozék. Egy-két gyöngye hirlapot kivéve, minden újság csak az ő dicséretét zengte. A helyzet azonban változott.

A kormánypárti lapok csak erős támogatással élhetnek meg, a különben jól szerkesztett „*Nemzeti Hírlap*” haldoklik, a „*Hon*” szegényesen tengődik, míg a „*Pesti Napló*” mintegy 6000 előfizetővel rendelkezik; az „*Egyetértés*” állítólag még többel. (Ez utóbbinál ki kell emelnünk, hogy majd mindig fél, sőt egész ív mellékletet is ad). S a többi ellenzéki lapok is gyarapodnak. Azután nagy számú, többnyire szenvedélyvel és szellemmel írt röpiratok ostromolják az uralkodó pártot vezéreiben és kisebb-nagyobb tagjaiban. Úgy látszik a kormánypárt is szükségesnek találta újabban figyelmébe venni a sajtót s valóban több röpirat jelent meg, melyek vagy egyenesen a kormány álláspontjára helyezkednek, vagy pedig negative támadják meg az oppositíót, a kormány direct támogatása nélkül. Az elsőhöz számíthatni *Volgai Uszubu* draszticus és logicátlan, izlés és szellem nélküli férczmunkáját: *Miért mentünk Boszniába?* A szerző egészen azon modorban ír, melyet *Csernátony* honosított meg irodalmunkban, s melynek egykor igen sok esodálója volt. Cs. epés kifakadásai, melyeket a szellem savával és bizzar phantasiája, meglepő, grotesk alkotásaival fűszerezett, tetszéssel találkozta, mindamellett, hogy a logicával sohasem állottak jó viszonyban. Kérlelhetlen és kíméletlen levén a durvaságig, olykor a kegyetlenségig, azt hitte a közönség, hogy nagy szenvedély, igazi gyűlölet sugallja azokat s így hatalmas lelki erőnek nyilvánulásai. *Volgai* természetesen jóval gyöngébb. Benne hiányzik a szellem, a phantasia és a szenvedély is. Ő azon irodalmi proletárok nagy tömegébe tartozik, mely a hírlapok szerkesztőségében foglal helyet. A röpiratok első csoportjába tartozik *Háromszékié: Tájékoztató adatok a Bosznia és Hercegovinában elfoglalt álláspont s politikai helyzetünk iránt.* (Athenaeum 1879. Ára 40 kr.) Ez több logicával és a kérdés jónabb expositiójával védi a kormány álláspontját, csak hogy annyira jónak, hogy lapos, szellemtelen és száraz művecskét ad. Jobb ennél *Zsombor* művecskéje *Politikai tűkör-darabok* (Athenaeum 1879. Ára 1 frt). A szerző szélesebb látkörrrel, tárgyának behatóbb ismeretével bír s ügyesen fel tudja használni érveit és azt a ravasz külpolitikát, mely Andrássy nevéhez van kötve, továbbá belpolitikánkat is elég jól védi, hozzá még elég szerény bevallani, hogy írt anélkül, „hogy a dolgok mélyére birt volna legtöbbször hatni.” Mindezeknél sokkal kitünőbb a második osztálybeli röpirat: *A közelemlőtt tükraiból (A muszka intervencziótól a Dunai konfoederaczióig)* két füzet. Tettey Nándor és Társa. Áruk 80 kr. Igazán ügyesen van írva s főleg Kossuth politikai nézeteinek folytonos hullámmásával foglalkozik. A szerző jól ismeri az emigratio tetteit, ígéreteit és reményeit s most az eléggé szerencsés 1867-iki kiegyezés után diadalmasan olvassa fejökre, hogy mennyit nyertünk az emigratio ígéreteiseivel szemben. Ez mind igaz. Csakhogy a szegény menekültek egykori tervezetesei aligha szolgálnak jó fegyverül mai viszonyaink között. A ki politikai nézeteink átalakulását akarja érvül használni vitáinkban, az csak önmaga ellen argumentál. Mert ki az, a ki gondolkodó fő létre nem változtatta nézeteit? Politikában mindig az a kérdés: Helyes-e a mit most teszünk? Felemlítendő még *Szekrényessy Kálmán* nagyobb röpirata: *Magyarország és a délszláv tartományok* (Budapest, Aigner Lajos). A szerző sokat forogván az alduai és a Balkán-félsziget tartományaiban, jól ismeri az ott lakó népfajokat, műve azonban nagyon zilált, rhapsodicus halmozása a sok anyagnak, melyet nem tud rendbe hozni és belőlük helyes logikai következtetést vonni. Könyvében egymásra tornyosulnak a legtarkább nézetek s megállapodásra legkevésbé sem jut a szerző.

— *Dengi János*, fiatal költő és tanár, *A szép lányokról* című alatt leveleket adott ki, melyek a nők társadalmi életével foglalkoznak. A szerzőnek van hivatása ily irányú működésre, meg van lelkében a dolgok satyrius oldalának megfigyelése, könnyen megtalálja mindennek a fonákját. Az ily képesség igen jó jel, mert az ideál utáni szükségét érezteti. Azonban Denginek igen nagy hibája van. Nincs még elég tapasztalása, széles világ- és emberismerete s így való alapja, hogy ily leveleket írjon. *Erkölesi fundus instructusa és befektetett tőkéje* kevés. Nagyon is a felszínén mozog s még nem lát be mélyebben az élet titkaiba. Ide tehetség, sok elmélkedés, bő tapasztalás kívántatik, miket nagy részben hosszú idő alatt szerezhetni meg. Ironiája sem elég finom metszésű, nyers munka, melyen nagyon megérzik az *ultima manus* hiánya. A díszesen kiállított füzet. Ára 1 ft.

— *Kertbeny Károly*, a rudasfürdői remete, „*Észrevételek az írói törvényjavaslatnak a fordításokról szóló czikkje ellen*“ című alatt kis röpiratot adott ki (Budapest 1879. Grimm Gusztáv bizománya, Ára 40 kr.). Úgy látszik, dr. Kováts Gyulának folyóiratunkban megjelenő alapos értekezése az írók és művészek szerzői jogáról, de természetesen leginkább az igazságügyminister enquete-je, szélesebb és nagyobb hullámokat kelt. Dr. *Herich* egy jogi folyóiratban törvényjavaslatot készített, Kertbeny röpiratot, az írók és művészek újvilág utcai társasága értekezletet tart. A mi Kertbeny dolgozatát illeti, ő a mellett küzd, hogy ne kössünk nemzetközi irodalmi szerződést, vagy ha már egyáltalában kötni akarunk, oly feltételekhez kapcsolja, melyek azt árulják el, hogy kissé bohó fogalma van a nemzetközi szerződésekről. Kováts Gyula nagyon világosan bebizonyította, hogy okvetlenül kell ily szerződést kötnünk, s hogy ezt csak méltányos és kölcsönös feltételek alatt tehetjük. Kertbeny dolgozatának ezenkívül egy izetlen, kiáltó hibája van: azaz örökös *ego*, melylyel minden lapján kell találkozunk. Bármily érdemei legyenek valakinek, ily modorban beszélni soha sem szabad, ha csak Hugó Károly szerencsétlen helyzetébe nem jutott; van azonban e dolgozatnak jó oldala is, hogy a magyar műveknek érdekes külföldi könyvkereskedői adataival ismertet meg.

— *Dr. Tóth Sándor* selmeczai tanár lefordította *Musaeus Grammaticus* sokat emlegetett verses novelláját: *Hero és Leander-t*. Fordítása gördülékeny és hangzatos. Rövid bevezetéssel is ellátta fordítását. A költemény szerzőjének bizonytalansága arra bírta ötét, hogy „életéről egyes adatokat megállapítson“. Ez azonban nem sikerült neki, mert csak a most általános nézethez szegődik, hogy e *Musaeus* Kr. sz. után a IV—V. században élt s mégis azt állítja, hogy „régibb írók nem sokszor említik költőnket; Herodotus csak két helyen hozza fel, u. m. VII. 6. VIII. 96., de akkor is csak prophetiáit idézi.“ Hogyan? A kilenczszáz évvel előbb élő Herodot már emlitené Hero és Leander szerzőjét? Talán a másik, ős-kori *Musaeus* lesz az?

— Megjelent *dr. Kerékgyártó Árpád* egyetemi tanár művének: *A műveltség fejlődése Magyarországon 889—1849*. harmadik füzet (Kilián Frigyesnél, az egész mű ára 5 ft.) A szerző roppant szorgalommal szedi össze mindazt, a mit történelmünk forrásaiban talál. Kár, hogy leginkább a krónikákra szorítkozik. Műve azonban nem szerves egész, nem művészileg rajzolt egységes képe a nemzet műveltségének, hanem csak becses adathalmaz, melyeknek egyik főhibája, hogy az adatok lelhelye sehol sincs megjelölve.

I.

DÜHRING JENŐ.

ÍRTA BÖHM KÁROLY.

V.

Ha valaki Dühring idáig ismertetett tanait akarná fődolognak tartani s a rájuk épült gyakorlati életfelfogást mellékesnek s függeléeknek, nagyon rosszul értené Dühring philosophiájának fogalmát. Ő nem csak tant lát benne, hanem életet berendező hatalmat; s az „érzület„ nála nem csak az igaz tanok elfogadására, hanem magának a philosophusnak jellemére s a társas állapotok javítását célzó törekvésére is vonatkozik. Hozzá kell adnunk, hogy éppen ez erkölcsi tanok voltak Dühring életére a legnagyobb befolyással; s hogy nélkülök az egész rendszernek hiányzik a teteje, — s hogy így ne csodálkozzék a t. olvasó, ha ezen részletre nagyobb gondot fordítunk mint rendesen a töredékes és hiányos előadások teszik.

A tudatos lény saját cselekvéseit a jó és rossz érzetei szerint rendezi be; erre éppen az ösztön és meggondolás fenebb jelzett összefüggése képesíti. A szokás azonban, mely ekként keletkezik, még nem erkölcsiség; csak az ideálnak hozzávetése teszi a közönséges szokást erkölcsesé. Ideal (musterbild) pedig az, minnek történnie kellene (soll). Ez erkölcsi ideálok lételetét ép oly kevésbé czáfolja meg a tetteleg létező erkölcselenség és erőszak, mint a hogy az ismeret igazságát a természetben s egyéni gondolkodásban előforduló tévedések nem szüntetik meg. Az erkölcsi elvek világelvekké, melyek a történelem és a fajok mai állapota *fölött* állanak.

Az ideállal fölfegyverkezve a philosophia az erkölcsstanban is képes felderíteni valódi elemeket, melyek a modern corruptio folytán mind inkább elhomályosodnak s háttérbe szorúlnak. Ily erkölcsi elemet két egyéniség egymáshoz való viszonyából nyerünk, s e két egyenlő egyén viszonyítása az első erkölcsi alapschema, mert egy

embernek, a meddig magában áll, nincsen kötelessége; csak ha két ember kerül össze, fejlík ki az erkölcsi kötelesség. Ez összekerülésnél az egyik a másikra erőszakolhat valamit, de „hogý erkölcsi kényszer fejlődjék, szükséges hogý az egyik saját akarásának az idegen által történt határozását kötelezőnek ismerje el.“ A két emberi akarat egészen egyrangú: kölcsönösen tartózkodni a bántalmaktól; azaz a más akaratát egyenlőnek elismerni, első alaptörvénye az intersubjectív erkölcsnek. Ezen elv régi, a „neminem laede“ ugyanazt fejezi ki, de az ismeret fontos, hogý positive az emberre nézve csak akarás létezik és csupán negative, más akarásra tekintve, áll elő a „kell“ ereje.

Ha már most az egyik személyben a vad állat és az ember egyesül, akkor az első schema változik. Macchiavelli azt ajánlá, hogý a rosszakkal rosszul kell bánni. Erre a másikban a bizalmatlanság s ennek megfelelő cselekvés keletkezik; a mennyi veszély fenyeget, annyi óvszert kell alkalmazni. De az egyik rész alávalósága soha sem jogosítja fel a másik részt épen oly alávalóságra. „A jobb jellem küzd a vad állat (Bestie) ellen minden erővel és eszélyvel; de maga nem alacsonyodik le vadállattá.“ A kölcsönös jószág tehát itt is az erkölcs alapja s annál szükségesebb alap ott, a hol kölcsönös szabad szerződésekbén kell nyilvánúlnia. A gonoszság felbontja e szerződést, de tudnunk kell, hogý ez erkölctelenség; s hogý ennek helyeslése okozza a folytonos háborút s azt szűli, hogý a jó mind inkább elvész s a rossz ijesztően gyarapodik. Erre példát nyújtanak a romai polgárháborúk, melyeket már csak a XIX. század utolsó harmada mul felől. „Az újból kifejlett háborús brutalitás, kivált a Versailles-iak magaviselete a párizsi commune ellen, bevezetései egy kezdetnek, mely tételünket a brutalitás, frivolitás és erkölcsi corruptio ferde síkjáról mind bővebben bebizonyítja.“

Azonban lényegileg az ember az ember iránt ép annyira barátságos, a mennyire ellenséges. „Az ember az embernek csak anynyiban farkas, a mennyiben azon különös jellemvegyületben, mely nem lényeges az emberi nemnél, a ragadozó állat különösen kifejlett; különben az ember jó természetű lény.“ Az emberi affectiók legnagyobb része hasznos, csak az uralomvágy s rablás a valóban rossz szenvedélyek. „A boszú még nem teremtett zsarnokot, de igen is megbuktatta.“

Ilyen jó affectiók az emberi természetben a könyörület, melyet „a tulajdonképeni ölé mesterség (Schlächterhandwerk), mely a csa-

táiban mutatja be próbatéteit, s más a privilegizált háborún kívüli emberölés“ rontanak el. Az erkölcs emelésére annálfogva nem csak a vad és káros ösztönök korlátolása, hanem a pozitív jó tulajdonok kifejtése is szükséges.

Ezen alapschema nem ismerése okozza, hogy a mai „elegans“ jogtudomány általában nem bír semmi megkülönböztető jeggyel az eredeti jog és jogtalanság számára. Pedig a jog és erkölcs gyökerei ugyanazok. Az eredeti fogalom azonban a jogtalanság s bántalmazás, melynek ellenében felébred a jog érzete. Első nyilvánulása a sértett jognak a *boszu* érzete. „Ugyanazon kényszerűséggel, melylyel a mechanikai actióból a reactio folyik, az önkényes és ellenséges bántalom eredményezi a ressentiment-t s ezzel a visszafizetés ösztönét.“ A privat boszu a népek ős korában mindig a büntető jog eredeti esírájaként lép föl s a büntető jog maga nem lehet más, mint a boszu nyilvános organisatiója. Azonban jól meg kell értenünk a boszu természetét. A boszu nem csak a büntetést, hanem a megsértett akarat érvényének visszaállítását is czélozza. Mert „a természet a boszu institutiójával kontár maradna, ha más eredményre nem ösztönözne, mint hogy két ember ugyan azt a károsulást mutassa fel, az egyik jogtalanul, a másik jogosan.“

Épen úgy félre értenők a boszu jelentőségét, ha csupán a bántalmazó megölésére törekednék; itt határozottan túlmegy határán s a természetes boszu értelmesen felfogva maga sem igyekszik az ellenfél halálára, a meddig azt másként sújthatja. Ebben van a halálbüntetés eltörlésének természetes oka.

Hogy a boszu a pillanatnyi szenvedély sugalmától menten kezeltessék s garantiánk legyen a jog megvédésére, nem elegendő két egyén. Egy harmadikban kell a garantiát keresni. E harmadik azonban nem lehet pártos fél, mert különben az elnyomás és erőszak lépne a jog helyébe, szabad szövetkezésnek kell előállania minden egyes között, hogy jogszerű megvédésről lehessen szó, csak akkor nem lesz a harmadik a két másiknak elnyomója.

A mostani állapotok mindazon erőszakból keletkeztek, melyet az úgynevezett állam az egyénnek szabadsága felett gyakorol. Az állami erőszak a büntetés monopolizálásában, a házasság intézményében, a vagyonban s egyebek közt abban is jelentkezik, hogy a megkegyelmezés jogát elvették a sértett feltől s átruházták egy harmadikra, ki előtt sértő és sértett egyaránt jog nélküli. Az erőszak megállapodott s a mai intézmények a szabadság ama hiányát mutatják,

mely a harmadiknak gyámkodásából eredt. „A házasság, akár több, akár egy nőre vonatkozik, mindig némi rabságnak van bélyegezve,“ mert az asszony eredetileg árú volt, a mint az a házasságkötés régi vevőformáiból is kiderül. Természet szerint ily erőszak az indiv. akaraton nem eszközölhető. Épen olyan a tulajdon is. Ez legnagyobb részben onnét ered, hogy az egyik ember elnyomja a másikat. A szabad társulás helyett történelmileg a durva erőszak teremtette az erőszakos tulajdon úgynevezett rendjét. Mert azon jogot, hogy egy tárgy valakinek teljes és kizárólagos tulajdona legyen, nem lehet jogi érvekkel bizonyítani. Maga a tény még nem bizonyítja a jogosságot.

Az emberiség történeti alakulása idáig csak az erőszak uralmát tanúsítja s eddigi történelme nem más, mint a tévedések egymásutánja s előkészítő egy új szabadabb, személyes s társas élet számára. E haladás elmaradhatlan, s hogy be fog következni, azt a szabad eszmék folytonos terjedése s azon tény biztosítja, hogy a történelem csak a természet öntudatlan munkájának öntudatos folytatása s a természetben nincs körfutás, hanem folytonos, bár nem egyenes haladás új jobb alakulás felé. A történelemben egy hosszú aera folyt le 1789-ig; s abban rejlik a francia forradalom rendkívüli fontossága, hogy az emberiség megkezdte a leszámolást múltjával s először látta meg ezen elveket vakító fényökben, melyekre jövőjét kell építenie. A XIX. század, igaz, lényegében reactionarius jellemű; századunk fél caesarismusba esett, a mint a nagy katonai államok s igen sajáttságosan a kiélt középkori római császárságnak 1870-ben való német kiadása bizonyítja.

A katonai caesarismus az elaggott hatalmak modernizált formája, háborús aerába fejlődik ki s ebből nyeri most erejét, míg a morális kötelek a brutális hatalom előtérbe állításával lazulnak. Ez ép úgy áll Európáról, mint az úgynevezett „szabad államokról“ Amerikában. Azonban, hogy ezen állami colossusok nem maradhatnak fenn, azt vigasztalásunkra saját otromba nagyságuk, centralisatiójuk s egy igen nevezetes jelenség mutatja. A nagy államok egyedüli fentartója ma a „katonai executio“, melyre nyíltan hivatkoznak s a túlságos centralisatio, mely minden téren fojtogatja a szabad mozgalmat, s a politikai, tudományos és kereskedelmi téren (Anglia) végleges decentralisatióval fog természetszerűen végződni, ha az összetartó erő gyengül, melynek erősödése a végtelenig logikai lehetetlenség. A tanulságos jelenség pedig az, hogy a modern erőszakos államnak modern és antik ikertestvére a forradalom; mert

azt e nélkül gondolni csak végleges szellemi eltompultság mellett lehetne, a mitől hála az égnek még messze áll az emberiség.

A philosophus tehát bizton remél egy jobb kort a faggatott emberiség számára. Ennek positiv rajzához a modern viszonyok szolgáltatók az anyagot, melyeknek corruptiója helyébe a nemesebb emberiség képét lehet rajzolni. Ezen viszonyok közül a minden téren gyámkodó tekintélyt kell különösen kiemelni, mely aljas motivumoktól vezettetve a nemesebb emberi vonások ellen következetes harcra van bonyolódva. Az egoismus s a piszkos nyervágy, mely a hitvány falatra rendez hajtóvadászatot, nemzetgazdászati s zoológiai elvnek van hirdetve minden szemérem nélkül s annál erősebb a hatalma, minél nagyobb támasza van az uralkodó államban. Az oly rendszer, melyben az ember kizsákmányolása más ember által szükséges alkatrész, gyökerében igazságtalan s minden irányban igazságtalanságot szülni kénytelen. A hol idegen munka elsajátítása képezi a kisebbség gazdagságát, ott a rablás uralkodó elvé lett s nem lehet csodálkozni, ha a kisebb napi viszonyokból ez érzületet kiirtani nem sikerül. Pedig ez volt az elv a rabságba oltott antik demokráciától kezdve az oligarchiáig s monarchiáig s a „győzelem koszorúzza hatalomnak s szerencsés csalásnak különös formáiban állam- és népjognak nevezi magát.“ Szabad társulás sehol sem volt, kivéve az elnyomók osztályánál s itt is csak ideiglenesen. Ha ehhez még a bíróság, jogászság s papság hatalmát vesszük, nagy társas téren nyilvánul a gyámkodó tekintély.

Azonban nem csak gyakorlati téren, hanem ott is uralkodik, a gyámkodó tekintély ferde iránya, az egyén szabadsága felett, a hol legkevésbé sem várnók, a művészet és tudomány terén. A művészet a költségek szüksége miatt kénytelen impulsusait a tőkétől nyerni s azért eszméi is a tőkeörökhöz alkalmazkodnak. A festészet, szobrászat, építészet az egyháztól s államtól nyerik meg rendelkezéseiket. A költészet, a valódi embernek ismerete miatt szintén az elnyomás nagy actióit dicsőíti, vagy mesékbe avatkozik, vagy éretlenségeket producál. A tudomány terén pedig még sajnosabbak a viszonyok. Egyrészt az erkölcsi támaszát veszítette s abrak után járó sajtó átvette a csalhatlan egyház középkori szerepét s osztozik az állammal ez erőben, ha látszólag ellene szól is, de mindig udvariasan s az alapelvet mindenkor elismerve, másrészt az állam az iskolák közbenjárásával oly hatalmat nyer, melyet e nélkül nem bírna. Nem hiába igyekszik a mindent devoráló hatalom az iskola-

ügyet az egyházak kezéből kiragadni. E hatalmát kivált két intézet terjeszti: a tudományos akadémiák s az egyetemek.

A szellemi erők utat törnek ugyan a szabadságnak, azonban viszont nekik is kell bizonyos mértékben szabadság, hogy fejlődjenek. A hellenek ezt nyilván bizonyítják, a mennyiben a papoktól való felszabadulásuk ép oly jótékonyan hatott a tudásra, mint az újabb időkben. Azonban a tudás eme zsengéit újra elfojtotta a középkori egyház s csak a XVI. századdal lépnek fel nyomai az új szellemi áramlatnak Leonardo da Vinci, Galilei, Giordano Bruno tanaival, mire némi szabadságot nyert a tudás Hollandiában, a miről Spinoza esete tanúskodik. Ámde már Galilei eseténél is gondolkodóba esünk; a miért formaliter vád alá fogták, az Copernicus tana, s a mi valóban okot szolgáltatott ezen eljárásra, az a rokon tudományos körök irigysége Galilei találmánya miatt, melyet azonban okosan háttérbe szorítottak. Itt is az egyetemi czéh-érdek volt a vezérlő. Dühring annál fogva szükségesnek találja kortársait felvilágosítani az egyetemek s a velök kapcsolatban álló akadémiák szellemi értéke felől.

A tudományos akadémiák újabbkori képződmények, s ez oknál fogva egyrészt korábban lépett fel bennök a corruptio szelleme, tekintve fenállásukat, másrészt gondosabban rejtegetik az új kor szabadabb áramlata előtt. A ki azonban az academicus Arago magatartását (Guizotét is ide számítva) Comte ellenében ismeri, annak elegendő ez eset arra, hogy a takarón át megláthassa a csontvázat. Az évi díjak kifizetése sinecurákká teszi ez intézetet, melyben ritka kivétellel a tudományos közepszerűség s gyakran erkölcsi gyengeség is egészen más mint tudományos célokból hízaltatik. Az egyetemekből, vagy még oly magasról sem, kerülnek ki az „egynapi tekin-télyek“, s az akadémiáktól nyerik a diplomát, — s ebben keresendő a tudós aristocratiának eredete, melyhez milyen „silány anyag“ elegendő, az akadémiák jelenje s multja bizonyítja. A tudományos dolgozatoknak, melyek innen származnak, nagy része a pinczehelyiségekben rothad el minden szellemi haszon nélkül, s a legjobb időben is nagyon keveset jelentett. Mai szerkezetükben e „tudós rendeket“ ép úgy el lehetne törölni mint a szerzetes rendeket a nélkül, hogy a legkisebb hátramaradás érné a tudományt, legfeljebb hogy kevesebb akadály a lenne, s magánszemélyek nem vezettetnének tévútra, ha vagyonukat valamely jótékony célra óhajtják hagyományozni. Mert nem csak, hogy a pályakérdések kitűzése sokszor

gyerekes, sokszor értelmetlen (a mennyiben megtörtént, hogy mathematice megoldhatlan feladatokat tűztek ki), legtöbbször pedig oly irányba tereli a dolgozók erejét, melyben tudományos eredményt nyerni nem lehet, hanem a pályadíjak kiosztása is, kivált ha egy traditionalis clique fészkelődik bele egy ily drága pénzen felállított menhelybe, igen corrumváló, mikor p. o. a philologiai szóbölcseiség díjaztatik és oly pályaművek koszorúztatnak meg, melyekből a valódi komoly tudomány primitív csirái is hiányoznak. Új élet ezen szerzet zárt kapui mögé nem kerül s a minő helyiségeit átlengi, mindenkör a legolesőbb tudományos velleitásoktól eredt, minek folytán nem is szakavatott közemberek, hanem elismert társas köröknek coryphaeusai foglalják el a patronusi s elnöki széket, a mi ez intézet viszonyát a népszerű áramlathoz eléggé jellemzi. Az üres, nem is származási, hanem csinált, mesterségesen felfújt auctoritás az, a mi ezen oldalról hirdeti a népnek pythicus érthetlenségeit.

Hogy az egyetemek mai nap az egyedüli maradványai a régi czéheknek, az előre is jellemzi őket. Ebből következik, hogy a tanári székeket komasági és rokonsági fokozatok mérvadása szerint töltik be, hogy pl. egyetemi tanárok s „nagy emberek“ fiainál s rokonainál a tanári érettség kora nagyon hamar be áll, míg valóban kitünő erők vagy egyáltalában meg nem érnek soha az egyetemi „érettség“ értelmében, vagy pedig összefejjel, mikor szellemi erejük meg van törve, nyerik a testim. maturitatis-t. Az egyes egyetemi herosok osztoznak a hallgatóságban s elkeseredett csatákat vívnak („irodalmi polemiák“) egymással a compendiumokból olvasva, — a mi azonban a közös exclusivérdekek védelmében nem akadály a szövetkezésnek. A czélok, melyeknek az egyetemek szolgálnak, szintén jellemzők. Legelőször az egyház jön elő követeléseivel, s a theol. facultas valamint a jogi, a jus canonicummal azonnal rendelkezésére áll. Hogy a philosophiát mily arányban bírja kezében, azt philos. törekvéseiből érthetni. Az egyház mellé az állam lép, mint a középkori egyházi zsarnokság örököse s nemesak politikai hivatalnokait nevelteti az ő szellemében, hanem az egyházi hivatalnokokra is van befolyással, a hol az állam és az egyház karöltve járnak. A jogi tanulmány azonnal elmélyed a glossatoriumba s a corpus juris egy halmaz idézettel van körülvéve, melyek közt a mindentudó jogtanár trónusán székel s elfeledteti a vizsgálatról való félelem által a tanítványnyal a nemesebb önzetlen intenciókat. Hogy az állam czéljainak szolgáló középtanodai tanárokat neveltet magának az egyetemen, az

a helyzet következménye; mert hisz az egyetem az ő eszköze. — Innen származnak a történelemben a politikai szószólók s az uralkodó családok magasztalói. A philologia szellemtelen kezelése igen ismeretes. Ídezeteket, parallelákat, formákat felhalmozni, — a főczél; s az írókban rejlő nemes gondolatok időszerű elferdítése vagy a realis dolgok elhagyása épen a realis ismeretek hiánya folytán oly szomorú jelenség, melyből kitetszik, hogy nincsen lélekölőbb és szellemtelenebb foglalkozás, mint az, melyet ma antik és modern írók magyarázására pazarolnak. Ugyan ezen scholasticismus virágzik az orvosi, természettudományi és matematikai szakokban is.

Hozzá kell adnunk már most a szellemet, mely ily viszonyok közt az egyetemeken kifejlik. Nem csak hogy a tanárok közt hal ki a kötelesség érzete, a mit a nagy díjazás mellett a csekély óraszám s a silány siker bizonyít, hanem könnyen meghonosodik, mint Németországban, a corruptio a doctoratusok s tanári diplomák könnyelmű osztogatásában s azon üzérkedő szellemben, mely a tanárok és tanítványok közt egyaránt el van terjedve. A tanítványok pedig hozzá szoknak, hogy mindent gyakorlati, üzleti szempontból tekintsenek s az idealis emelkedettség helyett a frivol alávalóság szellemét viszik el a tudomány ezen úgynevezett „főszékeiből.“

A tudományok közül, kivált a philosophia sajnálatra méltó állapotokat mutat minden egyetemen. A bérenczek sehol sem oly szaporák, mint itt s nem csak hogy a személyes korlátoltság, mely minden dajkamese számára scholasticus módon pöffeszkedve, syllogisticus bizonyítást keres és talál, felfuvalkodik nagy tekintélylyé, hanem ezen nyomás alatt a jóra való tehetség is elveszti legtöbb esetben idealisabb irányát. Ámde nemcsak itt, hanem a physica, matematika s a leíró természettudományokban is a lelketlen anyag felhalmozása s szellemtelen kezelése nem csak kiöli a gondolatot, hanem a sok specialitásba való beékelődés által, mely pedig itt legtöbbsnyire csak a megélhetés céljából üzetik, lerontja a szabad áttekintést a tudomány egésze felett s szolgáltatja azt, a mit nagy garra „híres specialistáknak“ neveznek s a minek tulajdonképeni neve nem más, mint bornírtság s minden fellengzés iránti tehetetlenség. Azon egy tény végre, hogy a nagy felfedezések és haladások az egyetemi köröktől távol álló férfaktól eredtek, melyen Galilei, Mayer R. s számtalan más vala, kikben jellem és ész egyesültek, elegendő arra, hogy az egyetemeket mint a szabad tudomány akadályait s a jellemképzés hátráltatóit tűntesse fel a kortársak előtt.

Dühring Jenő tanának e kritikai része viszonyaink mindenféle corruptióját feltárja s feltűnteti okait, s alapelvét a csinált traditionalis tekintély észellenes uralmában, útmutatást ad a szebb jövő positiv rajzára. Mindezen roncsolt viszonyok gyökeres orvoslását valamennyi nyilvános functio socializálásától reményli. Nem történetesen és csak egyesek, hanem az összesség vegye kezébe a socialis viszonyok rendezését. Dühring nem egy esetleg uralomra jutott proletariatusnak adja kezébe az uralmat, mert hiszen ez más alakban még rosszabb kényuralom lenne, hanem egy fenkölt és a mai tanúltságon átlag felül álló összeségnek. Ennél fogva legfontosabb nála az iskolaügy. A régi rendszernek főtürekvése volt a meg nem értett hanem rettegett tekintély alá hajtani a tapasztalatlan gyermekeket; azért a „szabad társaságnak“ arra kell törekednie, hogy megakadályozza ezt. És pedig az által, hogy a mai különbséget tudós és nemtudós közt a tantígy észszerű berendezése által szüntesse meg. Az új tantervben a tudás philosophiai jelleme a fődolog. Nem szabad benne előfordulni az alsó és felső ismeret közti csinált különbségnek, hanem mindenkinek végső alapjaiban kell bírnia az ismeretet, mi által a szakismeretet kivéve, egyenlő lesz a műveltség. A tanítás két csoportra oszlik: a természettudományira a mathesissel s a nyelvtudományira. Az önálló ítéletre kivált az első képesít s itt nem a leíró ismeretre esik a főszűly, hanem a tanítás magvát a rationalis, azaz deductiv s leginkább mathesissel összekapcsolt ismeretek fogják képezni. Ellenben pl. a geographiából, mely ma nap a kizsebelés és túlterhelés divatos eszköze, nagyon keveset s azt is csak a physikai és társas formatiókkal való összefüggésben kell adni. A mértani ítélet lesz alapja az értelmi kiművelésnek, s a szemléltető módszer túlságos uralma helyett majd a geneticust kell követni. Physiologiának és diaetetikának minden ember ismeretében elő kell fordulnia, a társas viszonyokról szóló tanok is (jog, nemzetgazdász, történelem) mindenkinek közös birtokává lesznek, s nem bizonyos rendeknek privilegiuma. A holt nyelvek véglegesen kimaradnak, s helyettük arra kell törekedni, hogy mindenki oly jól értse anyanyelvét s a modern nyelveket, hogy a gyakorlatban alkalmazni s különösen azt tudja, a mi ma ritkaság, t. i. értelemmel olvasni, írni és beszélni.

Ha ily módon egyetemes lesz a tudás, elesik a mai specialistáknak kenyérkeresete, kiknek számára különös renumeratio nem lesz fentartható s követelhető, s a tudományt újra más szellemmel fogják űzni. Tankönyvek firkálásával pénzt szerezni nem lesz lehet-

séges, mert akkor igazi tekintélyek fogják a mindenkori eredményeket rendszerbe állítani, míg ma leginkább a tehetetlenség adja magát erre a társadalom nagy hátrányára. A szakismeretek számára pedig külön szakiskolák (polytechnicumok) lesznek felállítandók. Itt azonban annyi szakembert kell képezni, a mennyi szükséges a monopolium kikerülésére s arra, hogy esetleg sors által lehessen köztök bármely téren választani.

Az ily módon képzett férfiaktól más téren is nagy eredményeket várhatni. Először is a jelentéktelen szakok kiirtásával a többire annál több munkaerő kerül; másodszor pedig az ily nevelés oly érzületet ad, mely a socialis viszonyoknak is észszerű berendezésére képesíti őket. Első teendő lesz, az emberi természetben a vad állati ösztönöket, mint a rablás és uralomvágy, korlátozni és lehetőleg kiirtani. Ezt pedig a tőke és földbirtok socializálásával, úgy szintén a munkás viszonyok organisatiójával érhetni el, a mikor elesik a kapzsiság s az embertelen „létért való harc“ mint concurrentia, emberileg helyeselhető nemes alakot nyer. A politikai egységek szabad társulás alapján jönnek létre, s ha a „rablórendszer“ nem avatkozott volna a humanus fejlődésbe, a mai állami szörnyek sem léteznének gyöngye támaszaikkal együtt, hanem kisebb-nagyobb terjedelmű szövetségek biztos anyagi alappal s csak a föld terjedelme által korlátolt terjedelmi képességgel. A földbirtok élvezete az egyenlőség alapján lenne berendezve s az áruk kicserélésénél a ráfordított munkaidő az érték szabályozója.

A belső társas functióknál a műveltség közössége s egyenlősége nem engedné oly férfiak felülkerekedését, kik minden realis ismeret nélkül hízlegőktől elvakítva játszszaik ma a nemzetek felett a gondviselés szerepét, hanem az egyformán művelt közönség értelme hozna ítéletet tehetetlenségök felett. A bírói functió a közösségtől eredne, mert mindenki bírna annyi ismerettel s igazságérzettel, hogy peres ügyekben ítéletet hozhatna, mert a mai igazságügyi apparatus nem annak bizonyossága, hogy az igazság s a jog megítélése egyeseknek kegyadománya, hanem annak, hogy az igazságszolgáltatás nem természetes módon történik. — A törvényhozás ép úgy megilletné az egész társadalmat, mint a bíraskodás, s nem fordúlhatnának elő esetek, hogy a törvényhozás a közösség természete s érdeke ellen való törvényeket szavazzon meg. Az egyes ugyan is csak addig van védve, a meddig ép oly kevésbé adja ki kezéből a functiókat, mint a hogy ki nem szabad bocsátani az önsegély s az általános

fegyverhordás jogát. Az önségyt át lehet engedni a közös boszú-organisatió alkatrészeül, de ha a fegyverhordásról mond le a társadalom, akkor védtelenné s jogtalaná lett a fegyvertelen a fegyveres ellenében, s a legszabadabb szövetkezés sem képes egy katonai kaszt mellett kikerülni a rabságot. A fegyveres szövetkezés az általános politikai szövetkezésnek kiegészítő része.

A szabad társaságban a mai kényszerházasság számtalan mellékleteivel nem létezhetik. A házasság kölcsönös szerelmen épülő szabad szövetkezés lesz, melynek célja az utódokról való szeretetteljes gondoskodás. Árúczikknek a nő sem a házasságon belül nem lesz tekinthető, melyben mai alakja szerint még az erőszak ellen sines védve a törvényes feleség a törvény által, holott minden kéjhölgy részesül e tekintetben a törvény részéről védelemben, sem a házasságon kívül; azért mai bordélyházi lealacsonyítása sem tűrhető s nem is szükséges. Az utódokról való gondoskodás azonban már eleve történik; az oly ember születését, a ki mégis csak rossz gyártmány lenne, meggátolni, kötelesség s nyereség s jobb emberség számára. A bűntetések szelidítése s a halálbüntetés megszüntetése, magától érthető kifolyásai a szabad szövetkezésnek.

A szabad társaságban a cultus minden faja megszűnik. A természet ismerete megszünteti azt az illusiót, mintha könyörgésekkel lehetne valamire bírni a képzelt túlvilági lényt. Ennek folytán az eskü is elveszti jelentőségét s a kegyes adományokat, melyek eddig a papságnak jutottak, humanus célokra lehetne fordítani. De mivel a vagyon egy kézben a régi mérték szerint nem gyűlhet össze, azért erkölcsi érzések indítja felebarátinkat az inség enyhítésére s a bajok szelidítésére, mi által megszűnik legalább ama pietisticus alakoskodás, melylyel ma a pharisacismus eltorzítja a jótékonytságot, míg egoismusa a jövő élettől várja a neki kevésbe kerülő „áldozat“ ezerszeres visszafizetését.

Végre a művészet is emberséges alakot nyerne, s első sorban az ember testén és a társas osztályok rendezkedésén lenne látható a képző erő aesthaeticai hatása. A hamis affectusok megszűnnének, míg helyettük az igazán emberi érzelmeket hirdetné a költészet, melynek ideálja csak a mythusnélküli, babonától ment és egyenesen emberi alkotás lehet. A művészet hatalma alatt a nyelv is vissza nyerné mai chinai torzalakzataiból a természetes egyszerűséget s jótékony hatással lenne a gondolkodás és akarás egyszerűségére.

A szabad társaság ezen rajzából nyilván való, hogy eltűnnének a csinált „olajbálványok“ poshadt tekintélyekkel, s helyettök minden téren az igazi érdem teljes szabadsággal jutna érvényre.

II.

A MAGYAR GAZDASÁG PÉNZHIÁNYA. *)

ÍRTA BALLAGI GÉZA.

A milyen igaz, hogy Magyarország első sorban a földművelésre, mint nemzeti főiparágra van utalva: ép oly igaz az is, hogy mezőiparunk maig sem nyert olyan lendületet, mely a jövőre nézve reménnyel tölthetne el bennünket. Tények bizonyítják, hogy nemzeti iparunk ama kiválólág fontos ága stagnál, s hogy gazdáink, különösen közgazdáink sorsa évről évre rosszabbra fordul.

Ezen tények szakembereinket mintegy fölhívják a vizsgálódásra. Az ő kötelességük jelezni a létező bajoknt, kutatni azoknak okait s ugyanakkor javaslatba hozni azon reformokat, melyek a bajok enyhítésére és megszüntetésére hivatvák. Az érdekeltek és a kormány feladata lesz aztán a megállapított reformok életbeléptetése.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a mezőgazdaságunkra vonatkozó ügyek megvitatását első sorban *saját* szakembereinktől várjuk; mert a tisztán gyakorlati kérdésekhez csak az szólhat alaposan, a ki az azoknak alapúl szolgáló speciális viszonyokhoz kellő érzékkel bír, azokat kellőleg ismeri, már pedig idegen ember a mi különben is egészen sajátos birtok- és gazdálkodási viszonyainkba — egetverő theoreticus ismeretek mellett is — alig találhatja bele magát.

Annál nagyobb meglepetéssel vettük egy német írónak, dr. Wehlernek röpiratát, melynek tárgyát a magyarországi mezőgazdaság képezi, s mely oly komoly, jóakaró hangon és annyi tájékozottsággal van írva, hogy méltán megérdemli figyelmünket.

Wehler mindenekelőtt a magyar mezőgazdák sanyarú helyzetét jelzi, s helyzetök illusztrálására példákat hoz fel, melyek közismertűek ugyan, de akként csoportosítva, a mint Wehler csoportosítja

*) Dr. Albert Wehler: Die Capitalarmuth und Creditnoth der Landwirthe Ungarns, deren Ursachen und Abhülfsmittel. Leipzig.

azokat, kétségtelenül hatást gyakorolnak még arra is, a ki talán szebb színben látná a dolgokat.

A példák közt első helyen említi azon tényt, hogy a pénzintézetek által nyújtott jelzálogkölesönök évről évre való fokozatos szaporodásával nem emelkedik arányban a földbirtokba fektetett tőkék összege. A jelzálogkölesönök szaporodását hivatalos adatokkal bizonyítja, melyek szerint ugyanis 1869-ben ezen kölesönök kerek-számban 111 millió frtra rúgtak, 1874-ben pedig már 222 millióra, tehát épen még egyszer annyira. A befektetésekre nézve azonban hivatalos adatok nem állván rendelkezésére, Hunfalvynak hozzávetőleges számításán alapuló adatait közli.

Egyébiránt ama tény — *természetes* következménye levén gazdasági viszonyainknak — nem a Wehler által idézett, különben is hiányos statisztikai adatok által, hanem igenis a hazai gazdasági viszonyok tanulmányozása folytán lesz konstatálható. Miután az egymásután bekövetkezett rossz termésű években a jobb termés idején különben is nagyobb költekezéshez szokott gazdánk, szükségleteiket nem voltak képesek a föld jövedelméből fedezni, az eredetileg beruházás végett igénybe vett hitelöket a megcsappant jövedelem pótlására voltak kénytelenek fordítani. Ezt tudva: a statistika nélkül is egészen természetesnek fogjuk találni, hogy a jelzálogkölesönök szaporodásával nem emelkedett, mert *nem emelkedhetett* arányban a földbirtokba fektetett tőkék összege. De Wehler figyelmét, úgy látszik, mindez kikerülte.

Azután szintén a helyzet signaturája gyanánt fölhozza az uzsora terjedését. Ezen állítását támogató adatok közt azonban van egy-két túlzott is, pedig különben — úgy látszik — nem tartozik azon írók közé, kik a túlzásokban lelnék kedvöket.

A bér- és adóhátralékok nagy összege is a magyar mezőgazdák zilált anyagi viszonyai mellett tanúskodik. Hogy a bérbeadott államjóságok utáni haszonbérhátralék azonban még nagyobb összegre nem rúg, azt főképen annak tulajdonítja, hogy az említett jóságokat nagyobbára zsidók bérlik, kik pontos fizetők.

Végül szerinte a helyzet megítélésénél számba kell venni, a vagyonvégrehajtásokat, árveréseket, szóval az önkénytelen birtokeladásokat is, a melyek az adó- és bérhátralékok összegével arányban szaporodnak s a melyeket a kormány midőn most drákói szigorral foganatosít, még nehezebbé teszi ugyan a gazdák helyzetét, de nem üti helyre a multban elkövetett saját mulasztását,

melynél fogva a jobb időkben a hátralékokat annyira föl hagyta szaporodni.

Az említett néhány példa is elég a szerző szerint a magyar mezőgazdák válságos helyzetének feltűntetésére. Az tehát már most a kérdés, mik idézték elő ezen válságot? E kérdést kell megfejtetni, mielőtt a bajok orvoslásához fogunk. S erre Wehler — megtartva a történelmi sorrendet — az okoknak egész láncsorát állítja össze.

A naturalgazdaságból a pénzgazdasági stadiumba való átmennel — így okoskodik — idézte elő a pénzszükséget. A műipar és a kereskedés fölkarolása, a közlekedési eszközök tökéletesbítése, a rendelkezésre álló, különben is csekély tőkét elvonták a mezőgazdaságtól. E közben az őstermelés productumai iránti kereslet természetesen rohamosan emelkedett, a nyerstermények árai felszöktek s a gazdák ösztönözve érezték magukat a végtelenig kizsákmányolni a talajt, a nélkül, hogy — tőke hiányában — képesek lettek volna megfelelő beruházások által helyreépíteni azt, a mit a talajtól elraboltak.

Ezekhez járultak a rossz termések, a külföldi vasúthálózat kiépítése, mely a külföld versenyét lehetővé tette, illetőleg megkönnyítette, a háborúk, a fegyveres béke, a czélszerű hiteltörvények hiánya, a hitelintézetek hiányos szervezete, a munkabér emelkedése s a munkaerőcalamitás, bérleti törvény hiánya, a bérletek rövid időtartama, a latifundiumok és törpegazdaságok, a gazdák csekély képzettsége, az 1873-ban bekövetkezett börzeválság stb.

Hogy ezen körülmények csakugyan befolytak a mezőgazdasági krízisre, azt bizonyítani nem kell a magyar közönség előtt; de Wehler — azt hittük — könyvét inkább a külföldi közönség számára írta, a melyre a tények puszta jelzése és futólagos érintése még nem hat meggyőzőleg s a mely ennél fogva elvárja azoknak bizonyítását is. Wehlernek tehát, midőn pl. azt állítja, hogy a magyar munkások bére emelkedik, ezen állítása igazolásául a rendelkezésre állott statisztikai adatokat is fel kellett volna használnia, vagy midőn a latifundiumok és törpegazdaságokról tesz említést, fel kellett volna tüntetnie számokkal is a földbirtokok felosztásában az aránytalanságot. Annyival jogosultabb ezen kívánságunk Wehlerrel szemben, mert hiszen ő, úgy látszik ismeri, sőt használta is (mert egy helyütt hivatkozik rá) Keleti „Hazánk és népe“-t, melyben ama körülményekre nézve van elég, még pedig megbízható statisztikai adat.

Mindazon bajoknál azonban, melyeket fennebb elsoroltunk,

súlyosabban nehezednek a magyar gazdákra s részben ama bajok kútforrását képezik — Wehler szerint — a hitelhiány és tőkeszűkség. Ha tehát a mezőiparnak s művelőinek helyzetén javítani akarunk, legfőbb s legelső teendőnk, a mezőgazdasági hitelt helyesen szervezni s a földművelést a szükséges tőkékkel ellátni.

Hogy mi módon történjék ez, erre nézve a szerző részletesen előadja a maga nézeteit s könyvének — kétséggel — ez a legfigyelemreméltóbb része.

A hitelhiány megszüntetése végett javaslatba hozható intézkedéseket két csoportra osztja, direct és indirect intézkedésekre. Amazok közvetlenül befolylnak a földhitel emelkedésére, ezek ellenben a mezőipari termelést teszik eredménydúsabbá s ez által fejlesztik a földhitelt.

Lássuk egyenkint ama tényezőket, úgy, a mint azokat a szerző előadja.

A direct intézkedések közül kettőt emel ki, mint legszükségesebbeket: a földhitelintézetek létesítését és a meglevők újra szervezését s az állami segítyt.

A *földhitelintézetekről* szólván, előadja azoknak történetét hazánkban.

Az első pénzintézet, mely a magyar mezőgazdák számára hitelt nyitott, az osztrák nemzeti bank volt. Ezen bank ugyanis 1854-ben (a mi tudunkkal egy évvel később, 1855-ben) 40 millió frtnyi alaptőkével egy külön jelzálogkölesönzési osztályt nyitott, melynek működése 1857-ben Magyarországra is kiterjesztetett.

Az osztrák nemzeti bank jelzálogosztálya után jött létre tisztán magyarországi tőkék hozzájárulásával 1862, illetőleg 63-ban a földhitelintézet (de — a mit Wehler elmulasztott megjegyezni — már az 1848-ki magyar törvényhozás kimondta egy ilyen intézet létesítésének szükségét), majd 1869-ben a magyar általános földhitel-résztvénytársulat s végre 1873-ban a kisbirtokosok hitelintézete.

A földhitelintézetek ezen összeállítása azonban egyáltalában nem teljes. Mert a Wehler által említettekén kívül ott van még a nagyszabeni földhitelintézet, a nyugotmagyarországi jelzálogbank, az 1872-ben alakult sopronyi s (Hódmező-Vásárhelyt) az alföldi építő-és jelzáloghitelintézet stb. Azután, — a mi már nagyobb hiba — megfelelkezik Wehler arról is, hogy a tulajdonképeni földhitelintézeteken kívül jelzálogüzlettel nagyban foglalkoznak nálunk a takarékpénztárak, népbankok s egyéb pénzintézetek is, úgy annyira,

hogy az 1872-iki hivatalos statisztikai kimutatások szerint, például a takarékpénztárak által kiadott jelzálogköcsönök sokkal, de sokkal nagyobb összegre rugtak a földhitelintézetek által kiadottaknál. Míg ugyanis a takarékpénztárak ingatlanokra kerekszámban 69 milliónyi kölcsönt adtak, a földhitelintézetek csak 41 milliót.

Azonban bárha mindez kikerülte is Wehler figyelmét, azért abban tökéletesen igazat adunk neki, hogy létező földhitelintézeteink (még ha a jelzálogüzlettel foglalkozó egyéb pénzintézeteinket is hozzájuk vesszük), csak részben voltak képesek fedezni a földbirtokosok hitelszükségletét. A kisbirtokosokon pedig jóformán semmit sem segítettek.

Ennek közetkeztében a kisbirtokosok földhitelintézetének igazgatósága, az intézet alig egy évi fenállása után elhatározta, hogy az intézetet akként fogja újra szervezni, hogy az számbavehető segélyt legyen képes nyújtani bármely hozzá forduló kisbirtokosnak. Az újjászervezés, az előbbi részvénytársulati üzletmód felhagyásával, a kölcsönösség elvének alkalmazása mellett még is történt, egy bizottság kidolgozta a tervet, mely szerint a központi intézet mellett a vidéken egész sora létesítendő a Reiffeisen-féle kölcsönpenztáraknak, melyek mind szerves összefüggésben állanak egymással. A kormány méltányolva az akként újjá szervezett intézet fontosságát, elhatározta, hogy egyrésztől ötszázezer forintnyi segélyben, másrésztől körülbelül olyan kedvezményekben fogja azt részesíteni, a minő kedvezményekkel a magyar földhitelintézet él.

Wehler főképen ezen újjászervezett hitelszövetkezettől várja a magyar kisbirtokos osztály helyzetének javítását, a nagyobb birtokosok hitelszükségletét — némi reformok mellett — úgy is képes levén kielégíteni az e célból fenálló hitelintézetek.

Az említett szövetkezet új szervezetét azonban még nem akarja végkép megállapítottnak tekinteni, daczára annak, hogy az organizatio tervét a legtöbb az iránt megkérdezett külföldi szakember immár szentesítette. Egészben véve és alapjában ama tervet ő is elfogadja, más szóval: ő is előnyt ad szemben a Schultze-Delitsch-féle előlegegyletekkel a Reiffeisen-féle kölcsönpenztáraknak, a melyeknek a mintája szerint szervezendők — a megállapított terv szerint — a központi és a vidéki földhitelintézetek; előnyösebbek ezek azért, mert hosszabb időre szóló kölcsönöket, a lehető legalacsonyabb kamat mellett adnak, nem nyeréskednek, hanem a nyereséget, mint tartaléktőkét félreteszik, nem nagy, sőt inkább lehetőleg kicsiny

vidékre terjesztik ki működésöket, hogy a tagok jól megismerhessék egymást, különösen egymásnak vagyoni viszonyait, végre igazgatási költségeik feletle csekélyek. A Raiffeisen-féle hitelintézetek s az ezeknek mintájára szervezett magyar hitelszövetkezet előnyei daczára azonban, a többször említett terv *részleteire* nézve vannak kifogásai.

Így pl. nem helyesli, hogy a szövetkezet nyílt hitelt nyit alapító tagjainak; hogy a központi intézet bankszerű üzletekkel is foglalkozzék; nem helyesli továbbá az alapszabálytervezetnek az adóhátralékosokra vonatkozó intézkedéseit, melyek a szövetkezetet úgy tűntetik fel, mint olyan intézetet, melynek célja pénzzel főképen azért látni el a gazdákat, hogy adóikat pontosan fizethessék.

A most tárgyalt hitelszövetkezeten kívül Wehler — mint említők — még egy czélszerű expedienst ajánl a földhitel emelésére, s ez az *állami subventio*, melyre annál inkább szükség van épen Magyarországon, mert itt még az önsegély elve nem vert olyan mély gyökeret, hogy arra kizárólag lehetne támaszkodni. És készséggel elismeri, hogy az állam minden évben nyújt is annyi segélyt, a mennyi erejétől kitelik.

Szerzőnek eme készséges elismerésében azonban több a jóakarat, mint a mennyit valóban megérdemlünk, a mint erről meggyőződhetik s bizonyára meg is fog győződni azon olvasója, a ki megfigyeli a mezőgazdasági czélokra fordított állami kiadásokról szóló s a röpiratban közlött kimutatást, mely szerint ugyan is például 1870-ben, a mezőgazdasági szakoktatásra s egyéb mezőgazdasági czélokra, valamint a rendkívüli szükségletre *mindössze kerekszámban 350000 forintot költöttünk, s maga a lótenyésztés 2 millió forintba került.*

Midőn a mezőgazdasági kiadásokban ezen aránytalanságot Wehler nem a kormány könnyelműségének, hanem annak tulajdonítja, hogy különös súlyt fektetünk a productio amaz ágára: úgy tűnik fel előttünk, mint egy igazi jó barát, a ki barátjának hibáját eltakarja. De a számokkal szemben, a melyek beszélnek, nem használnak semmit a jó barát által felraggatott szépségflastromok. Hiszen ép az a hiba, hogy nagyon is nagy súlyt fektetünk a productio egy ágára. Maga törvényhozásunk is utasította — gondolom 1876-ban a kormányt, hogy miután a lótenyésztés hazánkban annyira fejlődött, hogy immár annak további ápolását az associatiók vehetik át: a lótenyésztésre addig előirányzott költségeket fokozatosan szállítsa alá. E határozat annál indokoltabb volt, mert Magyarország kereskedelmében a lónál sokkal fontosabb szerepet játszik a juh

vagy szarvasmarha, s mert ma már minden államnak tartania kell magát ama pénzügyi törvényhez, hogy az állami költségvetésben a különböző kiadások közt meg kell lenni a kellő aránynak és egyensúlynak.

Mennyivel inkább szem előtt kell tartani e törvényt hazánkban, a hol a termelésnek csak nem minden ágában — viszonyítva a művelt külföldhöz — hátra vagyunk maradva. Itt különösen dédelgetni valamelyik termelési ágat, — ha még annyira meg van is arra nézve a siker előfeltételei, — kétszeres hiba, sőt valószínűségi bűn, mert ez által okvetlenül szenvedni fognak a productio többi ágai. Azt, a mit a kellő mértéken túl adunk az egyiknek, csak úgy adhatjuk, hogy a másiktól raboljuk el.

A földhitelintézetek és állami segély mellett a többi direct intézkedések, melyek a különböző országokban a földművelők hitel-szükségeiteneik kielégítésére részint javaslatba hozattak, részint kísérletképen végre is hajtottak, — Wehler nézete szerint — Magyarországon ez idő szerint vagy éppen nem, vagy csak feltételesen ajánlhatók. Ilyenek a következők:

A moratoriumok, melyek — kivált mint generális moratoriumok — legfőlegbb rendkívüli időkben alkalmazhatók.

A kölcsöntörlesztési pénztárak, kapcsolatba hozva a fenálló hitelintézetekkel, Magyarországon annál inkább szolgálatot tehetnének a birtokos-osztálynak, mert a jelzálogkölcsönök nagyobb része felmondható magánkölcsön, s mégsem ajánlja azokat Wehler, csupán azért, mert nehezen szoknának hozzá gazdáink. Úgy de ezen az alapon, a birtokosok conservativismusát hozva fel indokul, nem képzelünk olyan reformot, a mely csak szóba is hozható lenne. És nem is következetesség éppen Wehlertől, mellőzni egy olyan intézményt, mely leghathatósabb gátja lenne a Wehler által is konstatált uzsorának.

A jelzálogbiztosító intézetek, melyekkel 1723-ban Angliában tétetett először kísérlet, — a hitelt megdrágítván, az éppen olcsó hitel után sóvárgó magyar mezőgazdákra kétszeres súlylyal nehezednének, a helyett, hogy azoknak helyzetét javítanák.

A jelzálogvásárok Mecklenburgban és Pommernben sem igen vezettek sikerre, annál kevésbbé lenne sikerök a tőkeszegény Magyarországon.

A Rodbertus-Jagetzow által felállított járadékprincipiumnak*)

*) Rodbertus-Jagetzow: Zur Erklärung und Abhülfe der heutigen Creditnoth des Grundbesitzes. Jena, 1869.

a mezőgazdasági hitel alapjául való elfogadása, szintén nagyon kétes értékkel bír a gyakorlati életben. R.-Jatzgow elmélete ugyanis röviden összefoglalva abban áll, hogy „minden, a földbirtokra vonatkozó jogügyletben a földbirtok úgy tekintessék, mint egy örökké tartó járadékalap.” Szürke theoria ez és egyéb semmi.

Ugyanezen tekintet alá esik azon sokszor és sokak által szelöltetett eszme, hogy a megbecsült földbirtokok becsértékének erejéig papirospénz bocsájtassék ki, a melylyel aztán a földtulajdonosok régi adósságait törleszthetnék.

Egy közös, osztrák-magyar gazdasági egyeslet alapításának a terve is fölmerült. Mazal Károly, az első általános osztrák-magyar hivatalnoki egyesület főtitkára pendíté azt meg 1875-ben. De ez a terv sem realizálható a két állam egységes törvényhozásának hiányában s főképen Ausztria és Magyarország társadalmi és gazdasági viszonyainak különbözősége miatt.

Vége egy földjavítási bank, melynek célja lenne olcsó hitelt nyújtani melioratóik foganatba vételére, ez idő szerint hasonlóképen a kivihetetlen tervek közé sorozandó. Igaz ugyan, hogy a Szászországban, Titz indítványára alapított hasonló bank a legszebb eredménnyel működik: Magyarországon azonban annyi tőkét fog igénybe venni a létesítendő földhitelszövetkezet, hogy ezenkívül még külön földjavítási bank alapítására mostanság gondolni sem lehet.

A mi már most azon *indirect* intézkedéseket illeti, melyek által a földbirtokosok nagyobb járadékra tehetnek szert s ennek folytán hitelképesebbekké válnak, ezek Wehler szerint a következők.

Olyan organumok szervezése, a melyek a mezőgazdaság érdekeit hatályosan képviselnék. Ezek közé tartoznak a *külön* földművelési ministerium s a kereskedelmi- és iparkamarák mintájára szervezendő mezőgazdasági kamarák. Az utóbbiak egyáltalában nem pótolhatók a kereskedelmi minister által legutóbb ajánlt intézmény által, a melynél fogva t. i. a gazdasági egyesületek a kereskedelmi kamarákban képviseltetnék magukat levelező tagok által.

A gazdasági szakoktatás nagyobb mérvű felkarolása szintén a legjótékonyabb hatással volna a hitelképesség fejlesztésére. A szakoktatás előmozdítása céljából pedig Wehler ajánlja, hogy a nép- és ismétlőiskolákban elemi mezőgazdasági ismeretek is taníttassanak (vagyis más szóval: szigorúbban végrehajtandó az 1868-ki népiskolai törvény, mely a többi közt e tárgyra nézve is igen helyesen rendelkezik); ajánlja aztán, hogy a népiskolák mellett mezőgazdasági

könyvtárak állíttassanak - fel (a mit bizonyára nem úgy ért, hogy külön mezőgazdasági könyvtárak állítandók, hanem hogy a már meglevő s az ezután létesítendő népkönyvtárak népszerű mezőgazdasági szakmunkákkal is láttassanak el); továbbá hogy földművelési iskoláink csekély számmal levén, azok újakkal szaporíttassanak; hogy a serfözésre és szeszégetésre vonatkozó elméleti ismereteket szintén karolják fel az iskolák. A szakoktatás eszközei közé tartoznak még ezeken kívül: a felsőbb gazdasági tanintézetek, a vándortanítói intézmény, a mezőgazdasági kiállítások, példánygazdaságok, gazdasági congressusok, gazdasági egyesületek s az utóbbiak által rendezendő és kiadandó felolvasások; versenyek, szaklapok, népszerű gazdasági munkák, folyóiratok stb.

De hogy folytassuk a hitelképesség emelésére szolgáló közvetett intézkedéseket, ide sorozza még Wehler az agrar-statistika tökéletesbítését, a mire nézve különben — mint szerző tudni fogja, ha elolvassa a Keleti által írt „Hazánk és népé”-ben a földművelésről szóló részt, — a legszebb eredménnyel kecsegtető kezdeményezés immár meg is van téve; a munkaerőkalamitás megszüntetését, mely azonban amily egyszerű feladványnak látszik ma már Wehler és általában az elmélet emberei előtt, oly nehéz a praxisban; a meteorológiai viszonyoknak, a mennyire emberi hatalomtól függ, megváltoztatását, részint az erdőirtás meggátlása és erdőültetés, részint csatornázás, folyamszabályozás stb. által; a közlekedési hálózat kiépítését s a szállítás megkönnyítését, mely utóbbi egy egységes vasuti tariffa, a gőzhajózást megkönnyítő folyamszabályozás stb. által érhető el; a műipar s különösen a mezőgazdasági technikai iparágak emelését; a tagosítás és a kataszteri munkálatok lehető gyors befejezését; s végre a mezőgazdasági biztosítás ügyének felkarolását az e célból szervezendő kölcsönös- vagy részvény-biztosító társaságok által.

A fenebbieken előadtuk egy német író nézeteit a magyar mezőgazdaság körül; ott a hol szükségét láttuk, megjegyzéseinket is megtevévén azokra. Nem sok újat találunk ugyan ama nézetek közt; de azért — nem mernők állítani — hogy a munkát egyáltalában nem lehetne haszonnal forgatnia annak, a ki agrariális viszonyaink felett szeret gondolkodni; mert ha egyebet nem is, de legalább anyagot a gondolkodásra mindenesetre fog abban találni.

Az általános benyomás, a mit a munka mi reánk tett, kedvező. Német írótól legkevésbé vártunk annyi tájékozottságot és tárgyilagosságot, a mennyit Wehlernél találtunk.

Hogy jóakarátú észrevételei és javaslatai nem mind állják ki a gyakorlat próbáját, azt részint a közvetlen tapasztalatok hiányosságának (tehát nem *teljes hiányának*, mert valószínű, hogy Wehler directe is tanulmányozta agrariális viszonyainkat), részint a források elégtelenségének vagyunk hajlandók felróni. Forrásokul ugyan is egy csomó német szerző munkáin kívül csak egy-két magyarországi hírlapot s néhány legismertebb magyar statisztikai munkát használt föl.

Közvetlen tapasztalatainak hiányosságát leginkább elárulja munkájának azon részében, a melyben a mezőgazdasági hitelt közvetve előmozdító institutiókról szól. Említést sem tesz jóformán olyan fontos factorokról, mint a minő pl. a vámpolitikánk, vasútaink exportképessége stb.

Általában a munka alaphibája szerintünk az, hogy kevesebb súlyt látszik fektetni a hitelfejlesztő indirect, mint a direct intézkedésekre, holott amazok képezik az utóbbiaknak is alapjokat. Mert — hogy csak egy példával éljek — mit ér, ha a magyar gazda olesó hitelben részesül s hitelét fölhasználva investiál, de nincs módjában — teszem föl — vasútaink nem kielégítő exportképessége miatt akként értékesíteni termékeit, hogy a földbe fektetett tőkái és munkája meghozzák tisztességes kamatjokat.

De az idegen író munkájánál nem akarom a kritikának azon mértékét alkalmazni, melyet alkalmazni szoktunk a hazai irodalom termékeivel szemben. Wehler elismerést érdemel részünkről már csak azért is, hogy tanulmánya tárgyává tett egy bennünket érdeklő nemzetgazdasági kérdést. Ha tanulmányában hibákat találunk, ezekből is igyekezzünk tanulságot vonni magunknak, azt a tanulságot t. i., hogy a gyakorlati nemzetgazdasági kérdések csak is relativ szempontból és közvetlen tapasztalás alapján oldhatók meg kifogástalanul.

~~~~~

III.

EGY FRANCZIA TÖRTÉNETÍRÓ.

KÖZLI : IRMEI FERENCZ.

„Nagy történetírónak lenni talán a szellemi dicsőségek legnagyobbika.“

E büszke szót Macaulay mondotta ki.

Mert szerinte a történetíró feladata: együttes képét és megbecsülését adni az elmúlt dolgoknak, reproducálni az eseményeket oly hatalmas képzelődéssel, hogy elbeszélését élőkké és festőiekké tegyen a nélkül azonban, hogy saját inventióit vegyítene azokba; megítélni a tényeket magas értelmiséggel mint mély és lángelméjű gondolkodó, a nélkül azonban, hogy hypothesiseknek vetné alá. S e kiindulás alapján azon véleményben volt, hogy a történetírók egy része az elbeszélő részben, más része pedig a philosophiai részben maradt háttérben.

Az újabb történeti iskola a természettudomány fegyvereivel készül e tételt leküzdeni. Darwin mély hatása, a Buckle eszméi által gerjesztett forradalom elvitázhatlan. Érthető harez Angliában, Franciaországban, hol a történetírás módszere annyi jelentékeny stadiumot futott meg — a kronikától az emlékiratig, az emlékirattól a történeti regényig, ettől a festő történetig.

Másként hazánkban. Ne gondoljuk, hogy ridegen alkalmazhatnánk oly módszert, mely künn mint több egymásra halmozódott réteg legfelsője keresi a nagyobb tökélyt.

Festőkön szokott megcsinálni, hogy elkészítik egy compositiójokat. A kép készen van. De csak ekkor veszik észre, hogy túlmentek a határon: a colorit kedvéért részben feláldozták a rajzot. Compositiójok, tárgyuk oly természetű, hogy inkább a rajz, a mintázás, a relief által tarthat csak igényt magasabb elismerésre, mert csak így közelíti meg jobban az igazságot. Az ily művész elvethet, változtathat, reducálhat, mert a képben meg van a rajz, meg van a lényeges.

Ámde történetírásunk korántsem jutott el idáig. S idáig el kell jutnia, mert nemzetünk történetének *valamely* képét birnunk kell, mielőtt hozzáfoghatnánk a bírálathoz, a kifogásokhoz, szóval a változtatásokhoz.

Rendesen hallhatni e szólamot: Csak kevés történetírónk tud írni! Igaz, de okait alig kutatják. Rendesen az írás mesterségének ügyességét, illetőleg ennek hiányait értik alatta.

Pedig az okvetlen másutt keresendő.

Egy analogia a kellő nyomra vezethet: Shakespeare és Molière — bizonyos értelemben nem az emberi lélek történetírói ők? — S mindkettő színész volt.

A tünemény egészen hasonló a francia dráma- és vígjátékírók sikereinél. Hatalmas társadalom közepett élve, érzékök a dolgok menete iránt a legfinomabb fokig ki van fejlődve, életök meg van osztva a társaság közt, melyet rajzolnak, és a színpad közt, melynek számára dolgoznak. Mert pusztá tehetség önmagában és elméleti tanulmány még nem adott jó színműirt.

De jeles történetírt sem.

E tekintetben elég, ha Thukydidesre és Tacitusra hivatkozom. Mindegyik saját korát írja le, oly élményeket, melyeket vagy maga látott vagy épen intéző szerepet is játszott azokban. Innen művészi hatásuk, úgyszólván *drámai* hatásuk, melyet olvasásuk közben ma is érzünk. Szűz lapjaikat sehol sem szennyezi be az okmányok pora. Együtt kapjuk a hogyot és a miértet attól, a ki minden motívumnak igaz ismeretét bírva, művén ezenfelül még *egyénisége* varázsát is elárasztá.

És ha e szempontból vizsgáljunk történetírásunkat szemünk először is mult évszázadbéli latin történetíróinkon akad meg, e páratlan szorgalmú, jámbor szerzeteseken és vidéki obscuritásokon, kiknek oly sok fáradságot és munkát köszönhetünk, s a kik oly kevésé ismerték a világot, az emberi és politikai dolgok menetét, intését. Jámbor és gyermekes felfogásukból ítélve, valjon szűk szobáskájokban nem rezzentek-e össze, ha e szót: rex, írták le? bizonyára ijedelmes áhitat fogta el őket. Egész gondolkozásuk ezt tükrözteni vissza. Gondolhatni, e korlátolt érület mennyire akadályozta eszméik röptét. És leszámítva hazafiságukat, mennyire hiányzott kezökben egy vezérfonál, egy központi eszme, mely körül a tényeket szervesen csoportosíthatták volna.

Hogy újabban óriási léptekkel haladtunk, tagadhatatlan; de az igazi történetírói felfogástól még vajmi távol állunk!

De már is messze eltértünk azon íróinktól, kit itt bemutatni szándékozunk. Gróf Gobineau, a „Renaissance“ jeles szerzője az, kinek művét a francia akadémia a Bordin-díjjal jutalmazta. Ha azt kívánjuk a historicustól, hogy az emberi és politikai dolgok menetét személyes tapasztalatból ismerje, Gobineau megfelel ez igénynek. Diplomatai pályán működött, udvaroknál élt, fejedelmekkel, miniszterekkel érintkezett s mint követ dolgozott a politikai élet szövöszékén. Hosszabb ideig tartózkodott a perzsa udvarnál, élt Olaszországban, hol a középkori művészet emlékei és tanulmányai között képezte magát alapos tudóssá.

Különösen a renaissanceba, Olaszország fénykorába merült el, de mint államférfiú e korszak művészi eseményeit nem hagyta elválasztani a politikaiaktól. Így érlelődött meg terve, egyesíteni e két irányt, melyek egymást kiegészítik s ily módon teljes képét adni Olaszország akkori történeteinek.

Azonban Gobineaunak mint történetírónak egész más, különös érdeme van. Oly eredeti gondolat, mely a történetírásban alighanem egy új aerát van hiyatra inaugurálni.

Oly módszer, melyet a régiben megcsontosodott s a festői történetírást megvető emberek bizonyynyal blasphemiának fognak tekinteni.

Mondjuk ki a blasphemiát: Gobineau a történetet *drámai* alakban dolgozza fel.

Nem történeti drámát ír. Könyvében az inventiónak, a költői hatásnak színét is kerüli. Hatása mégis költői, drámai, mert azon nagy események azok, melyeket leír.

Így e sajátságos könyv, mely a történeti életet directe színpadon, jelenné varázsolva mutatja be, — mindvégig párbeszédekben van írva. Megfordúl benne az akkori Olaszország minden nevezetes alakja, a pápák, bibornokok, hercegek, vezérek, tudósok, művészek, szerzetesek, katonák, a szolgaság s a pórok. Gobineau tudja minden társadalmi osztály gondolkozását, ismeri törekvéseit, ambícióikat, jó és rossz voltuk mértékét, a nagyok gonoszságát, a nép megbízhatlan dőreségét, s mesteri jelenetekben tárja elénk mindazok hatalomvágyát, kik Olaszországot mint prédát darabokra szaggaták.

Valóban mesteri feladat: úgy beszéltetni egy történeti alakot, a mint gondolkozott, a nélkül hogy tulajdon fenmaradt szavait citál-

nók szóról szóra. De nem lehetetlen azon történetírónak, ki embe-
reinek belsejébe pillantott, ki őket *ismeri*. Ismernie pedig kell, —
kivált oly kor mozgó emberéit, melyről már annyi előzetes munka
jelent meg. S e tekintetben nem is sokkal ment tovább mint Thu-
kydides, ki e drámai módszert kisebb mértékben szintén alkalmazta,
oly beszédek adván a szereplő görögök szájába, melyek a fölvet
politikai helyzetbe egészen beleillenek s mégsem mondattak el szóról
szóra úgy a mint ama történetíró élénk adja.

Gobineau könyve öt részből áll; czímeik szerint: Savonarola,
Borgia Caesar, II. Gyula pápa, X. Leo pápa, Michel Angelo.

A vezéreszmék: az olasz nép törekvései megsemmisíteni az
apró zsarnokokat, egyesítve politikai hatalmat teremteni, kiűzni az
idegen hódítókat. E cél hozta létre Savonarola rajongó erkölcsjaví-
tását, Borgia Caesar bűneit, II. Gyula — e kis Bismarck — mély
számítású politikáját. E törekvések hajótörést szenvednek a nép áll-
hatatlan voltán, a kitörő reformatión és V. Károly császár betörésén
Olaszországba.

E politikai eseményekkel együtt halad az olasz művészet vi-
rágzása a nemzet felszabadító erőfeszítései és a művészet hanyatlása
a bukás kora alatt.

Ha terünk nem engedi, hogy a művet nagyobb számú jelene-
tek fordításában mutassuk be, kiszedünk mégis néhány lapot, hogy
megismertessük t. olvasóinkkal miként szólaltatja meg szerzőnk a
történet e nevezetes alakjait.

A tizenötödik évszázad alkonyatán vagyunk. Olaszország po-
litikai factiók alatt szenved. Nápolyban a spanyolok uraskodnak,
Lombardiába a milanói herczeg (visconti) által behívott francziák
törnek be. Minden apró állam, herczegi család, valamennyi egymás-
nak ellensége, de mindnyája kész bárkivel szövetkezni a pillanat
szükségei szerint vagy elárulni bárkit. A politika gyakori eszközei:
álnokság, születés, mérge, tör. E politika nagy mestere, VI. (Borgia)
Sándor pápa, ép ekkor fondorkodik szent Péter székén, hogy családját
Borgia Caesart és Lucretiát az uralkodó hatalmasságok sorába emel-
hesse. A kor általánosságban romlott lévén, érdekes ellentétül emel-
kedik ki Florenczben a reformálni akaró dominikánus barát Savonarola
alakja, kinek fanaticus predikációit magába szállva hallgatják a flo-
rencziek s az ősi kereszténység erkölceit utánozva, megvetni kezdik
a művészeteket és tudományokat, melyek már emelkedni kezdetek a
Mediciek alatt. De a florencziek a Medicieket is kiűzték.

Ime, e kor jellemzéseül a következő Kabinet-darab:

R Ó M A.

VI. Sándor pápa szobája.

A pápa, Basardi György, Burghard, a szertartások mestere.

A pápa.

Kedves Burghard barátom! menj kissé az ajtó mögé és vigyázz, hogy senki se lépjen meg bennünket. Beszédem van ezzel a fizikóval.

Burghard.

Igen, szent atyám.

(Az ajtó mögé megy.)

A pápa.

Figyelj ide György, bár mily számár vagy is, igyekezzél engem megérteni. Még ma elutazol Konstantinápolyba és pedig a legnagyobb sietséggel.

Basardi.

Igen, szent atyám.

A pápa.

Csak magával a nagy vezérrel beszélj titokban, a legnagyobb titokban; értesz?

Basardi.

Igen, szent atyám. Felfogtam szentséged szándékát. Csak a legnagyobb titokban és elővigyázattal fogok értekezni a nagy vezérrel.

A pápa.

És csak is Bajazed szultán személye iránt leszesz teljesen nyílt.

Basardi.

Úgy is gondoltam, szent atyám.

A pápa.

Ne add az okosat. Jól tudom, hogy ostoba vagy; de bizonyos esetekben az ember nem tudja, kire bizza magát és az eszes emberekben sohasem bízhatni meg.

Basardi.

Igen, szent atyám.

A pápa.

Megmondod a nagyvezérnek, ha nem juthatsz be mindjárt a szultánhoz, fogadja legőszintébb szerencse-kívánatomat, egyszersmind apostoli áldásomat.

Basardi.

Igen, szent atyám.

A pápa.

Hozzá teszed, hogy egy pillanatra sem feledem irányomban való jó akaratát, melyet százszorosan fogok viszonzni és ajándékul adod neki Jean Bellini szép madonnáját, melyet a velencei követ által kéretett tőlem.

Basardi.

Meglesz, szent atyám. A madonna már hajómon van Ostiában és azt fogom mondani Bajazed szultánnak és az ő miniszterének, a mi legalkalmasabb, őket meggyőzni szentségednek nagy barátságáról.

A pápa.

Azután figyelmezteted őt, mennyire különösnek találom, hogy már két részletet nem kaptam meg, ama negyvenezer aranyra menő segélypénzből, mely nyolczadik Incze pápának volt felajánlva 1489 óta, és megmondod, hogy én azt ép úgy megérdemlem mint az én elődöm, mert ép oly gonddal őrzöm a szultán fivérét Zizimit és nem bocsájtom ki kezeim közül.

Basardi.

Szentséged egészen nyugodt lehet. Kieszközlöm a segélypénzt.

A pápa.

Ha ez meg van, beszélsz a francia király határtalan dicsvágyáról. Előadod, hogy elfoglalván a nápolyi királyságot, mindenkép Konstantinápoly meghódítására törekszik, hogy a bizanci császári koronát tegye fejére. Most még nincs Florenczben, de eljön hozzám, hogy leverje a spanyalokat és nem csinál titkot abbéli szándékából, hogy megdönti az ozmán trónt. Nekem megmondta terveit, megmondta a velenceieknek, a milanói hercegnek, úgy hogy ez nem is titok, de a mit különösen kitudtam tőle és a mit fölfedek a szultánnak az, hogy el akarja tőlem ragadni Zizimi herceget, hogy kellő időben felhasználtsa a szultán ellen. A szultánnak van tehát félni valója: te bizonyítgatni fogod neki e lépés komoly következményeit. A mi engem illet, én nem engedek VIII. Károly követeléseinek; nem adom át Zizimit a francia királynak, a míg csak lehet, és ha végre ki kell adnom, minthogy nem én vagyok az erősebbik, gondom lesz rá, hogy oly állapotban adjam át, mely megszünteti a szultán aggodalmait. Magától értetődik, hogy hasonló szolgálatot várok Bajazedtől. Mindezt úgy végzed el, hogy ne legyünk compromittálva.

Basardi.

E dolog horderejét és láncolatát nem nehéz megérteni.

A pápa.

Viszont elvárom szövetségesemtől, hogy segít nekem kiűzni a bárbarokat Olaszországból és egy derék török sereget ad rendelkezésemre, hogy a francziák elé állítsam. Ez ép úgy hasznára válik a szultánnak mint nekem. Ime ez a te feladatod: megértettél?

Basardi.

A 40,000 arany és a törökök Olaszországban.

E megbízatás és annak mikéntje eléggé jellemzi a félelmes pápát. Ez érdekes alakja az olasz történetnek még gyakran előfordul fondorlataiban, fiával Borgiával és Lucretiával való összeköttetésében. A francia király VIII. Károly majd nem ellentéte. Szellemi ereje, állámférfiúi belátása csekély, ambíciója csak a harcztéren ébred fel, ott is csak a kivitelben, egyébként lovagias, hiú, türelmetlen és változékony. Ilyennek mutatta magát Florenczben is, midőn a köztársaságot elfoglalta, oda vissza akarta vinni a Medicieket. A krónikában csak néhány szó és maga a tény említése maradt fenn. Gobineaunál a következő jelenetté domborodik ki;

(Terem a Medicis palotában.)

A király. Szavojai Fülöp, De Bresse, gróf De Piennes, Bourdillon, Bonnevale, d' Apostrof Argenton; tiszték nagy számmal; Gino Capponi és három florenczi biztos.

A király (toppant).

Én vagyok az úr! engedelmességet követelek.

Gino Capponi.

Felséged kegyeskedik még egyszer megmondani, mit kíván és mi eleget teszünk.

A király.

Legyen! halljátok, harmadszor nem ismétlem és ha siketek vagytok, megjárhatjátok.

De Piennes.

Kitünően beszél a király!

A király.

Akarom, hogy vegyétek vissza fejedelmeteket, Medici Pétert.

Capponi.

Hallom!

A király.

Vissza vesszitek?

Capponi.

Hallom! és ha tudni fogjuk, miről van szó, felelni fogok.

A király.

Nem akarjátok magatokat alávetni?

Capponi.

Felséged láthatja a hatásból. Hallgatjuk felségedet, hogy tudhassuk, mit akar.

A király.

Azt mondom, hogy mindenek előtt vissza kell fogadnotok Pétert; azután azt akarom, hogy e fejedelemség az én választásomtól függjön.

Capponi.

Felséged ezt akarja?

A király.

Ezt!

Capponi.

De mi ezt nem akarjuk.

A király.

Nem akarjátok?

Capponi.

Nem akarjuk.

A király.

Istenemre vakmerők vagytok.

Capponi.

E perezen azoknak kell lennünk.

A király (egyik tisztjéhez).

Adjátok elő az okmányt, melyet ez emberek azonnal alá írnak. Látjátok urak? üljetek le az asztalhoz, itt a tinta, a toll, ne merjétek a haragosokat adni, mert elvesztem türelmemet. Írjátok alá, írjátok alá!

Capponi (széttépi az okmányt).

Így cselekesznek a florencziek a zsarnoksággal.

A király (magán kívül).

Fujassátok meg a trombitákat!

Capponi.

És mi, mi félre veretjük a harangokat (Kimegy társaival együtt).

Terjide kapitány (a terembe rohan).

Sire, intézkedjék! tömérdek nép van a piacon, megakarnak támadni bennünket, a svajcziak el akarták foglalni Borgo d' Ogni Santit, de visszaverettek. Mit parancsol?

A király.

Hívjátok vissza gyorsan Capponit.

(A király izgatottan járkál a teremben. Bourdillon halkán beszél vele, a piacról behallatszik a nép zajgása. A florenczi követek belépnek).

A király (Capponit kézen fogva).

Ah! Capponi, Capponi, te rútúl bánsz el velünk.

Capponi.

Szolgája felségednek és kész szolgálatára mindenben, a mi helyes.

A király.

Az én szolgám?

Capponi.

A leghívebb.

A király.

Tehát, mivel visszautasítod ajánlataimat, melyek csak a te javadra voltak, tégy most ajánlatot te.

Capponi.

Felséged nagy király, felséged lovagias és nagylelkű lélek; arra kérjük, hogy elődei dicső czímeihez tegye hozzá e nem kevésbé ragyogót: Florencz szabadságának helyreállítója és védnöke.

A király.

Akarom!

Capponi.

Fogadjon el felséged tőlünk elismerésünk jeléül százhuszezer arany forintot.

A király.

Elfogadom! aztán?

Capponi.

Aztán? Felséged nagylelkűsége visszaadja nekünk erődeinket, továbbá Pizát, azután el lesz határozva, hogy Medici Péter csak 200 mérföldre közeledhetik falainkhoz.

A király.

Legyen! És most, miután jó barátok lettünk, köztetek maradok.

Capponi.

Nem, Sire. Egy köztársaság nem láthat a maga keblében

nyugtalanság nélkül annyi fegyveres embert. Felséged eltávozik csapataival együtt és meghagy minket a mi függetlenségünkben.

A király.

Hitemre különös hangon beszéltek velem! Inas vagyok én, hogy így hagyjam magam kimenesztetni? A gyávák legrosszabbikának tartatok engem? Ti nagyon is visszaéltek az én szelidségemmel! Oldalamon kard van, ha megharagítottok, használni fogom! Nem, nem megyek! Maradni fogok, istenemre mondom, és oly soká maradok, a mint nekem tetszik, értettétek? Ha porrá kell is lövetnem házaikat! Azt hittétek, hogy.... Ki ez a barát?

(Savonarola belép.)

Capponi.

Sire, ez Jeromos frater.

A király.

Nincs semmi szükség reá. Ismerlek fráter, de álszenteskedő, lázító, bolond vagy! Ki innen, vagy pedig....

Savonarola.

Felséged nem árthat nekem, míg az Isten jobbjá védelmez. Hallom, hogy felséged nem akar távozni, még ezentúl is lovaival akarja gázoltatni e szerencsétlen várost? Kinyilatkoztatom, hogy...

A király.

Ki vele!

Capponi.

Sire, legyen óvatos! Florenczben lázadás és dűh fészkel. Ha Jeromost bántja, Florencz szeretetének tárgyát bántja. Higyen nekem, higyen nekem, hallgassa meg, a helyett hogy bántalmazná, mert e nélkül még a kövek is föllázadnak felséged ellen! Felséged nem tudja, mi egy nemzet, mikor deliriumban van.

A király.

Mit akarsz, barát?

Savonarola.

Felségedet magához akarom téríteni. Önnek nincs mit tenni Florenczben; Felségednek Nápoly kell, Nápoly és a nagy tenger; és azontúl, ama császári korona, melyet önnek szánt a gondviselés, a törökök romlása, a pogányok megsemmisítése, és a legmagasabb fenséges czíme, az egész kereszténység s nem a kis Florencz! Ne semmisítse meg, Sire, rút haragból ama rangot, melyet az isten önnek szánt és a dicsőség kincseit, melyekkel elhalmozza! Menjen oda, hova nagy sorsa hívja! Ne irigyelje meg egy szegény kis ország szabadságát, mely önt szereti; ne tegyen úgy mint Dávid, ne vegye el egy szerencsétlentől az ő sovány bárányait, midőn nagy és virágzó nyájak várnak önre. Az ön mindenható kezének kell az egész egy-

házat reformálni! Hagyja a csekély dolgokat, ragadja meg a nagyokat és ne viselje magát úgy, hogy egy új Saullá legyen, kit az Isten eltaszított magától!

A király.

Ez az ember úgy beszél, mint ha biztos volna abban, a mit mond. Bizonyos vagy, hogy napkeleti császár leszek?

Savonarola.

És ki mondta meg négy év előtt, hogy Felséged földünkre tör és ellenállhatatlan lesz? Ki jósolta meg a spanyolok bukását és Felséged bevonulását Rómába?

A király.

Igen, bevonulok Rómába; igazat mondasz!

Savonarola.

Induljon tehát Sire és ne vesztegesse az időt!
(Egy tiszt belép.)

A tiszt.

Ha a florenczi hatóság közbe nem lép, azonnal ostrom alá vétetünk a palotában. Az utcák telvék fegyveres polgárokkal és gonosz indulatú bolondokkal.

Capponi (társaihoz).

A király rendeletére jöjjetek és akadályozzunk meg egy retentő szerencsétlenséget.

Bourdillon.

Sire, azt hiszem, engedni kellene; valóban semmi, semmi tenni valónk sincs e városban. Később állhatunk boszút.

A király.

Azt hiszed?

Savonarola (a király fülébe súg).

Vigyázzon Sire, az angyalok mennyei seregei ellenségképzállanak le!

A király (Capponihoz).

Megtartjátok a feltételeket?

Capponi.

Ebben a pillanatban lefizetjük a pénzt.

A király (környezetéhez).

Lóra uraim, Florencz iránti szeretetünk fölment minden gondtól. Ma este még uton leszünk Nápoly felé. Monsieur de Piennes, ön fogja vezetni az előcsapatokat s a futárok rögtön elindulnak.

A florencziek.

Éljen a király!

Ugyanez a nép, mely ez alkalommal ily férfiasan viselte magát, nem sokára máglyát fog állítani, hogy azon megégesse imádott vezérét Savonarolát, s a visszatérő Medicek orgiáira készüljön. E megrázó jelenet az, mely az ifjú Machiavellit a szabadságért való rajongásából örökre kigyógyítja. Közvetlen a máglyás jelenet után szobájában mereng és elmélkedéseiben már előre láttatja a „Principe” szerzőjét:

Machiavelli.

Bevégeztetett!... Szegény Jeromos!... Éveken át imádták, és végül körülfogták, megkínózták, megölték!... Ez volt az egyetlen lehető megoldás!... Ez az ember ábrándban élt!... Ifjú éveitől kezdve eszményképet alkotott magának, egy költeményt vallásból, tisztaságból, becsületességből, bölcseségből. Miután mind e szép és jó képzeletek gyakorlatát lehetségesnek hitte, belehelyezte a valóságba is, és nem látta, hogy a világ minél többet beszél róla, annál kevesebbet tud róla...

Szegény Jeromos! Mivel tiszta volt minden szenvedélytől, sem játékos, sem bűja, sem fősvény, sem pazarló, sem hiú, sem bolond, föltette, hogy az őt környező emberek hasonlóképp képesek megtisztulni minden gonoszságtól, és mivel szemtől szembe nézte az igazságot, nem értette, hogy polgártársai legnagyobb része olyan mint a moabita bálványok, szemekkel, hogy ne lássanak és fülekkel, hogy ne halljanak.

Föltette, hogy a tisztaság több egy, abstractionál, a mi csak néhány izolált lélek különös tulajdona. És esakis e nagy hibából származhatott az, hogy meg akarta köztünk alapítani a béke, szabadság és igazság birodalmát, a mit most megfizetünk polgárháborúval, jogtalan erőszakkal, öldökléssel, az utcákon elomló vérrrel és a te haláloddal és végre a Medicek visszatérésével! Ez az a mi hamis praemissának nevezhető és az emberi természet valódi félreismerésének... Szomorú állapot!

A mi engem illet, én sem voltam okosabb és oly illusióknak adtam át magam, melyeknek most örök istenhozzádot mondok. Eszméim a szabadságról és rendről percze nagy befolyással voltak reám. Most megjavulok. De az ég nevében mit kívánhatni most? A mi szegény Olaszországunk örökre arra van kárhozthatva, hogy apró zsarnokok igája alatt nyögjön? Valjon mindig kérlelhetlen idegenek zsákmánya lesz? Valjon a nélkül, hogy valamely nevetséges maniába esnék vissza, nem volna számára magasabb rendeltetés, sem mint e gyalázatos orgiák, melyekbe elmerültünk! Olaszország, Olaszország! Annyi nagy ember, annyi genius tűzhelye, annyi erőnek találkozó pontja!

Ha ama sok gazember közt, kik minket naponkint gyilkolnak, legalább egy Sulla, egy Octavián találtnék! Ily izgalmas időkben

a minő a mostani, ilyen jelenségek közönségesek; a szükség hozza őket létre! Lássuk!... Lássuk!... Ki lehetne ez a Mahomed, ez a Tamerlán, ez a megmentő bandita?... Egy Sforza?... nem!... ezek csak üres koporsók. Egy Gonzaga?... ez se!... egy Malatesta... egy Baglione... egy Bentivoglio? Ámde ezek nem gondolnak egyébre, mint hogy néhány tuczat katonával egy város fölött zsarnokoskodjanak. Gyilkolni, mérgezni, elárulni, nagy polezra lépni és lebukni, ez az ő sorsuk! Mindig ugyanaz a játék. De e szemérmetlen és erőszakos bandában mégis látok egyet... egy fővel magasabb a többinél... más, magasabb céljai vannak. Nem kevésbbé gonosz, de sokkal többre tör, és ez megmérhetetlen érdem!... Mily különös és borzasztó alak!... okos és ravasz mint a kígyó, hitetlen mint a leopárd, dicsvágyó mint a sas, nem fél szemébe kiáltani megrémült cselszövőinknek: *Aut Caesar, aut nihil!* Nem volnék meglepetve, ha ezer bűn közepette és Jeromos gyilkoló becsületesége által előidézett vérengzésben egy nap Borgia Caesar romlott ügyessége és vakmerősége által mentetnénk meg.

De minő perpatvar! ah semmi... Feleségem Monna Marietta pöröl szolgálójával... Megyek, hogy velem ne pöröljön; más gondjaim vannak.

S a mint Machiavelli gondolkozik, úgy is tesz. Nem sokára a nagyok szolgálatába áll, kiktől hazája regenerációját várja, de hasztalanul.

II. Gyula és X. Leo pápa jellemzésében és koruk rajzában még jobban emelkedik a történetíró. Céljait, udvaraikat, egyéniségüket, világi és nem világi alattvalóik beszélgetéseiben ismerjük meg. A két nevezetes egyházfő alakja teljesen kidomborodik, de Gobineau sokkal magasabbra becsüli II. Gyulát, sem mint a pompa kedvelő X. Leót. A jelenetek, melyekből II. Gyula tetteire, nyers büszke méltósága, átható elméje, valódi műszeretete, gazdálkodási hajlama, megtörhetlen volta a szerencsétlenségben, előtűnnek, művészi alkotásuk s az azokat átlengő történeti szellemhez szó sem férhet. Alig képzelhetni oly epikai előadást, mely Olaszország e félszázados fokozatos bukását a dicsőség tetőpontjáról lefelé ennyire éreztethetné az olvasóval.

E félszázados korba esik Michel Angelo élete és működése. Mint ifjú, Savonarola prédikációit hallgatta és lelkesedett. Szerette a köztársaságot és művészetével a Medici családot kelle dicsőítnie. Szerette az erkölesi tisztaságot s erkölcstelenség környezte. Művészeti ideálja a nagy, az érzékfeletti, a zordon fenséges volt, de a kor inkább hajlott Rafaelhez. Élte vége felé egyedül álló nagyság

lesz, s művészetén kívül ama gyöngéd és plátói viszonyban leli vígasztát, mely Vittoria Colonna lábaihoz bilinesel. Az ő párbeszédökkel zárja be szerző korrajzát:

1560.

Terem a Colonna palotában. Donna Vittoria Pecarai marquisnő feketében kis ébenfa asztalnál olvas, melyen ezüst lámpa van. A szoba mélyében két udvari hölgy és egy társalkodó nő himez. Tűz a kandallóban.

(Egy apród belép).

Az apród.

Michel Angelo most érkezik a lépesőn, kegyes úrnő!

A marquisnő.

Jól van, világítsatok neki.

(Fölkel és Michel Angelo elé megy, ki belép a fáklyákat lobogtató apródoktól kísérve).

Jó estét barátom, hogy érzi magát ebben a hideg időben?

Michel Angelo.

Csókolom úrnőm kezeit, koromhoz képest elég jól érzem magam.

A marquisnő.

Reménylem, nem jött egyedül?

Michel Angelo.

Mióta ezt nekem megtiltotta, nem. Antonio kísért lámpájával egész a palota kapujáig és itt az ön emberei úgy bántak velem mint egy nagy úrral.

A marquisnő.

Üljön le ide a kandallóhoz a karszékre... Maradjon Katalin, magam szolgálók. Így jól lesz, tegye lábait közel a tűzhöz.

Michel Angelo.

Engedek, marquisnő, engedek... oly lélek, a minő az öné, a nagyság tetőpontján áll és e tetőpont a jóság.

A marquisnő (mosolyogva).

Igaz volna, ha a szegényekről volna szó vagy pedig arról, hogy mint a Megváltó koldusok poros lábait mossuk meg. De Michel Angelónak szolgálni nem épen megalázkodás.

Michel Angelo.

Önt hallva, ki hinne mást mint igazságot? Tekintsen föl marquisné; mit lát? egy elaggott lényt száz gyöngeséggel, a mint sovány újjait nem minden nehézség nélkül nyújtja ki a tűz előtt... És még mit lát? ritkúlt ősz hajszálakat elfántesonthoz hasonló homlokon

és elhervadt arczvonásokat... szemeket, melyek nem fejezik ki többé azt, a mit a szív mond... Egy romot lát marquisső, egy emberi romot, a legsiralmasabbat, a leggyógyíthatlanabbat a romok között.

A marquisső.

Ön így beszélve képet fest és ép oly hatalmassá teszi, mint a milyen gondolata. Ez az öreg, a kit ön megalázni hisz egész gyöngeségében, az én szemeim előtt felmagasztosul, az ön szellemének termékenysége által. De nem, ön csalódik; a mit én szemlélek az nem kép, az maga a valóság és én nem képzelek olyasmit, a mi vele, a mi a magasztosságot és kedvességet illeti, versenyezhetne.

Michel Angelo.

Igen! Ön e kettős gyöngeségét nézi a feloszolt anyagnak és halhatatlan léleknek, mely csakhamar ki fog válni és elszáll az isteni végtelenség kebelébe.

A marquisső.

Úgy tetszik nekem, mint ha oldalom mellett jelenlétemben tekintetem nézkörében azon csillagok egyikét látnám, melyek Dante költeményében oly kis számmal gyúlnak ki a ragyogó paradicsom egén, egyikét azon tündöklő csillagoknak, melyek legközelebb levén az örökkévaló háromszöghöz, ennek fényétől veszik ragyogásukat. Nem öreg ön, Michel Angelo; ön létezik, és létezni fog mindig, a mint hogy nem szűnik meg soha e legaetheribb, e legtevékenyebb, e legkihatóbb része az emberi elmének, e biztos és megtörhetlen vezére a világnak.

Michel Angelo.

Úgy van, nem sokára itt hagyom a földet. Az életnedv erjed bennem és a fa szétűri elhasznált kérget; a mag szétrepeszti héját. Eleget éltem itt és kérem uramat hívja el az ő szolgáját.

A marquisső.

Ön élet-unt?

Michel Angelo.

Ellenkezőleg, élni akarok. Messze szeretném magamtól dobni való természetem tagjait, e hús köteléket, mely terhemre van. Lényem teljes szabadságát szomjuhozom; éhezem arra, a mit sejtek; szemlélni vágyom azt, a mit felfogok. Ha itteni életemben felfogtam valamit és ki tudtam fejezni egy részét azon igazságnak, melyeket átérzek, mit nem tölthetek be akkor, ha egyszer lehullottak örökre e terméketlen sziklafalak, melyek körül vesznek a multnak mélységeibe? Nem, nem! a mit jönni érzek nem a halál, hanem az élet, az élet, melynek itt csak árnyékát venni észre, melyet nemsokára teljesen fogok bírni.

A marquisnő.

Én is úgy gondolkozom mint ön. Két különböző lény vagyunk mi barátom. Ön Michel Angelo; én csak egy sejtelmes asszony vagyok, elég sejtelmes arra, hogy tudjam a távolságot, a mely elválasztja az én rokonszenvenemet az ön fékezhetetlen tevékenységtől. Ön sokat tett a világért és elkészítvén szobraiát, ön valóban új formákat és kifejezéseket adott át, a melyekkel azelőtt nem bírt. Én pedig, mit tettem? Nagyon szerettem azt, ki nincs többé... Nagyon szerettem önt magát is, és ez az egész.

Bárha soha nem válnék ily lélektől, mely oly sok éven át szemléltetett velem annyi nagy és dicső igazságot. És itt főleg egy különös és kedves jelenség ötlík szemembe, melyet már régóta figyelemmel kísérek önben. Megmondjam?

Michel Angelo.

Mondja csak, kérem.

A marquisnő.

Azt állítják általában, hogy az aggkor zsörtölődő és elégedetlen; hogy szemeiben minden tarjagos felhővé gyülemlik össze és hogy a legszelídebb kedély is elmérgekedik idővel. Ime, önnel ép az ellenkező történet. Én önt úgy ismertem, mint borult kedélyűt, türelmetlent, izgékonyt. Saját eszméi annyira elfoglalták, hogy mások lángelméje csupán holt betű volt önre nézve. Láttam, hogy nem képes megérteni, csak önmagát... A mint az aggkor hava leszállt önnek homloka köré, minden megváltozott; úgy látom, hogy más emberekkel ellenkezőleg önben most diadalra jutott a teltség, az élet üdesége, a csin, a szabatosság, a széles látkör, magának és másoknak valódi ismerete.

Michel Angelo.

Valóban úgy van. Megvallom, az ég születésemkor aránytalan erélyt adott vérmérsékemhez képest. Többet sejték, mint a meny nyit láthattam, és tovább láttam mint a meddig elérhettem volna. Mindaz, a mi körültem létrejött, elijesztett; féltem, hogy csekély erőm eloszladozik. Haraggal és daczczal központositám törekvéseimet arra a szent célra, melynek eltévesztésétől féltem. Azonban megkétszereződni érzem magam, érzem, hogy reményeim diadalra jutnak és félelmem eloszlik, midőn minden lépés, bármily kínos, gyötrő és fárasztó volt is, közelebb hozott a célhoz. Életemet munka és önmegtágadás között töltém: meg akartam ragadni a természetet minden elemében egyszerre és felkusztram csúcspontjaira segélyül véve kezeimet, ujjaimat, lábaimat, térdeimet, egész testemet, mindent, a mit csak támaszul használhattam. Szobrász, festő, költő, építő, mérnök, bonczoló orvos voltam; óriásokat vágtam kőbe és apró alakocskákat elefántesontba; megterveztem Florenz és Róma erődeit, bäs-

tyákat emeltem, és nem messze azon épülettől, melynek falára az utolsó ítélet képét alkotám, felállítnom sikerült az atmosphaera legmagasabb rétegeibe az apostolok fejedelmének mérhetetlen kupoláját. Mindent összefoglalva, ha nem hoztam létre mindazt, a mit akartam, bizonyos, hogy valami keveset alkoték. Egy nap oly magas polczon láttam magamat, melyről nem is álmodoztam, melyre nem is kíváncsoztam. A pápák, a királyok, a császár, a fejedelmek megtisztelték. A művészek maguk közt elsőnek jelentettek ki, és én nem kívánhattam többet, sem magamtól, ki tudtam, mire vagyok képes; sem a világtól, mely többet adott, mint a mennyit tőle vártam. Akkor munka közben szívem megnyugodott; a félelem, a kétség, hogy utat vesztek, elmúltak tőlem. Időt vettem magamnak, hogy széttekintsek, latoljak, helyeseljek, szeressek. Az izgalom és türelmetlenség bizonytalanságai megszűntek s én jól vagy rosszul azon ember lettem, a ki most vagyok és a kinek arra, hogy felnőhesen, korra volt szüksége, most pedig aggkorában fiatalon érzi magát.

A marquisnő.

Szeretem azt önben Michel Angelo, hogy folyvást foglalkozva kortársaink mai nyomorult szellemi állapotával, látja a hanyatlást s még sem fordul el attól megbotránykozva.

Michel Angelo.

Csak mély, gyöngéd részvétet érzek iránta. E világ, a melyet szemlélek, oly társ, a kivel hosszú utat tettem meg; most elfáradt, elvesztette erejét, botlik és el fog bukni az út szélén, a míg engem annak reménye, a hová belépni fogok, izgat és ittassá tesz. Az évszázad hajnalán, midőn együtt indultunk útnak, társam piroslott az ifjúságtól, duzzadt az egészségtől és valamennyi remény gerjeszté a büszke tekintetek lángjait, melyek a láthatáron megjelentek. A míg én kételkedtem, társam mindig biztos volt; tartozom neki ezzel az igazságszolgáltatással; fiatal, heves és vásott volt azon évszázadok és azon kezek által, melyekből előkerült, első gondolata volt félrelökni ezek példáját és szerelemittasan a művészettől, melynek gyönyöreit megízlelte, először a vallásra és erényre gondolt. En ismerem asszonyom Savonarolát és e fenséges alak ki nem törültetett emlékezetemből. Tanaiból éltem. Lehet, hogy ő nagyon sokat kívánt tőlünk; lehet, hogy a szegény Olaszország túlbecsülte erejét, és hogy képzelődése nem volt arányban becületességével, Olaszország kisiklott kezeiből és a bűn kezeiben maradt. De mégis érezte, hogy magánál van; tudatában volt a többi világ fölött való felsőbbségének. Megvetette a többi vidéket és felhasználta azok eszközeit céljaira; azok gyönyörködtek benne és ő tudta azt. Ő tudta, hogy nagy s csak arra gondolt, hogy még nagyobb legyen. Művészei... ön tudja, mik voltak! Most, mindennek vége. A láng kialszik. Olaszországból nem létezik többé semmi, A kiket megvetettünk, urainkká lettek. A művészek kihaltak. En utolsó éltem túl a szent phalanxot. A

kiket most azzal a dicső névvel ruháznak fel, melyet mi viseltünk, csak üzerek és a szemérmertlenségtől nem mentek. Halni kellett! Szomorúan halunk meg. De mindegy. Szép szellemek, dicső szellemek voltak ebben az Olaszországban, mely most szolgálja módjára fetreng. Nem bánkodom azon, hogy éltem.

A marquise.

Fájdalom én kevésbé vagyok nyugodt. Én szenvedek azon dicső dolgok miatt, melyeket elvesztettünk. Nekem úgy tetszik, hogy miután fényzőn vett körül minket, tántorgó léptekkel közeledünk a sötétség felé.

Michel Angelo.

Nagy példákat hagyunk magunk után... A föld gazdagabb mint volt jöttünk előtt... A mi elmulik, nem mulik el egészen. A mezők darab időre ugaron maradhatnak; az aratás meg van. A köd leszállhat, a szürke, szintelen ég onthatja esőjét.

A marquise.

Ön fáradtnak látszik, barátom. Fejét lehajtja...

Michel Angelo.

Igen, fáradt vagyok... távozom... nyolczvankilencz éves vagyok, marquise, és minden izgalom kissé kifáraszt; ma este komoly tárgyakról beszéltünk.

A marquise.

Holnap látjuk egymást nemde?

Michel Angelo.

Holnap, igen... ha még e világon leszek... és ha nem, a viszontlátásig asszonyom!

(Felkel; a marquise támogatja és megszorítja kezét).

A marquise.

Támaszkodjék karomra... levezetem önt a lépcső aljáig.

Michel Angelo.

Hogy így megtisztel beleegyezem... elfogadom e gyöngédséget.. Azt hiszem, ma kívánhatom is. Egy utolsó szavam van még.

A marquise.

És mi az barátom?

Michel Angelo.

Lelkem mélyéből áldom önt, kit annyira szeretek.... Isten önnel! (Megesókolja a marquise kezét és távozik).

IV.

KÖLTÉSZETÜNK A XVIII. SZÁZADBAN.

ÍRTA HARASZTI GYULA.

(Vége.)

Ausztria, mint tudjuk, a reformatióval szemben tanúsított catholicus conservatismusa miatt egy jó századdal maradt hátra Észak-Németország fejlődésétől: hozzánk pedig az eszmék, izlések áramlatai a szathmári béke óta Bécsen keresztül s így még későbbben hatottak el. Németországban már új hajnal hasadt volt, míg Ausztriában a Gottsched francia kora divott még, mikor a finom tapintatú uralkodónó nemzetünk értelmiségének azt a részét is körébe vonta, hogy az udvar fényétől kápráztassa el, a mely eddig anyagi viszonyai miatt hazánk határai közé szorult volt, s így legtöbb csökönnyösséget tanúsított az ő németesítő terveivel szemben.

Itthon valóban patriarchalis életet éltek nálunk ez időtáiban. „Az egész könyvtár, Kármán tudósítása szerint, egy házi és úti kalendariumból állott.“ A műveltség lényegét egy-két *deák* (mily fontos, mert jellemző ez az elnevezés!) auctor, vadászat, agarászat, kártya s pipa, meg borozgatás képezte, a mihez mind kevés köze volt a fehér népnek. A ki tudja, mily biztos hőmérője valamely nemzet műveltségi fokának a nők társadalmi helyzete, az nem valami kedvező következtetést vonhat erre az időre. A férfi nem csak egy rangúnak, nem, de házi gondviselőjének s állati vágyai kielégítése eszközének tekintette a szegény asszonyt, ki felett annál jobban zsarnokoskodhatott, mert annak *hallgass* volt a neve. Kazinczy nagyon finomítgatva írja idevágólag, hogy a nő férjének ha nem szolgálja, de nem is úrtársa volt.“ „Leányi függésben éle ettől, balja mellett ült szeren, s idegenekhez lépven, nem előtte méne, hanem megette.“ Még az előkelőbb családok tagjai közt is nem egy volt, a ki sem olvasni, sem írni nem tudott; mikor a század utolsó tizedeiben is

az udvarias II. József itt jártában, ebéd után nőinkkel óhajtott társalogni: „azok közt csak egy sem volt, a ki nyelvét értse.“ — Ugyanekkor írja Báróczy¹⁰⁾, hogy asztalainknál inter jocula pocula csak latin nyelven hisznek a férfiak cordialiter beszélhetni: „és így a szegény asszonyok kirekesztetvén ez által a közönséges conversatióból, a társaság közepében is magokra hagyattatnak.“

A műveltség elmagyartalanulással járt s a főnemességnek képezte kiváltságát. A középnemesség, a kisebb birtokú nemesség tehát kapva kapott a testőrség intézetén, hogy ha már maga nem láthatott, legalább a fiai lássanak világot. De ez ifjaknak tiszta vérök nem keresosúlt el, az udvar illatarja nem bódította el őket is. Nemzetiségüket annál kevésbé kelle röstelniök, mert még érdekességet kölcsönzött az nekik. De igazán szemre való is volt ám a magyar ifjak gárdája. A marokkói (!) követ láttukra szeme szája tátva kérdezte: „Angyalok-e ezek vagy emberek?“ — Az udvarias idegenek sem bókoltak merészen azzal, hogy „ha az egék egy legszebb testőrzői sereget kívánnának felállítani, épen ez lenne az.“¹¹⁾ A hazai pusztá közepéből egyszerre a salonok tündérvilágába varázsolt hadfiak siettek is kiművelni barbár elméjüket, igyekeztek a bon ton-nal, a convenanceszal lehető ritkán jutni összeütközésbe. Valami puritási életet sem igen éltek. Az a bihari remete, ki majdan oly szívig hatóan kesereg nőtlensége felett, ekkor még vidám, elegans *magyar cavalier* volt, a kinek ajkáról örömmel hallgatták ömölni a szavak árját, de a kinek még jobban szerettek szép szeméibe nézni Bécs epedő udvarhölgyei, kik közül Bessenyei csakhamar egyik kiválóbbnak (?) lett különös kegyencze.

Bár azonban sok órát bohóskodtak így át, mi nélkül az élet csak félig élet, iparkodtak komolyabban is foglalkozni: egész kis írói körbe — a szó legtágabb jelentésében — álltak össze. Csak hogy a tagok együttléte nem tartott soká. A legtevékenyebb, Bessenyei, Báróczyval nem tud rokonszenvezni: legközelebbi barátja, Baresay már öt évvel eltávozik az ő föllépte előtt, hogy számos harez kiálta után kedves Erdélyében telepedjék meg. Valamennyiöknek tanácsadója s buzdítója, az öreg Orezy maga *ittthon* üldögél s maga hívogatja haza Bessenyeit, a ki vagyoni zavarokkal küzdve egy maga tartja fönt ama kis kör emlékezetét a nagy városban. Végre ő is megfogadja vén barátja okos tanácsát, s mikor az egész

¹⁰⁾ Védelmeztetett magyar nyelv. — Bécs, 1790. 62. l.

¹¹⁾ Bécsnek tüköre: M. Múza. 1787. — 163—5 ll.

Németországot átjárt mozgalom ép Bécsben is kiűt, s maga a város felocsúdni kezd hosszú mámorából: baza jön. Itthon szintén új pezsgés készül az irodalomban, de ő a Kovácsi-pusztára temeti el magát ambíciójának keserű csalódásaival, szívében a scep sis tövisével: háborgó kínját a philosophálás el nem tudja tompítani s kis gyermekkel bibelődik, hogy felejtse agglegényi magányának ridegségét „gyermeki életének eltűnt gyönyörűségei után fohászkodva.“

*

Németországban a Marlowe-Gryphius drámai irodalomra a Corneille-Gotsched következett: a nyers erőre, a borzasztóan természetesre a raffine, a puhaság affectatiója. Ez utóbbi volt divat Mária Terézia udvarában, mikor Bessenyei felkerült, ez irányhoz szegődött tehát ő s így oly reactiót vitt be irodalmunkba, melynek actiója hiányzott volt, a mint kisebb irodalmakban ez gyakorta megesik. De miként a Gottsched Sterbender Catója franczia és angol utánzásnak volt terméke, Bessenyei is e két szellemet egyesítő Voltairenek, a század egyik vezérfiának szegődött követőjévé.

Voltaire műzsája már az angol részeg paraszt (Shakspere) szemétdombjáról szedett fel gyöngyöket. Nem teszi ugyan magát túl a hírhedt egységek vállfűzőin, de Shaksperetől férfiasabb hangot tanul el; La Motte merész újítású elveit sem fogadja el, de annál hívebben követi Drydent. Ügyelni kezd a színi technicára, megragadó jeleneteket alkot, sőt némi merészségekre vetemedik. Korától s hazájától ő is messze marad, azonban ágyúlövessel ijeszgeti közönségének idegeit: még kísértetet is léptet föl, bár elég rosszul választott időben a Lessing nagy örömére, élezelésére. Legtöbb baja van azonban a philosophia daemonával, ez itt sem hagyja őt el, szép versei csak declamatiók, ragyogó tirádái báli öltöny kirakatok, melyekből hiányzik a test és lélek.

Mit vett át Voltairétől Bessenyei?

A mi drámai irodalmunk csak csirájában maradt, legfőlebb egy-két utánzatot, iskolai terméket mutatott fel. A Bessenyei által ismert s ismertetett Bornemisza-féle Elektra tehát mi alapot sem nyújthatott neki. Hova, melyik színpadra is írhatott volna, mikor ilyesminek nálunk se híre, se hamva nem volt? A mi társadalmunkból hiányzott az a közélet, melynek savoir vivrejét játszta el a franczia közönség előtt a török, vagy római, vagy görög nevű és rococo-costumeú színész. Saint-Marc Girardin Voltaire személyeit philosopháló s declamáló báboknak nevezi: Bessenyeire illik rá ez ítélet a maga egész szí-

gorúságában; őt Voltairetől legalább háromszorta oly nagy úr választatja el mint emezt meg Shaksperetől. A szenvedélyekről neki a legkisebb sejtelve sincs, s alakjaival, kiket maga nevez el fölötté jellemző felfogással *beszélőknek*, úgy szólván tanversek töredékeit recitáltatja el. Nem csak könyvdrámát ír ő, mely modern paradoxonnak fordítják majd Corneillet, Racinet s a Bessenyei mintaképét is, hanem pusztá didaxis eszközének tekinti e műfajt. Voltaire maga sem marad ment ennek szellőjétől, de ő a szenvedélyek festéseit, ha elveti vagy elhanyagolja, erős társadalmi s főleg vallási invectívái miatt botlik meg, mely merész eszméket itt nálunk csak megnyírbálva eresztettek útnak. A mi censuránk sokkal bornirtabb volt, mint a szellemes francziáknál, hol elég fölvilágosult volt szemet hűyni, annyira, hogy Voltaire bujósdit játszott vele. Bessenyei, — bár Agisától Barcsay arra vész alkalmat, hogy a „hanyatló nemzeteket Spárta romlásából példavevésre intse“, s noha maga is nem egy szabadabbelvű philosophusát tanulmányozza át korának, a teher- és jogegyenlőség merész eszméi helyett általánosabb emberi dolgoknak merül vizsgálatába, hogy szívének vérző sebet gyógyítgassa: egészen Pope utasítását követve, miszerint

The proper study on mankind is man.

(Essay on man).

Bessenyeit erős philosophálási hajlamán kívül a korviszonyok is a tanköltészethez vezették; mert tanköltők és satyricusok állnak elő, ha a társadalom tespedésnek (?) indult. Bessenyei általában csak a tanítás közegének tekinté a költészetet: ebbe olvad nála össze minden ága. Szerinte „a versnek ezélja az, hogy a maga megkedveltezésével előadott *igazságokat érthetőkké* s mindenek előtt kellemetesekké tegye“. ¹²⁾ Saját geniusának is e szavakkal jelöl irányt:

Magyarázd . . . Múza, a vers nemességét,
Tárgyát, igazságát, hasznát, ékességét,
Jó lesz-e úgy tenni, mint némely poeták:
Kik igazságukat csak meséből írták?
Képszelődésid köet csinálj isteneket,
Vagy ördögöt, poklot halmozz egy rakásra,
S indúlj Milton után az álmélkodásra.

S hogy „erkölcsöt tanulhassanak, hasznot vehessenek“ írásaiból, e feladatot tűzi maga elé:

¹²⁾ Jámor Szándék. Bécs, 1790. Előszavában.

*Álmodd hát versedet, de dologról írd,
Czifra, üres hangon ne verselj, ne beszélj;
Az embert fedezd fel s erkölcséről ítéld.*

(Természet világa.)

Ime ismét actió nélküli reactio jele: a képzelődés jogosultságának tagadása, az ész vezérlése s a hasznosság szem előtt tartásával a természet utánzása: a Gottsched és Bodmer harcának hullámgyűrűje, mely még csak később szélesül ki Bacsányi és Rajnis polemiájában. Pope és Milton szembe állítása, kik még e század elején is (Walter Savage, Landor, Byron) s épen Angolországban emez elvek főképviselőjeül tekintetnek. A Voltaire követőjének természetesen a boileauian szabatos félhez kelle csatlakoznia, kinek Essay on man-jében épen a múzsája elé kitűzött tárgyat találta meg: de ő ép oly kevésbé tudott megegyezni Pope philosophiai rendszerével mint nagy előképe. Voltaire ugyanis előszeretettel olvasta a restauratio költőit, mert bennök a francia classicismus művészetét britt szabad eszmékkel találta párosúlva: de Pope-pal deisticus optimismusa miatt személyesen is összezőrdül, sőt a lissaboni földrengés-kor határozottan ki kelt tanai ellen. Bessenyei azt kifogásolja, hogy az ánglus ész „az emberi eszetlen vágyódást épen az isten székihez viszi fel“, holott maga Pope ép arra int, hogy magunkat iparkodjunk megismerni s ne firtassuk isten dolgait:

Know then thyself, presume not God to scan.

Mély érzésével, melancholicus érzékenységgel s vallásosságával messze esik Voltaire frivol chicanejaitól, mikor ez bon Dieu-jét szűr-kálja: de kételyeinek marását megszüntetni sem bírja, nem tud úgy belenyugodni ő Pope meggyőződésében, miként ennek követője Rousseau, a kinek bölcselkedése Orezyt és Barcsayt a világ rendjében megnyugvásra deríti s nem resignatióra. Nem is fordítja ő Popeot, hanem átdolgozza s ezzel minden művészi becsétől megfosztja. Emez ugyanis nem rendkívüli, magas eszmékben rejlik, hanem a köznapi gondolatok olyatén összeállításában, hogy azok mint a bolognai kis üvegek részecskéi feszülnek egymásra s a leghűbb fordítástól is karcot kapnak, összeporlódnak. Változtatásánál főleg arra utal Bessenyei, hogy az eredetinek a nélkül is halvány csillogású költői zománczát szánt szándékkal törülte le, „hogy a méltóság és világosság megmaradjon.“ Mit várhatunk azután az angol íróművész zengzetes styljének ez eltorzításától? Bessenyei még ha nem másod kézből fordít is, mint itt, sem ügyel e külsőségre, nála annyira maga

a gondolat minden, hogy kezei közt a francia dráma styl pompeux-jének mousselineje is zsákdarócczá durvúl. Tulajdonkép a prózára volt ő hivatva, mint jegyzeteinek szép helyei bizonyíthatják.

Satyricusát a kor leginkább Orczyban, Bacsay- és Gvadányiban találta meg. Orczy egy hitet vall Bessenyeivel a költészetet illetleg, melyet szintén *tudománynak* néz, s melyben szintén kárhoztatja az *eleven képzelést*, kevésbbé rokonok politikai nézeteik, egészen ellenlábas pedig a philosophiájok. Orczy nem sokat törődik isten munkájával, a természet titkaival. Locke, Newton, Leibnitz kevés gondot okoznak neki s barátja nyugalmaért autodafére küldi Baylet, Voltairet, Spinozát. Tehát legkevésbbé sem scepticus természet. Rousseau elveit ennek reformatori színei nélkül, annál erősebb conservatismussal sajátítja el e monarchicus loyalis érzésű, kedélyes öreg táblabíró. Cynismusba hajló optimismussal nézi az élet ferdeségeit, zsörtölődik az idegen befolyás, a műveltség kárai ellen, némi esprit-vel, horácias nevetgéléssel „czáfolja ostoba világnak rossz szokásait“ a részeg poeta mázolt papirosaiban; pájzán bohóskodásait azonban a világi hiúságok eleven tudata mérsékli. Az ő tanítványa Bacsay, a ki tőle veszi rousseaui szemüvegét, a *kis mesterek* (petits maîtres) gúnyolását, a természetnek s egyszerűségnek, az aurea mediocritasnak magasztalását. De mindebbe új elemeket vegyít. Nem oly terjengő, ízléstelen; több benne az ifjúi hév, elegantia és költői ér. Legkiválóbb jellemvonását e fejedelmi sarjnak ama szabad eszmék merész hirdetése képezi, melyek a francia forradalom kitörni készülő viharának terhes levegőjéből fuvalnak át: bár némi leplezettséggel, ő lesz így a nép érczes hangú fiának, Bacsányinak, előzője.

Sokkal darabosabb, epésebb a Gvadányi gúnyja: Juvenalnak e tekintetben úgy fölötte áll, mint alatta költészetére nézve; ez teljesen hiányzik belőle. Notáriusával tükröt tartat a ruhájában is elkorcsosult magyarok elé, de azt olyan Gyöngyösi Vesselényire emlékeztetően hallucináló dülöngözésekben tünteti fel, oly drasticusan rajzolja, hogy voltakép a hazafiúi bornirtságot teszi nevetségessé: a korbácsütések tehetetlensége csak mosolyt ébreszt. A költészet illatját nála a kulaes, szalonna meg hagyma szaga nyomja el, s néhol — mint Rontó Páljában — még Gyöngyösínél is piszkosabb. Notáriusának meséje csak fonalul szolgál, mire a módi elleni kifakadásait fűzhesse, de a környezet kiváló pontossággal van rajzolva. Ez szokása a kisebb tehetségeknek. Molière az egyén lelki életét fejleszti előttünk. Rabelais már a környezetrajzból választja ki a körvonala-

kat. Gvadányi, a ki különben az említettekhez mérten, elenyésző tehetség, szintén e módszerhez nyúl, s bár az általa alkotott vakkép hibásan készült: környezetrajza nagyon érdekes. Itt jelenik meg először költészetünkben a pusztá képe, miként a Kutyakaparónak is ekkor támad előfutója a Bugaczi csárdában.

Az alkotási kimerültséget jelző leíró költészet hozzánk hamar beköszöntött ama társaival, melyek nyomasztó viszonyok silány talajában burjánoznak fel. E kor számára a „poezisnek lelke és természetére tartozó dolog“ a *descriptio* volt, ezt szerették főleg Gyöngyösiben, a kitől „a hosszas ábrázolás rendjét“ is tanulták. A *költéményes holmiknek* összehordása lehető sok tudós jegyzettel tarkítva tetszett: Horváth A. a XVII. századba illő verselő polyhistorismusnak nyújtja képét. Az alkalmi verselés járványnya fejlődött ki. Metastasióknak csináltvirágai mellett nem győzték csodálni a Faludi izetlen idylljeit. A Bessenyeiektől behozott terjengő epistolák után a heroidák is lábra kaptak (Ovid, Dorat, Colardeau). Mindebben két fővonaás tűnik ki erősen: az *érzékiség* és *érzékenység*. Révai, Ányos igen gyöngén adnak hangot ama trágárságoknak, miktől a M. Múzsza olvasói épültek, s a miktől a Gyöngyösi *kaczérságai* abban különböztek, hogy nem dúskálódtak a szemétkben. Erősebb visszhangja annak a Poócs ledérsége, ki Toldy szerint „hivatva volt egy második Pucellet írni“, s Csokonainál sem elhalóan jelentkezik még ugyan ennek nyoma. A sentimentalismus már Bessenyeinek is átvonúl írásain: hisz maga mondja, hogy az ő szíve folyton vérzik. Ugyan így a már érzékiesbe csapó Ányosnál, kinek halványabb, mert affectáltabb a művészi szerkezetre ép ezért jobban ügyelő s német utánzó követője Dayka. Calprénede precicuse-regénye, Marmontel mellett Kartigám, Siegwart ép úgy mind könnyezésnek forrásai mint a férfait, nőit sorba ájultoztató Dugonics. Az *érzékeny* szó mintegy jelszava e kornak: nemcsak czímadásra használják (érzékeny búcsu, érzékeny utazások), még műfajokat jelölnek vele (érzékeny levél = heroida, érz. mese = elbeszélés, érz. játék = dráma), sőt a *szívet* e jelző jelenti be mindig különösen a szavak salonjába. Gessner, Gellert csakhamar átültetődnek, — a francia drámák indulathullámlázás festései nyelvökön érzékeny szint kapnak s a közönségnek nagyon ízlenek e *szépérzékenységek*. De Foe Robinsona, ki előlről kezdi az emberiség physikai életét és szigetmagányában istenhez tér vissza, valamelyik ifjúsági irat alakjában szólal meg. A század materialisticus philosophiai áramlata által majd kiszáradni engedett költői

és vallási érzésnek felüldítői közül Thomsont később is csak német utánzatában ültetik át, de nem kell annyit várni Youngnak. Hogy fordítják nálunk ezt a mély érzésű költőt, ki előbb hideg dicsériadákat irogat egy kis pénzért, majd öregségére egyetlen vigasztól, családjától fosztódik meg, s kit ez a nagy fájdalom költővé tesz? Erős melancholiája, síri komorsága veséig megrázkódtat, s bár orthodox theologiai okoskodásokba terjedez s monoton, úgy Lamartine érzékeny mint Byron scepticus melancholiájának előzője, — oly angol merészségekkel, hogy a francia fordító sem meri változtatlanul adni.¹³⁾ „A mi a fordítást illeti — tudósít Péczeli — arról merem azt ígérni előre, hogy nem csak a német és francia fordítást, hanem magát az *originált is meghaladja* annyiban, hogy a magyar nyelvnek hathatós szépsége nagyrészt *megtisztította* ezt a munkát attól a *komor melancholiától, a mely talán némely olvasókat elidegeníthetne, és nem hagyott ott meg a leggyászosabb gondolatokban is egyebet annál az édes szomorúságnál, a mely oly igen kedvelteti magát minden érzékeny szívekkel a Racine és Gellert munkáiban.*“¹⁴⁾

Németes sentimentalismus tehát az angol ködös komorsága helyett: ez tetszik Racine L. vallási tankölteményében, ez Hervey sírhalmaiban. Young mindjárt is akadt utánczóra (Horvát A., Nyári Éjszakái), hisz ez az áramlat oly erős volt, hogy mindenkit magával ragadott. Még a magyar józanság képviselője, Bacsányi is, mikor Bácsmegyeit a léha anakreontismussal egyetemben tűzre kárhoztatja, Ossiánt fordítja.

Ez irány általános elszéledése a raffinirt társadalom ellen volt reactio felsőbb köreinkben, míg az alsóbbakban nyomasztó politikai helyzetünkől eredő bizonytalan álmodozást, idealismust táplált.

*

Mihelyt II. József nagy későn trónra juthatott, zsarnoki rohamossággal sietett nemes terveit végrehajtani. Egységes birodalmat akart a század szabad szellemében. De a nemesi s papi osztályt zúdította magára, a nép bizalmát pedig germanisatiójával vesztette el. Általános reactio keletkezett s ennek szikrája az irodalomba hullt, hol nem is aludt ki többé.

Bánóczy, ki Józsefet ép úgy védi a germanisatori vád ellen, mint Máriát Toldy, — pedig mindkettőt föllebbezhetlenül elítélte

¹³⁾ Villemain id. műve. I. k. 317–335. II. — Taine: Histoire de la litt. anglaise. IV. k. 228 9. l.

¹⁴⁾ M. Múzsza. II. 446. l.

a történet, — tagadja e reactio keletkeztét irodalmunkban. De mikor ő azt mutatja ki, hogy Révai Jámor Szándéka s Dugonics matematikája ama híres rendelet előtt jelent meg, nem bizonyít be egyebet, mint hogy a reactio már ennek kijötté előtt megkezdődött.¹⁵⁾ József nyílt terveit könnyű volt átlátni, s íróink hamar siettek trónra lépte után „a dülő magyarság alá hajlani vállalkkal.” Bánóczi főleg Kazinczy nyilatkozatára támaszkodik, a kinek idealis művészetszeretete ép oly keveset törődött a nemzetiességgel, mint József politikai iránya,¹⁶⁾ s a ki az idézett szavakat majd egy fél század múlva írta, hamis színt vegyítve autobiographusok módjára elbeszélésébe. Nézzünk kortanuk után. Mindjárt Révai írja: „Most, mikor a haza káros álmából mintegy felébredt... most virrad a való boldogság.” Ha ez fölötté általános nyilatkozat, holott specialiter irodalmunkra vonatkozik, hallgassuk Endrődit. „Abban az időben — úgy mond József koráról — felsejkenének mint valamely mély álomból hazánknak édes magzati és anyanyelvünknek fentartásáért minden felől tollat ragadának a magyar írásra.”¹⁷⁾

Bátran megmaradhatunk tehát a rendes felfogásnál e mozgalmat illetőleg, mely első hírlapunkat hozta létre szépirodalmi mellékletével, hol a verselési hamú alatt democraticus eszmék parázsa rejtőzött. Az ősi jogok védelisével érdeklődni kezdenek a mult iránt, a történetirodalom erősen kezd hajtani: de egyedül hazai levén, mi hasonlóságot sem mutathat a renaissance összehasonlító történetírással. Szívökhöz szól a Gyöngyösi ironicus fájdalma a nemzet elkorosodulása felett, Zrínyi Afiumának s eposának erős hangu kesergése is figyelmet ébreszt később, míg nem ő foglalja el a parnaszust, a mint Berzsenyi kétségbeesetten végpusztulást kezd hirdetni, s Kölcsey is reményt veszve idézi fel az ősök szellemét az elfajúlt unokák elé, majd Vörösmarty saját vallomásakép Zrínyi pegazusán barangolja be az éji homályban késedező régi dicsőséget.

¹⁵⁾ U. ott 120—1. l.

¹⁶⁾ Kazinczyról nem hagyhatom említés nélkül Bánóczi sajátos nézetét, ki őt a francziás irány oly fejlesztőjéül tekinti mint Berzsenyi volt a latinosnak. A mi — most főleg a Riedl Fr. derék tanulmánya után — ép oly alaptalan, téves nézet mint amaz, hogy Vörösmarty a classicaei s Kisfaludy Károly a francziás irány követője. — Csak azt bizonyítja e tévedés, hogy az olyan iskolák s rovatkozás helyett, minőt B. művének 191. lapján állít fel, a természetes eljárás az eszmék történeti fejlődésének vizsgálata, mihez nem kell fiókozás.

¹⁷⁾ A magyar játékszínnek története. — Bécs, 1793. X. l.

Föllép Dugonics Etelkájával, brutalis sentimentalismusa közé vakmerő politikai célzásokat szöve. Rádai G. a múlt kormány alatt kezdett Árpád-törredékkel megindítja az eposi mozgalmat, mely mozgalom mint a népköltészetben társadalmi megalakulás kísérője, szintűgy erős forrongások jelzője a műköltészetben. Hamar eredményét a Hunniasban találja. E mű nem szolgált ugyan úgy demonstratióul mint a korona haza hozásakor Etelka, de elterjedése még ma is számottevő volna, hát még akkor! A szerzőnél majd mindennap keresték, tizenkét aranyig is adtak rá előre, előfizetője meg nyolez száz volt s négy főúr fogadván gondjaiba, az előfizetési összeget le is szállíthatta. — Miért hatott e mű? Politikai irányzatánál vagy művészi becsénél fogva?

Az utóbbiról szó alig lehet. A kétszer is fordított Henriade után készült, bár Horváth csak Virgil *majmolását* emlegeti. Voltaire maga ez eposában a hanyatló római birodalom legkiválóbb költőjét a Bessenyeitől nálunk is megismertetett Lucanust követi, kinek Pharsaliája „utolsó sóhaja, utolsó vágya a római szabadságnak, mely Nero alatt Caesart vádolja, s a császárságot magában hősi megalkotójában bélyegzi meg.“ Lucanus scepticus; visiókat használ ő is mint észszerű machinát, nála sem a jellemrajz a fő, mint sem Newton nehézkedésének, a tolerantianak, politikai s vallási elveinek hangoztatása.¹⁸⁾ Horváthnak compositiója, jellemrajza képzelhetetlen nyomorú silányság, stylje még a Bessenyeién alúl áll; de van benne sok tudós jegyzet, főleg történelmi, még Pray-diplomát is közöl. De ez magyarázza meg hatását: a fölébredt történeti szellem benne találta meg költői kifejezését mint Etelkában, melyet politikai célzás tekintetében meg sem közelít¹⁹⁾, alig is van benne ilyes valami. De mint Voltaire IV. Henrik alakját övezte újra nymbussal, úgy tűnik fel Horváthnál Hunyadinak — az igaz, hogy torzított — alakja: s e hős legszomoróbb szakát tárgyalva, Mátyás dicső korára utalásával, saját kortársaival is szebb jövőt sejtet. E nagy hatású mód egész csoport követőt támaszt, kik közül azonban sokan már a mondai idők regényességével cserélik fel politikai színezetét. Az említett szépirodalmi lap magyar múzsa: „nyomorúlt névnapköszöntők s dongó rhythmisták“²⁰⁾ voltak: választékosság, kritika

¹⁸⁾ Villemain u. o. I. k. 163 - 185. II.

¹⁹⁾ L. Hahn Adolf érdekes közleményét az Etelka politikai célzásairól: Pesti Napló 95. sz.

²⁰⁾ Széphalmy V.: Orpheus II. 367. I.

szerintök „csak pofozta volna csecsszopó literaturánkat“; így egy pár verssorral mindjárt Virgilek s Názók teremtek. Nem ismétlem e tudákos s nagyrészt alkalmi verselésről előbb említetteket: teljesen az Opitz kora ez költészetünknek. Csakhogy a formai csiszoltság kivételével; mert nálunk a négy rímű alexandrinnek s a leoninnak szerették csörgedezését, nyelvünk a leglejebb súlydott. Míg Gyöngyösi határozottan megkülönbözteti a próza és vers nyelvét, s latin szavaktól elég tisztán marad, a népies kifejezéseknek csak virág-szállaihoz nyúl, — Gvadányi a pajta nyelvével vegyíti a fiskálisét, telides-teli tömi sorait deák szókkal, miket Gottsched korának ízlése szerint különös szépségnek tekint s így dült betűkkel nyomat.

A technika javítása tehát már elkerülhetlenné vált: kovászául a leoninok s rövidsorú lyrai formáink szolgáltak. Ez utóbbiakban az addig szokásos szótagszámolás helyett hanglejtést éreztek meg s így öntudatosan vagy ösztönszerűleg irogattak rimes-mértékes alakban. E nyugoteurópai formának elméletét nem sokára Földi magyarázta meg, kit Horváth Á., ez a sokoldalú s a kornak majd minden irányát visszatükröző tevékeny ember, követett, a rímek tisztaságát emelve ki. Igaz, e jó tanácsot ép maga hanyagolta el, de őt legjobb ösztön vezette — s kár, hogy *csak is* ez, — mikor kuruczkori dallamokra kezde irogatni. — A leonin a latin formát fejleszté ki, s hosszas tapogatózásuk prosodiánkat alapítá meg. Baróti iszonyú inversiói mellett a hangsúlyt, Révai s Rajnis a szótag mértékét fogadta el. E prosodiai vitákat s eltéréseket bőven s érdekesen beszél el Bánóczy, de kár, hogy ő annyira saját hőse elfogultságával nézi le oly kelletén túl a szegény pedans Barótit, s fölösleges biographusi önmegtadással emeli Révai fölé a veszekedő Rajnis verseléseit. E három férfiúról Toldy ítélete egyike legtalálób, legszerencsésebb ítéleteinek, s e részben neki kell igazat adnunk Bánóczy ellenében.

Elszigetelt kasztok, mint említők, nem voltak ez irányok; sőt inkább átjárták egymást. A nyugoteurópai módra verselők nem mellőzték a latint sem. Révai viszont ép úgy föntartja a magyar formákat mint később Berzsenyi; Faludi technikájától szint úgy fesztelenséget kölcsönöz mint az általa először gyűjteni kezdett népdaloktól. Orczyt ő adja ki, Bessenyeit, Barcsayt megénekli, meg az öreg, sőt a tordai Gyöngyösit is, a kit leoninjaiért candidál. Kizárólagosabban kedveli az antik ruhát Rajnis s ennek tősgyökeres magyarosságát vitatja. Mikor azonban a Henriadeot fordítja, ép úgy

megvallja, hogy antik ízlése csak külsőség, mint a Neumann Milton-epitómának átültetője: Baróti. Milton e megrongált alakban is — később is csak franczia fordításból vesszük a Bessenyei Sándornak Bodmerénél is silányabb prózájában — harcra tüzei a heves Rajnist. S mikor ez a fordítás módjairól vetekedésében, Voltaire elveivel ront neki, a francziás írók viszont az ő terére lépnek át. Ovidot már Haller, Lucanust Bessenyei fordítja, emez francziából mint Homert is, kit még csak Révai ad és pedig eredetiből: társai már a latin irodalomban fogulvák el, az Aeneissel foglalkoznak s Virgilt Theocrit fölé helyezik. A Gyöngyösi követőinél is ugyan csak ily latin befolyás jelentkezik. Virgilt számosan fordítják, vele kezdi Dugonics is pályáját az Aeneis II. éneke után verselve Trója pusztulását, majd Ulysses történetét szintén Virgil ecclógáit, Ovidot, Horácot ültetve át mind magyaros formában, — a *Révai útmutatása* szerint.

Nagyon feszes is volt azoknak a latin alak, kik a szív szelid érzékenységeiről akartak dalolni: ezek tehát a Földi középútjához fordultak, kinek elmélete hamar fejlődésnek indult. Még ő ép úgy hazafiúi büszkeséget érzett a fölött mint Révai, hogy költőink „kettős kénnyel (azaz: rimes és mértékes verssel) eléglík szívünket“, a leoninus gyártónak hosszú előszavakban kell most védekeznie, főleg a francziás prosodiát követő Rádai miatt. Legbuzgóbb, de a ki inkább csak elméletének egészen ellentmondó gyakorlatával hat, — tovább fejlesztője amaz elméletnek a már germanizáló Verseggy, ki az időmértékeshez átmenetül engedi meg a hangsúlyos verselést, Bodmerék után feltétlenül kárhóztatja a rímet, sőt a felütés béhozásaival rhythmusunkat egészen el akarja németesíteni.

E formai javítgatások nagyban hatnak a tartalomra, a *verselési tudományról* magasabbra emelkedik a költészet felfogása. A latin alak erőt, tömötséget szerez nyelvünknek, s ha Baróti eleinte adomázásra használja, csakhamar megharsan ajkain az óda kürtje, mire följajog az epos harci moraja is. Kezdi érezni, hogy nemcsak nem költészet még a verselés, de még nem is ugyanazon külső kell minden fajhoz. Igaz, hogy költészetünk — kevés kivétellel — Vörösmartyig tartó német (?) járomba kerül, de a tartalom és forma egyaránt választékosságot nyer, kritika ébred fel és szerzi vissza a költészet vesztett hitelét. „Jól tudjuk ugyan — szól a M. Múzeum kiadói tudósítása — mennyire elhatalmazott legyen a balítélet ezen megbecsülhetetlen szép mesterség ellen a mi hazánkban is. Annyi t. i. a sok ízetlen versfaragó mindenfelé, ki akármi hitványságról,

akármikor száz meg száz cadentiát írhatván, nagy néha deák lábakon is elbilleghetvén, a poeta nevet nagy fennnyen hordozza, hogy épen nem csudálhatni, ha némelyek előtt (kivált ha idegen nyelveken jobb ízhez szoktak) a magyar poetai név igen csekély becsületet talál. Azonban nagy gyengeség volna akárkitől is az illetén verselőknék időtlen szüleményeik miatt általában minden költeményes munkát megvetni. „Így saját közleményeiknek is becsét biztosítva, megtisztítják az irodalom piaczat, hol a kontárok mellett a hazafiúi lelkesülést kizsákmányoló szédelgők is akadtak. A költészetnek technicájára is ügyelve, gondjukba fogadják a zenét, mely szintén „legfoganatosabb az emberi szívnek formálására s a *nemzeti erkölcsöknek mind fentartására, mind kinüvelésére*.“ A tudományokat, — melyeknek mozzanataival főleg a Mindenes Gyűjtemény ismerteti meg olvasóit, tudomásukra juttatva koruk haladását, — és a *józan* philosophiát ápolás alá veszik. Végezzük az, hogy a külföld „*felvilágosodott nemzetei*“ módjára „a tudományokat, mesterségeket és kereskedést *hazai nyelven* űzhessük, és mind törvényes, polgári és hadi közdolgainkat, mind pedig mindennapi különös foglalatosságinkat ugyanezen folytatván, elvégre oda juthassunk, hogy *nemzetiünk nemcsak királyával — kívül az országgló főhatalmat a nélkül is megosztva bírja, — mint egy szabad nemzethez illik, a maga született nyelvén szólhasson*“, hanem még az idegenek figyelmét is kidermeljük, kik „mi reánk még csak ügyelni sem látszatnak, minket nevünkről is alig ismernek, sőt már nem is magyaroknak, hanem többnyire csak *ausztriaiaknak* neveznek.“

Ez erős hang mutatja, minő szoros támogatás létezett irodalmunk és politikai viszonyaink közt. A kormány későn fogott hozzá a szabad eszmék organumának s hirdetőinek elnyomásához. Azok az elvek, miket főleg a praecipue digereus — mint Révai nevezi Bacsányit — hintett el; szárnyra keltek, máshol is kicsiráztak: már a levegő is telve volt velök. Kármánban (?) találják legbuzgóbb apostolukat. E kora képzettségének szűk körén felül álló s az európai mozgalmat tövéről ismerő fiatal emberben nincs meg ugyan Bacsányi forradalmi radicalismusa, de nála is élénken működik a nemzeti egység s önállóság gondolata; műveltségünkre czélzó eszméi nagy szellemet árulnak el s századjának s nemzetének mély ismeretéből erednek; e tekintetben kortársai közül senki őt meg nem közelíti. A nemzeti conservatismust csak mint hazafiúságot tudja becsülni, annál maróbban sújtja a henye vaskalaposság poshadását. Nem Bécs

előtte a pantheon, nem Németország, hanem Francia s Angolország; nem is idegen gyümölcsfákat ültet ő át, hanem beolt a hazaiba: ha nemzetünk könnyelműsége kevesebb s ez ágak megfogamzanak, szellemi fejlődésünk legalább egy félszázaddal késik kevesebbet. Nem prosodiai vitákkal vagy érzékenységek dallásával, üres hazafiságtól puffadó ódákkal akarta ő célját elérni: sőt az oly rossz hírűvé lett örökös verselgetéssel szemben éppen a költői prózát karolja fel újra, miként a tudományok népszerűsítésében is lehetőleg kecsesgető külsőt akar szerezni tudományos prózáknak. Ő már nem szórja el pusztán az eszméket: gyakorlati térre lép s hatásukat akarja megindítani. Úgyes orvosként mindjárt tövén orvosolja a bajt: a családi életet reformálja. Voltaire, Montesquieu s Locke nem sepsist szűrnak az ő szívébe mint Bessenyeinek, de realis gondolkozást, Rousseautól nem ama paradoxonokat tanulja el, melyek a műveltség gúnyolásával conservatismusra vezetik Orczyt. — A felvilágosultságot mindjárt a nők művelésével siet előidézni. Rousseau naturalisticus s csaknem animalis elvei — mik korának sensualismusából ragadtak volt rá — Kármánál a legnemesebb felfogásban jelennek meg. Így lesz irodalmunkban ő az Addison Spectatorje által indított s Németországon tulajdonkép a Breitingerek által pártolt iránynak képviselője.

Emlékeztünk volt róla, hogy nálunk is ép úgy mint e század közepéig Németországon, a kormány eszközévé aljasult főnemesség elnemzetietlenedett. E mótely az alattvalóin zsarnokosodó közép-nemesség el nem parasztosult részében is kiütött, sőt még a polgári osztályt is megfertőztette. A népköltészettől is agyon gúnyolt ez *új módi, manér* ellen szoltunk már Orczy, Barcsay, Gvadányi kifakadásainál. Ugyan ez ellen kel ki Kármán, természetességet hirdetve a már a neveléstől beoltott affectatio ellen. A Rajnis kifejezéseként „negédes városokban francia módra nevelt leányoknak“ szemei elé a nőiség ideálját idézi föl. A fiatal leányka eszményképét Fanniban alkotja meg, mihez a kor sentimentalismusától, a nők társadalmi helyzetének e csak emelésére szolgált elemtől vesz színeket, de ezeken ép oly angyali ártatlanságban ragyog át Fanni arca, mint Bernardin de Saint-Pierrenek rousseaui kifakadásain az-é a gyönyörű gyermeké Virginie-é. Nem is marad Kármán e sentimentalismusban elfogúlva; az ő gondolkozásának nem a lég, hanem a föld a területe, prózaiságaira éppen nem húnyja be szemét, sőt költőiekké varázsolja ezeket a házasság boldogságának festésében.

Kármánt előkelő nőink sietnek felkarolni; folyóirata előfizetői-

nek nagy része közülök telik ki. Elvei nem maradnak visszhang nélkül s ép azt az oldalát Rousseau tanának, melyet Kármán csak negative emel ki satyrájában, az anyáknak gyermekök nevelését: egy herezegő, Hohenlohe neje, karolja fel. Beleznayné pedig megnyitja az *első magyar salont*. — Kármán azonkívül az irodalom központosítására sarkall, mely tervnek csakis kivitele után tudott irodalmunk felvirágozni, ő lesz egyszersmind a színi mozgalmaknak egyik buzgó támasza, melyek 1790-ben indultak meg. Szegény színészeinknek sok nyomort, hányattatást kell később is kiállniok, de ekkor meg Unwerth magyarfaló veszekedése, ki eléjük minden követ oda gördíte, helyzetüket kiállhatatlanná tette. De ez ügy forrongása nem semmisül meg, s hogy idővel felküzdí magát, ebben nem kis része van az oly ügyyszerető fáradozásnak mint a Kármáné. Végre ugyan csak az ő folyóiratában lép föl először Csokonai, ki az irodalmi mozzanatokat szint oly sokszorosan s pontosan jelzi le költeményeiben mint Horváth Á., a ki ép úgy áttöri a német ízlés korlátait mint Kármán s francziás könnyűséget hoz be Wieland gyanánt a mi irodalmunkba, s a ki — a mi legfőbb — Zrínyi óta első nagy költőnk: Kármán hamar elhunytával ő lesz irodalmunk legerősebb, sugár oszlopa.

Kufstein foglyainak nem kelle tehát az általok élesztett tűz kialvásától tartaniok. Az itthon hagyott Virágon, Dugonicson s Révain kívül számosan ápolták azt a most említettekkel, úgy azokkal egyetemben, kikről máshol volt alkalmam már megemlékezni.

T. munkatársunk vizsgálódásának kedvencz tárgya a XVIII. század magyar irodalma; jelen czikke is ide vág és sok tekintetben figyelmet érdemel; azonban néhány észrevételt mégis kell tennünk: A II. k. 295. lapján vitatja, hogy a XVIII. századot helytelenül nevezik a hanyatlás, a süllyedés korának; első bizonyossággul Amadé, Faludi, Ráday Pál lyráját hozza fel, pedig ez jóval gyarlóbb Balassa, Zrínyi, Gyöngyösi költészeténél; nincs szenvedélyök, csak enyelgésök, nincs erők, csak könnyed gratiájok; költészetök nagy részben játék, szórakozás, nem inspiratio eredménye: mindenben megfelelnek a kor lelketlenségének s ha mégis lelkesülni akarnak, mint Faludi Ferencz Nádasdy győzelmére, izetlen kiáltást, erőködő kifakadást hallatnak. Második érve, hogy egyes írók több kiadást értek, pl. Rádai Pál *hatszor*, Gyöngyösi *huszonegyszer* kerül ki a sajtó alól 1772-ig; ez azonban mit sem bizonyít, az emberek többet és többen olvastak, a műveltség extensíve terjedett, de a szellemi alkotás mesterei egész Európában letűntek. — Prózáink ekkori szépségét is érinti. A próza rendesen nagy költői fejlesztés után szokott virágozni. A költői alkotás genieje többnyire megrendíti az eddigi nyelvet, új képeket, szókat, inversiókat hoz forgalomba, így láttuk, hogy irodalmunk újabb korszakának költészete megrendítette prózáink alapjait és Berzsenyi, Vörös-

marry, Petőfi után csak ma kezdünk correct és csinos prózara szert tenni. Munkatársunk azt is felhozza, hogy politikai szempontból nyomott volt ugyan e korszak, de azt idézi reá Villemainból, „hogy a kor politikájára való allusiók a művészetnek csak hibáit szolgálnak.“ Az *allusiók* lehetnek hibák, de az műveltség-történeti tény, hogy az emberiség nagy korszakalkotó pontjai rendesen művészeti és tudományos, társadalmi és politikai forradalmak. Ezek együtt szoktak járni. Legfényesebb tanúság erre a mult század óta megindult általános szellemi mozgalom, melyben nagy költőket, jeles művészeket, híres társadalmi és politikai reformereket tud felmutatni a világ. A II. k. 297. lapon tévesen állítja a szerző Bod Péter egy 1756-iki levele után, hogy *nyelvünk elfranciásult*. Ez soha sem történt. Az a néhány franczia szó és gallicismus, melyeket akkori fordítóinknál és katonaviselt embereknél találunk, nem francziásította el nyelvünket. A III. k. 235. l. Bessenyei korát a *tespedés* korának látszik mondani. Ellenkezőleg ez az ébredés korszaka volt. Az országban többfelé hangoztatták a magyar nyelv szépségét és szükségét. Az a lelkes hang, melyet pl. Ribini soproni beszédében jóval Bessenyei előtte találunk, most már nem volt az egyedüli, jóllehet halkabban nyilatkoztak. A III. k. 243. lapon merészen állítja, hogy költészetünk kevés kivétellel Vörösmartyig tartó német járomba került. Szint annyi befolyása volt a rómainak. A forma jó részben antik vala. A tartalom modernebb, de ez már nem csupán német, hanem jó részben európai is. Romantikusainknál szintén megtaláljuk a németet, ha így okoskodunk. Egy kis túlzással még Petőfinél is. Mindenesetre erős volt a német befolyás, de nem oly nagy. A következő 244. lapon állítja, hogy a szabad eszmék Kármánban találják legbüzsögből apostolukat. Kármán összes működése aligha több időre, mint harmadfél évre és szűkebb körre terjed, mint Kazinczyé. Nagyon jellemző, hogy nem találunk tőle leveleket; míg Kazinczy már ekkor nagyszámú és kitűnő emberrel érintkezik, hat rájuk és confessor lesz az új eszméknek. Az is csekély hatásra mutat, hogy félszázad mulva fedezik föl Kármánt halála után. A szerző még azt a tényt is, hogy egy hercegnő (talán nem Hohenlohe, hanem Zichyné, szül. Khevenhüller) saját felügyelete alatt neveltette gyermekeit, összeköti Kármán nézeteivel s ezek visszhangjának mondja. Hisz a magyar grófi házaknál a gyermekek nevelése többnyire otthon történt, inkább az ellenkező volt a kivétel. Azután a franczia ndvartartási idegen országbíróné talán azt sem tudta, hogy létezik-e Kármán. Még folytathatnók megjegyzéseinket. Általában t. munkatársunk tanulmányában rendkívül merésznek találjuk az egyes tényekből való következtetést. Az inductionál számos adattal kell rendelkezniünk, hogy ítéletet mondhassunk.

A szerkesztő.

V.

VELENCZE MODERN TITKAIBÓL.

ÍRTA: WILKIE COLLINS.

(5. folytatás.)

Henry fáradt és álmos levén, bizonyos volt arról, hogy jól fog aludni. Idegrendszerének egészsége nem igen vizsgálta, hogy saját ágyában fekszik-e vagy valamely idegen ágyban. Most azonban minden képzelhető ok nélkül csalódott várakozásában. A fényes ágy, a szellős szoba és Velence éji csendje mind csak a jó alvást jelezte; pedig éppen nem aludt. Leírhatatlan nyomott érzés tartotta ébren. Korán lement a kávésterembe és reggelit parancsolt. Még egy változást észlelt magán a reggeli behozatala után. Éppen semmi étvágya sem vala. Kitűnő omlette-et és borjú-szeletet tőnek eléje és érintetlenül küldé ki, noha máskor sohasem hiányzott az étvágya és emésztése minden követelésnek megtudott felelni. — Szép fényes nap volt. Gondoláért küldött és a Lidóba evezett át. A szellős lagunákon egészen új embernek érezte magát. Alig tíz perce, hogy elhagyta a szállodát s már álomba merült. A révben fölébredvén, átment a Lidón és megfürdött az Adriában. Ekkor csak egy szegényes vendéglő volt a szigeten; de most nem igen válogatott az ételekben, megette a mit eléje tettek. Alig hitte, mikor arra gondolt, hogy a szálloda kitűnő reggelijét érintetlenül hagyta. Majd Velenczébe tért vissza és a nap többi részét a képcsarnokok- és templomokban tölté. Hat óra felé gondolába szállt és jó étvágygyal indult hazafelé, hogy néhány újabb ismerősével, a kikkel utazásában ismerkedett meg, találkozzék a közében.

Az ebéd, egynek kivételével, mindnyájok tetszésében részesült. Henry meglepetésére, a mint az asztalhoz ült, azonnal eltűnt az étvágya. Ivott ugyan egy kis bort, de enni semmit sem tudott. „Mi baja?” kérdék utazási ismeretségei, de Henry igazán elmondhatta,

hogy oly kevésbé tudja, mint ők. Éjjel újabb kísérletet tön kényelmes és szép hálószobájával. De az eredmény csak az előbbi éjszának ismétlése vala. Újra éreznie kelle azt a testét-lelkét átható levertséget. Ismét egy álomtalan éjt töltött el, s mikor reggel enni akart, teljesen hiányzott minden étvágya. E személyes tapasztalata az új szállodában, rendkívülibb vala, mint hogy el tudta volna hallgatni. A vendéglős füle hallatára mondá el barátjainak a társalgó teremben. A szállodájának hírnevére feltékeny vendéglős kissé boszankodott a 14. számú szobára vonatkozó megjegyzéseken s felszólította vendégeit, hogy nézzék és ítéljék meg, valjon hibás e a szoba Westwick úr álmatlansága miatt, különösen egy őszfejú gentlemanre, egy angol utasnak reggeliző vendégére mutatott, a ki azután a nyomasztás vezetésére vállalkozott. „Doctor Bruno legelső orvosunk Velenczében, reá hivatkozom, mondja ki: van-e valami egészségtelen Mr. Westwick szobájában?”

A mint a 14. számú szobába léptek, feltűnő érdeklődéssel nézett szét az orvos. „Utoljára egy komoly eset alkalmával voltam e teremben, mondá. A palotát még nem változtatták szállodává. Mint orvos egy angol nemest kezeltem, a ki itt halt meg.” A jelenlevők egyike az angol úr neve után kérdezősködék. Bruno orvos, nem is gyanítva, hogy az elhunynak egyik testvére van jelen, mondá: „Lord Montbarry.” — Henry a nélkül, hogy valakihez szólt volna, elhagyta a szobát. Ő nem volt babonás ember, de legyőzhetetlen ellenszenve támadt a hotelben maradás iránt. Elhatározta, hogy elhagyja Velenczét. Ha más szobát kérne, sérelmet követne el a vendéglős felfogása szerint. Más vendéglőbe térni, nyílt megvetése volna azon intézetnek, melyhez pénzérdek köti. Azért csak Barville Arthur-nak hagyván hátra pár sort, melyben tudatá, hogy az olasz tavakra tekint el, és csak a milánói szállodájokba intézzenek egy kis levélkét, azonnal vissza jön — délután a paduai vonatra ült, s szokott étvágyával evett és jóízűen aludt, a mint azelőtt szokott.

Másnap egy idegen gentleman és neje foglalta el a 14. számú szobát. A vendéglős megemlékeztén azon megvetésről, melyben e legjobb hálószobája részesült, sietett új vendégeit kikérdezni a szoba jósága felől. Ők ráhagyták, hogy ítélje meg maga, mennyire tetszik nekik a szoba, mert egy nappal tovább maradtak Velenczében, mint a hogy tervezék, csak azért, hogy az új szálloda kitűnő kényelmét élvezzék. „Hasonlót egész Itáliában sem találtunk”, mondák, „legyen nyugodt, mi ajánlani fogjuk barátainknak.” Következő nap ismét

egy angol hölgy érkezett a szállodába szobaleányával együtt s a mint meglátta a szobát, azonnal elfoglalta.

E hölgy Mrs. Norbury vala. Ő Milanóban hagyá Westwick Francist, ki a Scala-színház tánczosát akarta megnyerni az ő londoni színházának. Nem tudván az ellenkezőt, Mrs. Norbury föltevé, hogy Barville Arthur és neje Velenczébe értek. Sokkal jobban kívánt az új házaspárral találkozni, mint hogy a szerződés megkötésére vára-kozzék. Mrs. Norbury tapasztalása a 14. számú szobában különbözött Henryétől. Szokása szerint mindjárt álomba merülvén, egymás után rémes álmok zavarák nyugalmát; s ezek középpontja mindig elhunyt bátyjának, az első lord Montbarrynak alakja volt. Majd szörnyű fogságában éhezve, majd orgyilkosoktól üldözve s késeik szúrásától meghalni, majd mély víz mérhetlen fenekére süllyedni, majd ágyát meggyúladni és őt a lángokban elégni, majd valamely sötét alaktól ivásra csábíttatni s a megivott méregtől meghalni látta őt. Az álom okozta rettenetes miatt mindjárt hajnalban fölkel. A régi időkben igen szívélyes viszony kötötte a lordhoz, míg többi testvérei folyton egyenetlenkedtek vele. Édes anyja is bevallotta, hogy gyermekei között a legidősebb fia a legkevésbbé szeretetreméltó. Mrs. Norbury mint érzékeny és határozott nő borzalommal gondolt éji álmaira, mikor az ablakra dőlve nézé a nap keltét. A szokott órában szobaleánya jött fel. Mrs. Norbury sietett mentegetni magát, hogy miért van fen, s miért néz ki oly rosszúl. De nem merte megmondani az igazi okát. E leány oly babonás vala, hogy félt tudtára adni rémes álmait, csupán azt jegyzé meg, hogy az ágy nagyon terjedelmes s nem volt inye szerinti. Mint szobaleánya tudja, otthon keskeny ágyban szokott hálai. Mikor a vendéglős értesült a dologról, sajnálatát fejezé ki, hogy csak a hálószoba feletti 38. sz. szobával rendelkezik. Mrs. Norbury elfogadta a cserét. Másod éjjel abban a szobában aludt, melyet egykor báró Rivar lakott. Itt is csakhamar elaludt. De újra megjelentek a rémes álmok ugyanazon sorban.

Megrendült idegei most már nem állhatták ki a szörnyű próbát. Magára veté hálóöltönyét és éjjelben kirohant a szobából. Hogy emberi lényre akadjon, a portáshoz sietett, ki már észrevette a zörgést. Bámulva az angol excentricitás ez újabb nyilvánulásán, végig pillantott a szobák számsorán és megtalálván a keresettet, szobaleányához vezeté a hölgyet. A leány épen nem aludt, még le sem vetkőzött. Nyugodtan fogadá úrnőjét. De mikor magukra maradtak

és Mrs. Norbury lelki szükségétől kényszerítve bizalmára méltatta kísérlőjét, a leány igazán rendkívüli választ adott neki.

— Én a vacsoránál kérdezősködtem a szálloda felől s egy itt levő gentleman szolgája mondá, hogy utoljára lord Montbarry lakott e palotában, mielőtt hotelé változtatták volna. Madame, a múlt éjjel abban a szobában aludt, a melyben a lord halt meg. Mostani szobája épen fölötte van. Nem azért beszéltem, hogy megijeszszem. Mint látni tetszik, én így töltém az éjet, égni hagytam lámpámat és a bibliát olvastam. Véleményem szerint a család egy tagja sem érezheti jól magát e hotelben.

— Mit gondolsz?

— Engedje meg Madame, hadd magyarázzam ki magamat. Mikor Mr. Henry Westwick volt itt, tudtán kívül, őt is elhunyt bátyja szobájába helyezték el. A szolgától tudom, hogy két éjjel be sem hunyta szemeit. A nélkül hogy valami okát tudta volna adni, nem bírt aludni, oly rosszul érezte magát. Sőt még enni sem tudott, a meddig a földél alatt tartózkodék. Ön talán kinevet, Madame, de egy szolgáló is vonhat ebből következtetéseket. Én legalább azt következtetem, hogy mikor meghalt, oly valami történt a lorddal, a mit egyikünk sem tud. Lelke mind addig fen fog járni, a meddig meg nem mondhatja — és élő rokonai az ő közellétét érzik. Ők meg is láthatják. Kérem, ne maradjon tovább e szörnyű helyen; én nem tölthetnék itt még egy éjszakát — bármit ígérnék nekem.

Mrs. Norbury mindjárt megvigasztalá szobaleányát.

— Én nem úgy gondolkodom, mint te, — mondá komolyan. — De mégis szeretnék testvéremmel szólni a történetek felől. Milánóba megyünk vissza.

Pár óra telt el, hogy Mrs. Norbury a délelőtti vonattal elhagyhatta a szállodát. E közben szobaleánya talált módot a szolgálával beszélni és elmondani asszonya szavait. A szolgáló ismét másoknak mesélte el a történeteket. Úgy, hogy végre a vendéglős fülébe is eljutottak. Tüstént belátta, hogy a szálloda hitele forog veszélyben, hogy ha nem tesz valamit a 14. számú szoba becsületének visszaszerzésére. Angol utazók beszélék neki, hogy Mrs. Norbury nem egyedüli tagja a Montbarry-családnak. A kíváncsiság többeket hozhat közülök a szállodába. A vendéglős leleményessége most azon töprengött, hogyan vezesse őket félre. A szobák számai újezüst lapon kékbe voltak zománcozva és az ajtókbá illesztve. Egy új lapot

készítettett „13 A.“ számmal és üresen hagyta a szobát, míg el nem készült a számozott lap. Akkor oda illeszté a lapot és a 14. számot saját szobájára tévé a második emeleten, melynek idáig száma sem vala. Ezzel eltűnt a 14. szám mind a szálloda könyvéből, mind a vendégszobák ajtajáról. Miután elbocsátás fenyegetése mellett megintette a szolgálkat, hogy hallgassanak, a vendéglős megnyugodott azon gondolatban, hogy megtette kötelességét: „Most már jöhet akár az egész család, a szálloda készen várja őket.“

XVIII. FEJEZET.

A vendéglős még a hét vége előtt összeköttetésbe lépett a „családdal“. Egy milanói távirat jelenté, hogy Mr. Francis Westwick másnap Velenczébe érkezik és nagyon lekötelezve érezné magát, ha a 14. számú szobában helyeztetnék el, föltéve, hogy nincs elfoglalva. A vendéglős kissé megfontolta, mielőtt intézkedett volna. Az új számú szoba épen egy francziának engedtetett át. Mr. Francis Westwick megérkezése napján el lesz ugyan foglalva, de másnap kiürül. Talán mégis jó lenne azonnal átengedni Mr. Francisnak és ha gyanútalanul s kényelmesen töltötte az éjt, tanúk jelenlétében kérdezni, hogy tetszik neki a szoba? Így azon esetben, ha újra rossz hírbe hoznák a szobát, a család egy tagjának nyilatkozata, helyreütné a hibát. Némí meggondolás után a kísérletre határozta el magát és elrendelé, hogy tartsák fen a „13 A“ szobát.

Mr. Francis Westwick másnap jó kedvvel érkezett Velenczébe. Szerződéseket kötött a legnépszerűbb olaszföldi tánczosokkal; Mrs. Norbury védelmét Henry testvéreire bízván az új szállodába sietett, hogy a rokonára tett rendkívüli hatást maga is észlelje. Mikor fi és nővére először szólottak tapasztalásukról, azonnal kijelenté, hogy színházának érdekében Velenczébe szeretne rándulni. A neki elmondott körülmények egy rémdráma nyomait foglalák magukban. Már a vasúton megállapítá címét: „A kísértetes szálloda“; azután elképzelé hat láb hosszú betűkkel London utcáin; hej mily sok embert csábítana e cím az ő színházába!

A vendéglős síma udvariassággal fogadta Ferenczet. „Uram, némi tévedés történt. Az első emeleten nincs 14. számú szoba. Az e szám alatt előforduló helyiség a második emeleten van és én foglaltam el a szálloda megnyitása óta. Talán az első emeleti „13 A“ szobát tetszik gondolni? Holnap szolgálatára lesz — valóban szép

szoba. Addig is ma éjjelre jó helyiségről gondoskodom.“ A színház-igazgatók talán a legkritikább esetben viseltetnek jó véleménynyel embertársaik iránt. Francis is humbugnak tartá a vendéglős magaviseletét és csalásnak a szoba számozását. Megérkezése napján a vendéglőben étkezett egy órával a közebed előtt, hogy kényelmesen kikérdezhesse a pinczért. Ennek válaszából azt következtette, hogy a 13. A szoba egy azzal, a melyiket testvérei a 14-nek mondtak. Majd a vendégek névsorát kérte elő és látta, hogy a 13. A szobának lakosa egy párizsi színház tulajdonosa, neki személyes ismerőse. Megtudta, hogy e francia még a szállodában van, csak rövid időre ment ki és vissza tér a table d' hôte-ra. Az ebéd végével Francis a szobába lépett, s nyílt karokkal üdvözlé francia collegáját: „Jer és gyújts egy szivarra szobámban“, mondá a francia. „Tőled kell hallanom, valjon szerződted-e vagy nem a milánói nőt.“ Francis ily módon könnyen összehasonlíthatá a szoba belsejét a Milanóban hallott leírással. Mikor az ajtóhoz ért, a francia éppen egy utazó társára gondolt: „Velem jött a diszítmányfestőm is. Derék fizkó, é ki nagyra veszi, ha felkérjük, hogy csatlakozzék hozzánk. Megmondom a portásnak, hogy, ha jön, küldje föl hozzánk.“ Ezzel Francisnak nyújtá szobája kulcsát. „Egy percz alatt visszatérek. A folyosó végén van — a 13. A.“ Francis egyedül lépett be a szobába. A falak és a boltozat decoratiója olyan, a minőnek leírták neki. Éppen annyi ideje volt, hogy mindezt egy pillantásra észrevegye, azután önmagára és saját érzéseire fordítá figyelmét. Csodálatos bántó szagot érzett a teremben, föllázadó szaglása előtt egészen ismeretlent. Mintha két kilehelésnek vegyüléke lett volna. Valami gyöngye és kellemetlen illatszerből eredhetett, a mely rossz, kábító szaggal vegyült, úgy hogy rögtön ki kelle nyitnia az ablakot, s fejét a szabad levegő járásának kitenni, annyira képtelen volt kitartani a szörnyen megfertőztetett légkör. Csakhamar megjött a francia is szivarral kezében. Mint minden földije megütközéssel látta a nyitott ablakot.

— Ti angolok teljesen a szabad levegő rabjai vagytok, — kiálta — mi pedig meghalunk a hidegtől.

Francis feléje fordult és ámulva tekintte rá.

— Hát nem érzed a rossz szagot?

— Szagot! — ismétlé collegája.

— Én csak szivarom jó illatát érzem. Próbáld meg te is. De az égbe kérlek, tedd be az ablakot!

Francis megköszönte s nem fogadta el a szivart.

— Bocsáss meg, — mondá — csak zárt be ablakodat. Én rosszul érzem magam. Jobb lesz kimennem.

Azután orrához és szájához tartva zsebkendőjét ment keresztül a szobán az ajtóig. A francia egészen felháborodva követé Francis mozdulatait, úgy hogy el is felejtette kizárni a szabad levegőt. „Oly bűzös volna itt?“ kérdé ámulattal. „Szörnyű!“ válaszolt Francis zsebkendője mögül. Épen koczogtak az ajtón. A diszitmény-festő jelent meg. Gazdája azonnal megkérde, valjon érzi-e a rossz szagot. „Szivarjának illatát érzem. Pompás! Kérem kínáljon meg egygyél!“ „Várjon kérem, egy perczig. Szivaromon kívül nem érez valami rossz, utálatos, leírhatatlan, sohasem tapasztalt bűzt?“ A festőt meglepte a hozzá intézett kérdés szenvedélyes energiája. „A szoba oly üde és kellemes, a minő csak lehet“, válaszolá. Feleltében ámulva tekintte a folyosón álló Francis Westwickre, ki borzadással néze a szoba belsejébe. A párizsi igazgató angol collegájához közeledék, komoly és aggodalmas tekintetével szemlélte őt. „Barátom! itt ketten vagyunk, a kiknek jó orrunk van és semmi bűzt sem érzünk. Ha több orrt kívánsz bizonyosságul, tekints oda.“ A folyosón két kis angol leány játszadozott, ezekre irányozta szemeit. „Szobám ajtaja tárva-nyitva van — s te tudod mily gyorsan száll tova a szag. Most figyelj, míg ez ártatlan orrokra hivatkozva nedves szigetőknek nyelvén szólok. Kedves gyermekeim! Nem éreznek-e maguk itt valami rossz szagot?“ A lányok nevetésre fakadtak s élénken válaszolák: „Nem.“ „Jó Westwick barátom, folytatá a francia saját nyelvén, nem világos-e a következtetés? Itt valami hiba van, hiba, még pedig saját orrodban. Ajánlom láss orvos után.“ E jó tanács után szobájába tért vissza, hangos kiáltások közt sietett kizárni a kiállhatatlan friss levegőt. Francis pedig elhagyá a hotelt s a szent Mark terére vezető sikátoron lépdelt tovább. Majd szivarra gyújtott és nyugodtan elmélt a történetek fölött.

XIX. FEJEZET.

Hogy kikerülje az oszlopok alatt járkáló tömeget a kelő hold fényében fürdő tér közepén sétált fel s alá. A nélkül, hogy tudatával bírt volna, tökéletes materialista volt. A szoba rendkívüli hatása, melyet magán és elhunyt bátyjának rokonain tapasztalt, e különben fogékony ember elméjére nem gyakoroltak különös befolyást. „Talán, gondolá, vérmérsékem képzelődőbb mint hivém — s

e tréfát saját képzeletem játszatta velem? Vagy talán barátomnak van igaza s valami testi bajom van? Én nem érzek semmit. Ez azonban nem mindig biztos criterium. Ma éjjel nem hálók amaz undorító teremben — s várhatok holnapig, hogy a fölött határozzak, valjon szóljak-e az orvossal vagy nem. A szálloda még sem látszik alkalmas tárgyat nyújtani egy szindarabra. A láthatatlan kísértet szörnyű bűze ugyan egészen új inventio, de van egy rossz oldala is. Ha a színpadon akarnók alkalmazni, kiüznők vele a nézők se-regét.“

Mikor erős józan esze e bohó eredményre jutott, egy feketébe öltözött nőt vett észre, a ki feltűnő figyelemmel vizsgálta őt. Igazam van-e, ha kegyedet Mr. Francis Westwicknek tartom?“ kérde a nő abban a pillanatban, mikor reá tekint. „Ez a nevem, madame. Szabad kérdezni, kivel van szerencsém beszélni?“ „Csak egyszer találkozáink“, felelé kissé kitérőleg, „mikor néhai bátyja a család tagjainak mutatott be engem. Csodálkoznám, ha ön elfelejtette volna nagy fekete szeméimet és rút külsőmet.“ Midőn szólott, fölemelé fátylót és úgy fordult, hogy a hold megvilágítá arczát. Francis az első pillantásra megismeré a nőt, a ki minden asszony között a legkevésbé szeretett — elhunyt bátyjának, az első lord Montbarry-nak özvegyét. Midőn ránézett, az asszony reszketett. Színházi tapasztalása, melyeket a színésznőkkel való ezer kellemetlenségből gyűjtött, ahhoz szoktatta őt, hogy nyersen beszéljen a neki nem tetsző nőkkel. „Emlékszem“, mondá. „Azt hittem, hogy Amerikában van.“ Az nő észre sem látszott venni a bántó hangot és modort; egyszerűen megállítá Francist, mikor ez kalapját emelni s távozni készült. „Néhány perczig szeretnék önnel sétálni“, mondá csendesen. „Mondanom kellene valamit.“ Francis szivarjára mutatott. „Kérem, éu most szivaroزم“, mondá. „Nekem nem alkalmatlan.“ Erre nem volt mit tenni, mint engedni. Francis megtette, még pedig a legrosszabb kedvvel. „Tehát mit kíván tőlem?“ kérde. „Mindjárt meghallja, Mr. Westwick. Előbb hadd mondjam el helyzetemet. Egyedül állok a széles világon. Férjem elvesztéséhez egy más szerencsétlenség is járult: amerikai társamnak, testvéremnek — báró Rivarnak elhunyt.“

A báró rossz hírnevét és gyanús rokonságát a grófnéhoz jól ismerte Francis. „Persze tönkretéve, s agyonlőve, a játékteremben?“ kérde durvasággal. „A kérdést egészen természetesnek találom az ön részéről“, mondá a nő gúnyos modorában, melyet bizonyos esetekben

könnyen fel tudott öltetni. „Ön mint a löversenykedvelő Anglia szülötte játékos nemzethez tartozik. Mr. Westwick, fivérem nem halt meg rendkívüli halállal. Történetesen Éjszak-Amerika egyik nyugoti városában valánk s ő is, mint sok szerencsétlen, az ott uralkodó láz áldozata lőn. Elveszte kiállhatatlanná tette nekem az Egyesült-Államokat. Elhagyám az első francia gőzössel, mely New-Yorkból Havre-ba vitt. Utamat egyedül folytatám Dél-Franciaországba, honnan Velenczébe jöttem.“ „Mi közöm mindezekhez?“ gondolá magában Francis. A nő szünetelt, bizonyosan várta, hogy szóljon valamit. „Így jött kegyed Velenczébe?“ mondá végre odavetőleg. „De miért?“ „Mert nem tehetek róla“ felelé a nő. Francis cynicus kíváncsisággal pillantott rá. „Ez különös beszéd“ jegyzé meg azután. „Miért ne tehetne kegyed róla?“ „A nők az ösztönnek, az impulsusnak szoktak engedelmeskedni. Mondjuk, hogy ily impulsus irányozta utamat. Mégis ez az utolsó hely, a hol tartózkodni akarnék. Átkozott associatiók kötik ezt össze elmémmel. Ha kedvem szerint tehetnék, soha sem jöttem volna ide. Gyűlölöm Velenczét. A mint látja, mégis itt vagyok. Találkozott-e valaha ily oktalan nővel? Bizonyosan nem.“ Erre megállott, egy pillantást vetett Francisra és hirtelen, hangját változtatva kérde: „Mikor várják miss Ágnes Lockwoodot Velenczébe?“ Nem volt könnyű dolog Francist kizökkenteni egyensúlyából, e rendkívüli kérdésnek azonban sikerült. „Ki az ördög mondta kegyednek, hogy miss Lockwood Velenczébe jön?“ kiálta. A nő keserű-gúnynyal nevetett. „Mondom, én találtam ki.“ Volt valami hangjában, vagy Francison függő szemeinek merész bizalmatlanságában, a mi fölébreszté Westwick heveségét: „Lady Montbarry —!“ kezdé. „Álljon meg!“ vágott közbe a nő. „Az ön István bátyjának felesége nevezheti most magát lady Montbarrynak. Én nem osztozom egy nő czimében sem. Saját nevenem szólíthat engem, melyet akkor viseltem, mikor a házasság fatalis tévedését még el nem követtem. Ha tetszik, Naron grófnőnek nevezzen engem.“ „Naron grófnő!“ kezdé újra Francis, „ha kegyed azt hiszi, hogy ismerőseimre hivatkozva engem mystificálhat, nagyon rossz helyen jár. Beszéljen világosan vagy engedje meg, hogy jó éjt kívánhassak.“ „Ha miss Lockwood Velenczébe érkezését titokban akarja tartani“, viszonzá a nő, „akkor önnek kell világosan szólnia.“ Ízgatni akarta Francist s el is érte szándékát. „Ostobaság“, tört ki belőle a boszúság. „Bátyám utazási terve senkinek sem titok. Ide hozza miss Lockwoodot lady Montbarryval és gyermekeivel.

Kegyed, úgy látszik, jól van értesülve, talán azt is tudja, miért jön a miss Velenczébe? A grófnő egyszerre komoly és gondolkozó lett. Nem válaszolt. A két rendkívüli sétáló a tér egyik végére ért s most sz. Márk temploma előtt állott. A hold világa elég fényes volt, hogy a székesegyház alkatának szép részleteit feltűntesse. Sz. Márk galambjai is láthatók valának, a mint a főajtó ívein a sötétben szorosan egymás mellett elültek. „Én még soha sem láttam ily szépeknek e régi templomot a hold világánál“, mondá a grófnő nem annyira Francisnek mint önmagának. „Isten veled, szent Márk, én többé nem látlak a hold fényénél.“ Azután elfordult az egyháztól és tétova szemeivel Francisra nézett. „Lássa“ vevé föl a társalgás elvesztett fonalát, „én nem tudom, miért jön ide miss Lockwood; csak azt tudom, hogy találkoznom kell vele Velenczében.“ „Előleges meg-egyezés után?“ „Nem, a végzet útján“, felelé a fejét mellére eresztve és szemeit a földre lesütve. Francis nevetésre fakadt. „Ha önnek jobban tetszik“, folytatá „nevezzük, a hogy a nép hija, sorsnak.“ Francis odavetőleg felelt az ő józan eszének mélységéből: „A sors úgy látszik, keresztül vágta a találkozás útját. Hogy van az, hogy kegyed neve nincs a vendégek névsorában? A végzetnek kegyedet a Palota-hotelbe kellett volna hoznia.“ A nő rögtön leereszté fátyolát. „A végzet megteheti még!“ mondá. „A palota-hotel?“ ismétlé mintegy magához szólván. „A régi pokol most purgatoriummá alakítva. Maga a hely! Jézus Mária! Maga a hely!“ Azután elhallgatott és Francis karjára tevé kezét. „Miss Lockwood talán nem jön oda a többiekkel?“ kérdé azután élénken. „Igen! Hát nem mondtam, hogy miss Lockwood lord és lady Montbarryvel utazik? És nem tudja kegyed, hogy ő is a család tagja? Grófnő, kegyed szintén szállodánkba fog jönni?“ A nő teljesen érzéketlen volt Francis rideg modora iránt. „Igen“, mondá félénken, „én szállodájokba akarok menni.“ A grófné még mindig Francis karján pihent s ez érezhető tetőtől talpig való remegését. Bár szívtelenül könnyen bánt vele, most mégis részvétre indítatva megkérde, valjon fázik-e. „Igen“, mondá a nő, „fázom és félek.“ „Hát ily éjszaka is fázik és fél a grófnő?“ „Az éjnek semmi közö hozzá, Mr. Westwick. Valjon minő érzés bánthatja az elítéltet az akasztófa alatt, mikor a kötelet készül nyaka körül tekerni a hóhér? Azt hiszem, fázik és fél. Mentse ki hóbortos phantasiámat. Látja, hogy a végzet *nyakam* körül tekerte a kötelet — és én érzem azt.“ Azután körülnézte magát. E pillanatban a Florián-kávéháznál voltak. „Vigyen be“ mondá a nő, „ennem

vagy innom kell valamit, hogy felüdüljek. Önnek érdekében fekszik engem felüdíteni. Még nem szóltam a felől, a mit meg kell önnek mondanom. Üzleti dolog, színházát érinti.“ Francis magában meghányva mit is tudna e nő színházát illetőleg mondani, rossz kedvűen engedett a helyzet kényszerűségének és bevitte a kávéházba. Ott egy csöndes szeglet tűnt fel neki, a hol mások figyelmének fölkelése nélkül beszélgethettek. „Mit rendel kegyed?“ kérdezte Francis. A nő azonban maga szólt a pinczérnek: „Maraschino és egy csésze thea.“ A pinczér csak bámúlt, azt tette Francis is. Maraschinós thea újság volt mindkettejüknek. Mit sem törődve meglepetésekkel, megmagyarázá a pinczérnek, hogy liqueurből öntsön egy nagy pohárba és azután töltse meg theával. „Magam nem tehetem, mert reszket a kezem“, tette hozzá a grófnő. „Maraschin-punch — megakarja ön ízlelni?“ kérdé. „Én örököltem ennek az italnak a feltalálását. — Mikor Carolina angol királyné a continensen vala, anyám kíséretéhez tartozott. Az oly igazságtalanul bántott királyné találta fel jobb napjaiban a Maraschino-punchot. Anyám szívéből ragaszkodván kegyelmes úrnőjéhez, osztozott ízlésében is. Én pedig anyámtól tanultam. Mr. Westwick most már szólhatnánk saját ügyemről is. Ön nemde színházigazgató? Van önnek szüksége egy új darabra?“ „Nekem mindig kell az új — föltéve hogy jó.“ „És megfizeti, ha jó?“ „Bőkezűen fizetek — saját érdekemben.“ „Da ha én írnék egy darabot, elolvasná ön?“ Francis habozott. „Hogy vette a fejébe színdarabot írni?“ kérdé. „Egészen véletlenül!“ felelé a grófnő. „Egyszer miss Lockwoodnál tett egykori látogatásomat beszéltem el néhai bátyámnak. Nem látszott iránta érdeklődni. Egyszerre azonban mintha meglepte volna egy gondolat, hozzám fordul és azt mondja: Te a jó színpadi társalgás élével és contrastjával tudod előadni a mi közöttetek történt. Neked drámaírói képességed van. Próbálj egy darabot írni. Pénzt szerezhetsz. — *Ezért* jutott most eszembe.“ A nő utolsó szavai meglepték Francist. „Kegyednek bizony nincs pénzre szüksége!“ kiálta. „Oh igen, nekem sok pénzre van szükségem. Vágyaim nagyon költségesek. S évenként nincs több rendes jövedelmem rongyos négyszáz fontnál — s talán még vagy kétszáz font értékpapirokban idegen pénz romjaiból — több nincs.“ Francis tudta hogy ez utóbbi szavai a biztosító társulatok által fizetett tízezer fontra vonatkoznak. „Hát már eltűnt a tízezer font!“ kiálta. — A grófnő újaival csettente a légben: „El mint ez!“ felelé halkán. „És báró Rivar?“ E kérdésre a bosszúság tüze mutatkozott nagy fekete

szemeiben. „Az én dolgom saját titkom, Mr. Westwick. Én egy ajánlatot tévék önnek — s ön még nem felelt reá. Ne mondjon nemet a nélkül, hogy meg nem fontolná előbb. Többet tapasztaltam a világban mint sok más ember, a színműírókat is beleértve. Rendkívüli kalandjaim valának, nevezetes történeteket hallottam, sokat észleltem s vissza tudok rájuk emlékezni. Nincs-e tehát elég tárgy a fejemben egy színmű írására — ha meg van a kellő alkalom?” Most szünetelt egy pillanatra, azután ismétlé Ágnest illető kérdését. „Mikorra várják miss Lockwoodot Velenczébe?” „Grófné, mi köze ennek a kegyed darabjához?” A nő úgy látszik kissé nehéznek találta a kérdésre válaszolni. Újra megtöltötte a csészét maraschino-punchesal, s mielőtt szólott volna, kiitta a felét. „Van valami köze a darabomhoz”, mondá a nő. „Kérem, értesítsen engem.” Francis felelé: „Miss Lockwood itt lehet egy hét alatt, sőt még előbb is.” „Nagyon jól van. Ha élek és szabad leszek — vagy még egy hétig ura leszek érzéseimnek (ne szakítson félbe, tudom mit beszélek) — elkészítem darabom vázlatát vagy körrajzát annak jeléül, hogy mire vagyok képes. Még egyszer kérem, elfogja ön olvasni?” „Minden bizonnyal elolvasom. De grófnő, nem értem —” A nő hallgatásra inte kezével és kiitta a második poharat is. „Én egy élő lány vagyok, — melyet ön olvasni szeretne. Ime itt van a helyes olvasásmódja, magyarázata, mint önök angolok mondják: dióhéjban. Némely ember fejébe vette azt a bolond gondolatot, hogy a meleg égálj szülőttei képzelődő népek. Soha sem volt nagyobb tévedés. Nincs kevésbbé képzelődőbb nép Italia, Spanyol- és Görögország vagy más déli tartományok népeinél. Már a természettől vakok a képzeleti és lelki dolgokra. Néha századok folytán találkozok ugyan köztük egy-egy lángész, de e kivétel épen a szabály mellett bizonyít. Most lássa! Én, bár nem vagyok lángész azt hiszem, hogy kis körömben ilyen kivétel vagyok. Fájdalom, nekem jutott valami ilyen erős képzelő tehetségből, a mi annyira általános az angolok- és németeknél, s oly ritka az olaszok-, spanyolok- és más rokon népeknél. És mi az eredménye? Azt gondolom, hogy beteges lett bennem. Tele vagyok balsejtelemmel, mi gonosz életemet hosszú remegéssé teszi. Most nem mondhatom, hogy minők. Elég, hogy korlátlanul uralkodnak felettem; saját rettenetes kényők szerint üldöznek engem a tengeren és a szárazon, mindig bennem vannak és szüntelen gyötörnek. Miért nem szállok velők szembe? Oh dehogy! én ellentálok nekik. Megkísérlem (e jó punch segélyével) szemökbé

nézni. Közönkint a józan ész nehéz erényét művelem. Olykor némi reménynyel kecségtet e józanság. Néha reméltem, hogy a mit való-
nak tartottam csak gonosz csalódás volt — ezek iránt egy angol
orvos véleményét is kikértem. Máskor más kétely enyhít egy kissé;
de csakhamar a régi rettegésben végződik és újra a babona hatal-
mába kerülök. Egy hét alatt szeretném megtudni, vajon a végzet
dönti el az én sorsomat vagy pedig magam. Ez utóbbi esetben el-
határoztam, hogy a már említett foglalkozással némítom el gyötrő
phantasiámat. Ugy-e, most egy kissé jobban ért engem? És, miután
ügyünk rendbe van hozva, édes Mr. Westwick, nemde kimegyünk
e hő tereméből az éj hideg levegőjét szívni.“ Fölkeltek, hogy elhagy-
ják a kávéházat. Francis úgy okoskodék magában, hogy a maras-
chino-punch adja az egyedül elfogadható magyarázatát annak, a
mit a grófnő beszélt neki.

~~~~~  
XX. FEJEZET.

„Láthatom-e még önt?“ kérde a grófnő. „Fölteszem, hogy a  
színművet illetőleg meg van az egyezség.“ Francisnak eszébe jutott  
az újra számozott szobában nyert tapasztalása. „Velenczében mara-  
dásom, nagyon bizonytalan“, viszonzá. „Ha még van valami mon-  
danivalója drámai kísérlete felől, jó lenne, ha most mondaná el.  
Határozott-e már a tárgy felől? Én jobban ismerem, mint kegyed,  
az angol közönség ízlését s — nagyon sajnálnám idejének elpazar-  
lását és nyugtalanságát, ha nem jól választotta meg tárgyát.“ „En  
nem törődöm a tárggyal, a meddig nem írok“, felelé visszavetőleg.  
„Ha önnek ötlenék eszébe valamely tárgy, mondja el nekem. Én  
felelős leszek a jellemek- és párbeszédekért.“ „Hát kegyed magára  
vállalja a felelősséget a jellemek és párbeszédek jóságát illetőleg!  
Valóban merész szó egy kezdőtől“, viszonzá Francis. „Mit mondana  
hozzá, ha a színpadra nézve a legkényesebb tárgyat jelölném ki ke-  
gyednek, ha azt kívánnám, hogy Shakespearerel versenyezve írjon  
egy kísértetes drámát, még pedig való történetet, mely kegyedet és  
engemet közelebből érdekelne.“ A grófnő karjánál fogva ragadta  
meg Francist és a népes oszlopszattól a tér üres közepe felé húzta.  
„Most mondja el hát nekem!“ kérte élénken. „Itt senki sincs köze-  
lünkben. Mennyire vagyok én benne érdekelve? Mennyire, mondja  
el, mennyire?“ A nő még mindig fogta Francis karját és nyugta-  
lanul rángatta a következő fölfedezés végett. Francis egy pillanatig



habozott. Azután a nő izgatottságán gyönyörködve, azt mondá, hogy csak tréfált. De hallgatójának ellenállhatatlan komolyságán csakhamar elmélkedni kezdte és azon gondolat ébredt föl benne, hátha e nőnek tudomása lévén a régi palotában történekről, talán némi magyarázatát adhatná a fi- és nővérével, továbbá a magával történeknak. Vagy ha el is akarná titkolni, esetleg felfedezhetne valamely érdekes eseményt saját tapasztalásából, melyből egy hivatott drámaíró jó művet alkotna. A színház virágzása volt életének egyetlen komoly törekvése. „Úgy látszik, egy új „Corsini testvérek“ nyomán vagyok“, gondola. „Hasonló új színmű végre is tíz ezer fontot hozna a zsebembe.“ Ez indokból minden habozás nélkül mesélte el, a mi vele és rokonaival a kísértetes szállodában történt. Épen Mrs. Norbury babonás rettegését adta elő, midőn utána megjegyzé: „Szomorú tárgy, ha kegyed alkalmasnak tartja. De van valami drámai a kísérteti befolyás fogalmában, melyet egymásután éreznek a rokonok, a mint successive a végzetes terembe lépnek — míg végre eljön a kiszemelt rokon, a ki látni akarja a szellemet és megismeri a szörnyű valót. Kiváló tárgy egy tragédiára, grófnő — hatalmas tárgy!“ Itt szünetelt. A nő nem mozdult és nem szólt. Francis most szorosabban vizsgálta. Mily benyomást tőn előadása? Oly benyomás volt ez, melyet az ő leleményessége sem mert sejteni. A grófnő úgy állott mellette mint egy kővé vált asszony. Így állott Ágnes előtt is, mikor Ferrarit illető kérdésére egyszerűen válaszoltak. Szemei kifejezéstelenek és merevek valának, arczáról eltűnt az élet szikrája. Francis kezénél fogta őt. Keze oly hideg volt mint a kövezet, a melyen állottak. Megkérdezé, hogy talán rosszúl van. Egyetlen izma sem mozdult. Akár egy halottnak szólott volna. „Kegyed talán nem lesz oly bohó, hogy komolyan vegye szavaimat,“ kezdé vigasztalni. Most lassú mozgás jelentkezők ajkain. Úgy látszék, hogy szólni erőködik. „Hangosabban“, mondá Francis, „így nem hallom.“ A nő egész erejével rajta volt, hogy ura legyen önmagának. Halvány világ kezdé enyhíteni szemei sötétét. Egy percz mulva már hallhatólag tudott szólni. „Soha sem gondoltam a más világra“, mondá lassú, tompa hangon, mintha önmagával beszélgetne. A nő emlékezete ama napra tért vissza, a melyen Ágnessel találkozék, az intő szavakra, melyeket akkor mondott.

Francis természetesen nem értette őt s zavarral nézett reá. A nő, mintegy magában beszélve s Francisre nem ügyelve, ugyanazon sötét, tompa hangon folytatá: „Azt mondtam, hogy nem sokára va-



lami esemény hoz össze bennünket. Nem volt igazam. Nem hitvány dolog lesz találkozásunk szülője. Mondám, hogy én lehetek az, aki elbeszéli neki, hová lett Ferrari, ha rá erőtet engem. Érzek-e más befolyást mint az övét? Vagy talán *az a férfi* fog arra erőtetni? Ha ama nő is látandja ezt, fogom-e én is látni?“ Ezután kissé lecsüggeszté fejét, lebocsátá szempilláit s hosszú nehéz sóhajt hallatott. Francis a magáéba fogta a nő kezét és megkísérlé magához téríteni. „Jöjön grófnő, kegyed elfáradt és beteg. Eleget beszéltünk ma éjjel. Lássuk, hogy jut szállodájába. Messze van?“ A nő csak mereven tekintte rá, mikor Francis megmozdult és magával akará vonszolni; egészen úgy látszék, mintha mély álomból ébredt volna fel. „Nem messze“, mondá félénken. „A parti régi hotelben. Rendkívüli lelki állapotomban el is felejtém a nevét.“ „Talán Danieliéban?“ „Igen.“ Francis lassan vezeté a grófnőt, míg ez némán követé a Piazzetta végeig. Ott, hol a hold világa szépen feltárta a lagunákat, a grófnő megállítá őt, mikor a Riva degli Schiavoni felé fordult. „Valamit kell önnek mondanom. Várakoznom és gondalkoznom kell.“ Hosszú szünet után megtalálta eszméjének elvesztett fonalát. „Ez éjjel abban a szobában fog ön hálni?“ kérdé. Francis elmondá, hogy e szoba most más ember birtokában van. „De a vendéglős holnap átadja nekem“, tévé hozzá, „ha kívánom.“ „Ne“, mondá a nő, „engedje át másnak.“ „Kinek?“ „Nekem.“ Francis meglepetve nézett reá. „Kegyed a mondottak után is e teremben akarja eltölteni a holnapi éjszakát?“ „Nekem benne *kell* hálnom.“ „Hát nem fél?“ kérdé Francis. „Oh igen, rettenetesen félek.“ „Magam is vettem észre az este. De miért kívánja e szobát? Hisz kegyed nem köteles azt elfoglalni, ha nem akarja“, mondá Francis. „Nekem nem kelle Velenzébe jönnöm, mikor elhagytam Amerikát. Mégis idejöttem. Meg kell kapnom azt a szobát s meg kell tartanom egész addig —“ Itt félbe szakítá szavait. „Ne gondoljon a többire. Nem érdekli önt.“ Sikertelen lett volna vitatkozni vele. Francis más tárgyra tért át. „Ma úgy sem tehetünk semmit“, mondá. „Holnap reggel meglátogatom és meghallom, mit gondol felőle.“ Újra a hotel felé haladtak. A kapuhoz közeledvén, Francis megkérdezé, valjon saját neve alatt jelent meg Velenczében. A nő fejét rázta. „Mint az ön bátyjának özvegyét, jól ismernek engem. Mint Naron grófnőt szintén ismernek. Pedig nekem most ismeretlennek kell maradnom itten. Azért közönséges angol név alatt utazom.“ Ekkor habozott és megállott. „De mi érhet?“ mormogá magában. „Több dologra emlékezem, de



többet felejtettem el. Így elfelejtém Danieli nevét, most meg nem tudom angol nevemet.“ Azután a szálloda csarnokába vezeté Francist, hol a falon függött a vendégek névsora. Lassan végig vonta ujját rajta és egy angol névnél állapodék meg: — „Mrs. James.“ „Ne felejtse el, ha jön holnap“, mondá. „Fejem nehéz. Jó éjt.“

(Folyt. következik.)

## VI.

### KRITIKAI SZEMLE.

*I. L' ESPECE HUMAINE PAR QUATREFAGES.* (Megjelent németül is mint az Internationale wissenschaftliche Bibliothek 30, és 31. kötete).

Munkája első szakaszaiban Quatrefages kimerítően és nagy szakavatottsággal, de a mellett az irány azon finom könnyedségével, mely a franczia és angol írókat oly előnyösen jellemzi, kimutatja, hogy a polygenismus, vagyis azon tan, mely szerint az emberiség több egymástól különböző speciesre oszlik, téves és tarthatatlan. A polygenismus hirdetőinek nincs igazuk, midőn az egyes néptörzsek eltérni látszó testi tulajdonságainak fajjellegi fontosságot tulajdonítanak, mert az elfogulatlan vizsgálat azt mutatja, hogy nincs oly testi jelleg, mely faj-osztályozásra jogosítana. Megczáfolván a polygenismus hiveinek nézeteit, áttér a monogenismusra s ezt döntő bizonyítékokkal támogatván, kimondja megingathatlan meggyőződését, hogy az emberiség csak egy fajt, egy speciést képez.

Miután kifejtette ezen álláspontját, szükségképp azon kérdésre tér át, mikép keletkezett az emberi species? és ez azon pont, melyben Darwinnal ellenkezésbe jut. Quatrefages mint jelesen észlelő természettudós nem üzenhetett háborút Darwinnak a biblia fegyvereivel, sőt elismeri Darwin érdemeit és kijelenti, hogy vannak a Darwinismusnak oly tételei, melyek ellen a legesekélyebbet sem lehet felhozni. Ilyenek első sorban a létért való küzdelem s a természetes kiválasztás. Ő nem is tudja, úgymond, hogy jöhet valaki azon gondolatra, e kettő fölött kételkedni vagy épen ezeket tagadni. Hiszen ezek tények és nem elméleti gyanítások, s kell, hogy e tényekben épen úgy lássunk valami elkerülhetlent és következetest, mint azon törvényekben, melyek a szervesetlen világon uralkodnak. Azonban



úgy folytatja Quatrefages, abban nem tudok Darwinhoz csatlakozni, ha e két tényezőnek oly jelentőséget tulajdonít, melynél fogva a szervezetek korlátlan változásokon mehetnek át, olyképen hogy egy species egyenes utódai tőle határozottan megkülönböztethető új species képezhetnek. Vagyis Quatrefages hiszi ugyan, mikép a szerves világ egyes fajai idő folytán változhatnak, de nem hiszi, hogy e változások új fajok keletkezéére elég nagyok lehessenek.

De ha a fajok nem származtathatók egymástól, néhány vagy talán csak egy ősfajtól vagy pedig összejtől, honnan származott tehát azon számtalan növény- és állatfaj, melyek a földtekét népesítik s mikép keletkezett az emberi species? A biblia hivei készek a felelettel: Isten teremté azokat, úgy a mint most vannak. Quatrefages nem fogadja el e magyarázatot, de minthogy Darwin tanát sem helyesli, kénytelen bevallani, hogy a fajok eredetét nem ismeri. „Mindig hű maradtam, úgy mond, azon módszerhez, mely csak azt ismeri el igaznak, a mit a tapasztalás és megfigyelés igazol. Oly kérdésekre, melyeket e módszer meg nem oldhatott s talán soha sem fog megoldani — pedig az ember teremtésének kérdése is ide tartozik — csak ezen egy feleletem van: nem tudom!

Nem említve Quatrefages anthropologiai nézeteit, művének különösen csak egy szakaszát érintem, melyben az ember erkölcsi tulajdonságait s vallási jellegeit fejtegeti.

Munkája bevezetésében azon kérdést tárgyalja, mennyiben különböznek egymástól a természet egyes országai, s azon eredményre jut, hogy a növényországot az ásványországtól az életjelenségek, az állatországot pedig a növényországtól az akarat nyilvánulásai különböztetik meg. Az állatnak is van akarata. Viszont ezen akarat érzékenységhez és öntudathoz van kötve. Ha az állatokat azon jelenségek szerint ítéljük meg, a melyeket magunkon is észreveszünk, a személyes tapasztalás s az összehasonlító megfigyelés arra tanít minket, hogy az állat is érez, hogy ítél, hogy akarata van, hogy tehát gondolkodik. Most az a kérdés merül föl: hová tartozik-e az ember? Valjon az állatországhoz? Vagy vannak-e oly sajátos tulajdonságai, melyek az állatokban hiányoznak? A testi szervezetben nem lehetnek e megkülönböztető tulajdonságok, mert ezt tekintve tökéletes állatok vagyunk. Boneztanilag az ember kevesebbet különbözik a magasabb rendű majmoktól, mint ezek az alacsonyabb állóktól. Érzelmek tekintetében sem különböznek az emberek az állatoktól. Az állat is tud szeretni, gyűlölni, ingerültség és félté-



kenység, fáradhatlan türelem és megingathatlan bizalom nála is mutatkoznak.

Az embernek úgy mint az állatnak vannak ösztönei, legalább a társulási ösztön minden esetre oda számítható. Az értelem nagyobb kifejlődése által az ember feltűnően különbözik ugyan az állattól, de figyelembe kell vennünk, hogy valamely jelenségnek nem kifejlődési foka, hanem csak belső lényege határozza meg jelentőségét. Ámde a természetvizsgáló látja, hogy az állat nem viselkedik más-képen, mint a milyen viseletet hasonló körülmények közt ő is tanusított volna, ez által azon következtetésre jut, hogy a cselekedetnél ugyanazon rugó vagyis ugyanazon értelmi erő működött.

A nyelv is csak az értelemnek legmagasabb nyilatkozata. Igaz ugyan, hogy a szó vagyis a tagozott hang csak egyedül az ember sajátja, de az állatoknak, különösen az emlősöknek s a madaraknak szintén van nyelvök, mely habár tulajdonképen csak indulatszókból áll, mégis megfelel az állatok szükségleteinek.

E szerint az értelem nyilvánulásában nincsenek lényeges különbségek az ember és állat között. Mi az tehát, mi az embert az állattól megkülönbözteti?

Van az embernek három lényeges vagyis alapnyilvánulása, melyekhez még több másodrendű is járul, s melyek a többi élő lényekben teljesen hiányoznak, úgymint: 1) az ember ismeri a jó és rossz fogalmát, 2) hisz magasabb hatalmakban, melyek sorsára határozólag befolyanak és 3) hiszi a halál utáni fenmaradását. — E két utóbbi hit szorosan összefügg, úgy hogy közös gyökre, t. i. a valóságosságra vezethetők vissza; míg ellenben az első, t. i. a jó és rossz fogalma, az erkölcsiségből származik. Tagadhatlan, hogy erkölcsiség és vallásosság csak az emberben találhatók. E kettő úgy megkülönbözteti az embert az állattól, mint az értelem az állatot a növénytől s az életjelenségek a növényt az ásványtól.

Biztosnak tekinthetjük, hogy a jó és rossz fogalma az emberek minden egyesületében el van terjedve, a mennyiben bizonyos cselekedetek ezen egyesületek tagjai előtt vagy jóknak vagy pedig megvetendőeknek tűnnek föl. A rablók is azon lopást, melyet egyik tagtársuk a másikon elkövet, rossz tettnek, sőt bűnnek is tartják, mely szigorú büntetést érdemel; épen így gyalázatosnak tekintik az árulást és feladást is. Mely cselekvény tekintendő olyannak, mely az erkölcsiségnek megfelel, annak meghatározása különböző körülményektől függ. A társadalmi intézmények, a vallás, a szokások



okozhatják, hogy ugyanegy cselekmény vagy jónak, vagy rossznak, vagy pedig egészen jelentéktelennek, mintegy közömbösnek tekintetik. E mellett azonban e cselekmények mindig az emberi képességek kifolyásai és így már magukban véve, de még inkább a különféle népek által történő különböző megítélés folytán valódi jellegek becsével és jelentőségével bírnak.

Az erkölcsiség jellegéhez tartozik a magánbirtok képzete is. Sokszor állították, hogy ez némely törzsnél teljesen hiányzik, némelyeknél pedig csak igen gyengén van kifejlődve. Ez azonban téves állítás, mert vadászok- és halászoknak, álljanak a műveltség bármily alacsony fokán, mégis vannak fegyvereik s eszközeik, melyek az egyesek birtokát képezik, a mint ezt a pontosabb utazók mindnyájan elismerik. A lopás még a legműveletlenebb népeknél is igazságtalanságnak tekintetik. Azonban büntetendő cselekvénynek csak bizonyos körülmények közt vétetik, más körülmények közt pedig jó, sőt dicséretes tettetnek. Ki az ellenséget meglophatja, dicsekszik tetteivel, mert az nem volt lopás, hanem háború. Megjegyzendő azonban, hogy a műveletlen ember majdnem minden idegent ellenségének is tekint.

Oly népeknél, melyeknél a nő vétel tárgyát képezi, a csábító voltaképen a tulajdonjogot sérti s mégis még a legműveletlenebb népeknél is sokszor magasabb felfogás mutatkozik s a csábító sokszor halállal lakol. Így pl. a négereknél a férj és a csábító között rendszerint kiegyezés jön létre, ha csak harmadrangú feleségről vagy ágyasról van szó, de ha a házasságtörés az első feleséggel vagyis a fetis-asszonynyal követtetett el, akkor a bűn csak a csábító halála vagy pedig vagyoni tönkretétele által bosszúlható meg. Igaz ugyan, hogy ez nem történik mindig, de ilyenkor az erkölcsiség s a törvény ellenkezésbe jönnek egymással. Ez nálunk is megtörténik, s a csábító sokszor épen úgy büntetlen marad, mint a négereknél.

Az emberi élet mindenütt bizonyos védelemben részesül s a gyilkosság mindenütt büntetettik. Csakhogy a gyilkosság igen különbözően ítéltető meg. Így nálunk sem nevezik gyilkosnak azt, ki ellenével rendes párbajban vív meg, s még kevésbbé azt, ki a háborúban sok ellenséget öl meg. Még tágabb e fogalom műveletlen népeknél, hol majdnem minden idegen ellenségnek tekintetik, s hol az emberi élet megsértése vérboszút követel és pedig olyképen, hogy nem okvetlenül és nem egyedül csak a bűnös van kitéve a véres megtorlásnak, hanem egész családja, sőt néptörzsének bármely tagja is.



Itt tehát sokszor az ártatlan bűnhődik mások vétkeiért. Az ember erkölcsi érzelmei azon tisztelőben is nyilvánulnak, melyet saját maga iránt tanúsít, vagyis a szemérmesség- s becsületérzésben. A vad népeknél is megtaláljuk e két érzetet, csak hogy a műveletlen embereknek oly szokások és cselekedetek is találhatók, melyek épen ellentétjei a mieinknek, a mi igen sok félreértésre adott alkalmat.

Igaz ugyan, hogy az erkölcsi rossz még azon népeknél is található, melyek a műveltség legmagasabb fokán állanak, de másrészt vigasztaló annak tudata, hogy az erkölcsi jó, még a legalacsonyabbban álló népeknél sem hiányzik egészen. Az ember minden körülmények közt ember marad.

A különböző népeknél található vallási elemnek megítélésénél sokszor nem található azon tudományos pártatlanság s a tényeknek oly higgadt mérlegelése, mely itt még sokkal szükségesebb mint az erkölcsi tulajdonságok megítélésénél. Így aztán könnyen történhetett, hogy különböző vizsgálók azt állították, mikép némely népeknek nincs vallási érzésük. S való volna ez? Igazán nem istenek azon lények, kikhez ezen népek szeretet vagy félelem által fűzvék, kiket tisztelnek s kikhez kérőleg fordulnak, vagy mert félnek, vagy pedig mert valamit reméllenek tőlük? E kérdésben az európaiak büszkesége volt oka a helytelen megítélésnek. Tudósaink és böleselőink, tartozzanak bár a hívőkhöz vagy a hitetlenekhez, a szabadgondolkodásuakhoz vagy az igazhitűekhez, mindig úgy képzelik az istent, a mint ezt a mi magas műveltségű köreinkben szokták képzelni. Ha a képzelet valamivel alacsonyabb, akkor azt hirdetik, hogy ez nem isteni többé s hogy tehát vallásról többé szó sem lehet. Ily módon jutott több, különben mély gondolkozású tudós azon következtetésre, hogy vannak oly népek, melyek egészen vallásnélküliek vagyis atheisták.

Lelkismeretes vizsgálódás arról győz meg bennünket, hogy az atheismus mindig csak szórványosan és soha sem egész népeknél, hanem mindig csak egyes embereknek észlelhető. Minden hitet, bármily egyszerű és szegényes, bármily naiv és gyermeces legyen is, még ha a képtelenséggel is határos, mégis vallási elemnek kell tekintenünk, ha legalább némiképp beosztható a kifejlődött vallási rendszerek képzeleteinek sorába. Bár minők a különböző vallási rendszerek dogmái, két sarkalatos pont mindig van bennök, úgymint: 1) hogy vannak lények, kik az ember fölött állnak és sorsára hatást gyakorolnak s 2) hogy az ember nem csak a jelen életre van



utalva, hanem hogy a síron túl még egy jövőnek néz eléje. Azon népnek, úgy mint azon egyes embernek, ki e tételeket elfogadja, van vallása, és minden nap új bizonyítékokat szolgáltat, hogy vallás mindenütt található.

Magasztos képzeletei majdnem minden vallásnak vannak, habár sokszor alacsony fogalmak által elfüdvé. De mindig el kell választani egymástól vallást és babonát. E kettő sokszor bensőleg van összekötve s a vizsgálódás feladata, e kettőt egymástól elválasztani s az aranyat napfényre hozni. Ehhez azonban idő és előítéletektől való mentesség kívántatik. Ha kérdezik, hogyan lehetséges, hogy Guineában a fő Istennek, ki a világot teremtette és kormányozza, képzelete mellett kifejlődött a fetis-imádás is? Ha kérdik, hogyan egyéztethető össze a mongolok samáni hite a fönséges Isten képzeletével? akkor méltán azon ellenkérdést lehet intéznünk, hogyan történhetett, hogy minden keresztény felekezetenél a legkülönösebb babonás nézetek találhattak befogadást és maiglan sem irtattak ki? Nem voltak-e boszorkányperek napirenden és pedig még csak egy-két század előtt, s nem hiszik-e falusi embereink, protestansok úgy mint katolikusok, még most is, hogy boszorkányok valóban léteznek? Nem jelentenek-e némelykor a hírlapok oly dolgokat, melyek világosan mutatják, hogy a falusiak, ha tőlük függne, úgy megégetnék a boszorkányság hírében álló szerencsétleneket, mint az a középkorban történt? És nem nyúlnak-e, hogy a bűnös pillantás kártékony hatását elhárítsák, oly eszközökhöz, melyeket alacsonyán álló népek is használnak? Valóban, a mi falusi népünk amuletjei nem igen különböznek azon grigri-től, melyet a négerek használnak.

Ha tehát a vizsgáló mélyebben hat a vallások lényegébe, azon erdményre jut, hogy a vallások a legmagasztosabb fogalmak valamint a legalacsonyabb nézetek tekintetében megegyeznek egymással, mert a különbség csak a formában s a közbenső képzetekben mutatkozik. Eddig Quatrefages.

Mi az, mi az embert az állattól megkülönbözteti? „Az erkölcsi és vallási érzület“, úgy mond Quatrefages. Az erkölcsi érzület első s legközönségesebb nyilvánulása a jónak a rossztól való megkülönböztetése, s minél tisztultabb az erkölcsi érzület, annál élénkebb a jónak szeretete s a rossznak megvetése. Azonban legyen szabad elmondanom egy aggodalmamat. Az ethnographiai vizsgálatok mutatják és Quatrefages is elismeri, hogy a társadalmi intézmények, szokás — és bízást mondhatjuk, hogy a hasznossági szempont is — hatá-



rozzák meg, mi a jó és mi a rossz. Merészen definiálta ezt egy néger, azt mondván, hogy jó, ha ő lophatja meg társát, és rossz, ha őt lopják meg. Annyi tény, hogy a legtöbb természeti nép nem azért tartózkodik a rossztól, mert ez rossz, hanem azért, mert fél. A mi házi macskánk és házi kutyánk is azért és csak azért tartózkodik a nyaláncságtól, mert fél a büntetéstől. De a rossztól való oly tartózkodás, melynek félelem az indító oka, nem lehet az erkölcsi érzület nyilvánulása s e szerint sok természeti népnek nagyon kétes az erkölcsi érzülete.

Az erkölcsi érzület nyilvánulásai közé tartozik Quatrefages szerint a magánbirtok képzete is. Ez minden, még a műveltség legalacsonyabb fokán álló vadász- és halásznépeknél is ki van fejlődve és így oly jelleg, mely az embert az állattól megkülömbözteti. Hogy magánbirtok jelenleg már minden népnél található, az tény; de vajlon megkülömböztető jellegül szolgáló erkölcsi tulajdonság ez? Hiszen az állatvilágban is találunk annak nyomaira. Így pl. Darwin-nál olvassuk, hogy a londoni állatkert egyik majma, közel törvén a kapott diót, meggyőződött a kódarab hasznáról, s azért azt vett használat után mindenkor szalma közé rejtette s féltékenyen őrizte. De különben is, nincs-e általánosan tudva, mennyire őrzik a méhek kasukat s költés idején a madarak fészkeket? Vajlon magasabb erkölcsi érzület vagy pedig tisztán hasznossági indokok itt az irányadók? A felelet talán nem lesz oly nehéz. S miért őrizi a vadász fegyvereit? Tisztán azért, mert ezek élelmét biztosítják, illetőleg élelmi beszerzését könnyítik. Tehát itt is a hasznossági indokok tűnnek szemünkbe.

Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy sok természeti nép értelmi tehetsége oly csekély mértékben van kifejlődve s annyira szunnyadni látszik, mikép gyermekekhez lehet hasonlítani őket. De valamint a gyermeknek nincs még erkölcsi érzése, úgy a természeti népnek sem, s valamint a gyermekeknél az erkölcsi érzület csak akkor mutatkozik, mikor felnőnek s tehetségeik kifejlődvén, az erkölcsiség fogalmának felfogására képesek lesznek, úgy a természeti népeknek is csak akkor van erkölcsi érzületök, mikor már a műveltségben bizonyos haladást tesznek. S ez az, mi a Quatrefages által nem eléggé megfigyelt vagy inkább általa el nem fogadott pontra vezet.

Ugyanis ő nem akarja elfogadni azon tant, hogy az emberiség egykor teljes vadságban élt s többi között így nyilatkozik: „Voltak-e



valóban emberek, kik századokon át oly állapotban éltek, mint ezt a sinai mondák ecsetelik? kik tehát nem ismertek törvényeket, kiknek nem volt semmi kézi ügyességök, kik semmit sem tudtak a tűzről, halottaikat nem temették el s fákon éltek? Minden ellenmond ily föltevésnek. Mindazon vad törzseknél, melyeknek életviszonyait valamivel pontosabban ismerjük, találunk bizonyos törvényes szokásokat, melyek nincsenek ugyan leírva, melyek azonban szigorúan megtartatnak.“

De mivel czáfolja meg az emberiség eredeti vad állapotának hypothesisát? Azon állítással, hogy jelenleg mindenütt találhatók bizonyos törvényes szokások, hogy minden nép ismeri a tüzet és gondoskodik halottairól. Másrészt azonban munkája egész fejezetét szenteli azon idő meghatározásának, mikor lépett föl először az ember; s tanítja, hogy az ember nyomai nemcsak a quaternär, hanem a pliocén, sőt már a miocén korszak rétegeiben is találhatók; s világosan kimondja, hogy mihelyt a külső föltételek olyanok voltak, melyek mellett az emlősök élhettek, az ember is megélhetett már. „Nem lehetetlen, úgymond, hogy az ember már az első emlősöknek kortársa volt, hogy tehát már a secundär geológiai korszakban is élt.“

Föltéve, hogy ez valóban megtörtént, a mihez azonban igen sok kétség fér, mily mérhetlen idő múlt el azóta, s az emberen semmi változás sem történt volna? Minden változott körülete: az állatok, a növények, sőt e földteke fölülete is, és csak az ember maradt volna változatlanul? Tehát eredetileg volt szegényérzete, már eredetileg gondoskodott halottairól, már eredetileg ismerte a tüzet, ő, az ember, ki par excellence növényevő! Oly föltevés ez, mely még a biblia elbeszélésén is túl megyen. Hiszen a bibliai Ádám meztelen és kezdetben nem is szegényli e meztelenséget; értelmisége, férfias akarata oly csekély, hogy nem tud ellenállni Éva kísértésének s eszik az almából; érzi ugyan, hogy rosszat tett, és bánja is, de csak félelemből és nem erkölcsi érzületből; vallási képzelete is oly alacsony, hogy azt véli, mikép elrejtőzhetik a mindentudó Isten előtt. Nem a valódi vad ember mintaképe áll-e előttünk?

Bízást mondhatjuk, hogy évezredeknek kellett elmúlniuk, míg az ember a legegyszerűbb ügyességeket elsajátította, és újra évezredeknek, míg a legegyszerűbb erkölcsi eszméket felfoghatta. A műveltség eszményesítette a vad ember vonásait, de a cultura ezer és



újra ezer évek nehéz munkájának gyümölcse és nem felülről jövő adomány.

Különben is azon tétel elfogadása, hogy az ember eredetileg teljes vadságban élt, nem zárja ki a vallásosságot, a mint ezt szépen bizonyítják Lord Dunraven azon levelének végszavai, melyet a Cambrian Archaeological Association-hoz intézett: „Tekintsünk hátrafelé, úgymond, azon időszakra, mely az őstörténelmi vizsgálatok eredményei szerint az emberiség történelmét magában foglalja, akaratunk ellenére is azon meggyőződésre jutunk, hogy az egész egységes nagyszerű fejlődési tervet tár elénk, melynek végső célja, daczára egyes hanyatlásoknak, az emberiség folyton növekedő művelődése és magasabb tehetségeinek lassú, de folytonos kifejlődése, s mely épen ez által folytonos kinyilatkoztatása a mindenható Isten szándékai- és hatalmának, bölcsesége és kegyelmességének.“\*)

De bár a vallás és erkölcs az állat fölé emelik az embert, mégsem szolgálhatnak valódi osztályozási jellegül: mert voltak és vannak maiglan is népek, kiknek gondolkodásában s tetteiben hiába keressük a vallás-erkölcsi okokat, s kik mégis emberek, kik mégis a *Species Homo* tagjai.

R-i G.

~~~~~

H. AZ IFJ. KÁRMÁN JÓZSEFRŐL SZÓLÓ VITÁHOZ. — Lássuk, mit mond Beöthy úr a jellem rajzára és a kedély-hangulat igaz és költői festésére nézve. Véleményem szerint, én elég terjedelmesen és alaposan kifejtettem az ide vágó hibákat és hiányokat, melyek feltárják a *Fanni Hagyományainak* gyöngéit s megmutatják, hogy e mű még sem az a classicus termék, a minőnek keresztelék. Hogy az érdeklődő közönség olvashassa, nem sokára megjelenik az értekezés. Beöthy úr egy részét elővette okaimnak és komoly kritikára méltatta. Felhozott érvei azonban gyarló lábon állanak. Én pl. Fanni „csöndes és jó, félénk és kellemes“ characterét, „a kinek természetében valamely félénkség és magavisszahuzása van“, hogy Kármán szavaival éljünk, pszichológiai lehetlenségnek tartám. Mert ki is az a Fanni? Egy csecsemő korában árván hagyott leányka, kinek atyja „elfelejtett minden emberi és atyai érzékenységet — parancsoló és rettentő dörgő hang volt atyjának hangja.“ — A novella bevezetése kegyetlennek mondja az

*) Lubbock: Entstehung der Civilisation 1875-dik évi kiadás 448 l.

apát, majd tyrannusnak nevezi, „a kinél esméretlen volt minden érzékenység, a ki a szeretetet csak úgy esmérte, mint minden állat.“ Később maga Fanni panaszkodik: „Atyám éjféli álmombói mennydörgő szavaival felrezzent vagy általverő tekintettel mordan néz.“ Ez az atya újra megnősült. De a mostoha anya sem bánt jobban Fannival, kit mostoha „testvéreinek szolgálojává tett, a ki soha jó szót nem hallott ő tőle.“ Csak csúfolni, gúnyolni, sérteni tudják; de a szegény leány csupa szelidség, jóság, a ki mindent tűr. Ez az üldözés nem fejt ki benne a lelki erőt, mely daczban, ellenállásban mutatkozik, vagy ha erre képtelen az alatomosságot, kétszínűséget, irigységet, vagy érzéseinek eltompulását. Beöthy úr erre azt mondja: „Igaz, az övéhez hasonló gyermekkor a legtöbb esetben megzavarja a lelki élet harmonicus fejlődését, de hogy erkölcsi tekintetben is pusztító lenne azt az ősmesék Gudrunától kezdve a mi mindennapi életünkig ezer példa tagadja. A nép bizonyára nem alkot hamis lélektant, midőn népmeséinek százszor előforduló kedves alakját, a legifjabb királyleányt vagy a hamupipőkét sanyargattatva, üldöztetve, elkergetve és mindvégig jónak, búsnak, szelidnek, szeretettel teljesnek képzei.“ Ezek Beöthy úr szavai. Tehát a modern novellának a népmesék lélektana szolgáljon példányul. A mai elbeszélő költészet szigorú psychológiája a népmese szabadságával élhet. Tehát lerontjuk az egyik legerősebb bástyát, mely a költő alkotása és a nép mesés elbeszélése között áll a fen. Mert idáig azt hittük, hogy a mesékben legtöbbször hiányozván az indokolás, hiányzik az igazi psychologia is. Beöthy nem tudja, hogy a mesékben kész characterekkel van dolgunk. Hogy miként lett azzá, ahhoz semmi köze a mesélőnek, míg a műköltő indokol és magyaráz. A népköltő előadását ismerve nem is kérdezzük, hogy miért történhetett az, a mit nekünk mond, elfogadjuk és gyönyörködünk benne. De nem a műköltőnél. Nála azt is megkérdézzük: miért és hogyan? Neki indokolnia kell. Egyébiránt egy kissé merészen ugyan, de kimondhatjuk, hogy aligha van népmese, melyben oly indokolatlanul adatnék elő az apa-anya eljárása mint a *Fanni Hagyományai*ban s a népmese jó alakjai mellett, ha üldöztetnek, csakhamar megjelenik a vigasztaló is, míg Fanni csecsemő korától már durvaságban és bánatban részesül. A szerző csak azért rajzolja ezt oly bőven és részletesen, mert Fanni iránti részvétünket akarja fölkelteni, de nem veszi észre, hogy éppen ezzel esik az igazság elleni hibába, hogy lélektanilag lehetetlent hirdet. Inkább azt kellett volna mondani Beöthy

úrnak, hogy a népmese csak egészséges érzést beszélvén el, soha sem rajzolhat oly Fanniféle beteges sentiimentalismust. Népmese és — Fanni!

Némi kifogást tettem a szerelem lángoló kitörésére egy soha sem ismert és előtte nem emlegetett férfi megpillantása után. A tánczeremben vannak. Fannit a mozgás, a sokféle új tárgy és a zene derült hangulatba hozza. Víg lett. Enyelgett és ugrált társai-val. Jó kedvű fiatal lány lett belőle. A mit ritkán tőn, „egész szívéből“ nevetett. E szórakozás azonban csakhamar kifárasztja, tehát leül és körülnéz. „De — óh látás, a mely minden inaimon mint láng keresztül csapott; látás, a mely életem minden *pontjait* betöltötte.... Egy ifjú! — óh — milyen ifjú! — háttal az ablakhoz támaszkodott, két karját öszvekapcsolta és gondolatokba merült. Tévelygett tekintetem, mindenfelé nézett, tántorgott és újra — hatalmasan, minden *erőn* fetül visszarántódott hozzá — a *hasonlíthatatlanhoz*. Orczám veres tűzzel égett és szívem rettenetesen vert...“ Beöthy úr ezt a legtermészetesebbnek találja. Mint a novella mutatja Fanni hasonlíthatatlanja egy üres fejű, akarát és szenvedély nélküli udvarló és fecsegő, aki hamar könnyez s a táncban még hamarabb forog. E jámbor ember egy megpillantására örült szenvedélyt kelt Fanniban. Beöthy úr jószívű aestheticája természetesen találja ezt s szerinte „inkább a szívébe csöndesen lopózó szerelem lenne természetellenes.“ Itt éles ellentétben állunk Beöthy úr nézetével. Én azt hiszem, hogy az ily érzés nem is lehet igazi, nemesebb értelemben vett szerelem, hanem csupán az állati kéj erős vágya. Egy ártatlan magyar leányka soha sem *bolondul* bele egy férfiba, a kinek még csak *hasonlíthatatlan külsejét* látta; az lehetséges, hogy egy gyönyörvadászó férfi meglátva egy gyönyörű nőt erős kéjvágy támad benne és utána bolondul, hogy úgy mondjam minden áron birni akarja őt; de hogy egy félénk és szerény, szelíd és visszahúzó leányka a szerelem első hajnalán egy férfi külsejének megpillantására ily örült szenvedélybe essék, ezt véleményem szerint csak Beöthy úr ítélőtehetsége mondhatja igaznak. Más talán senki sem. De hogy nem! fogja Beöthy úr mondani, hisz ott van Romeo és Julia oly nagy mestertől mint Shakespeare. Kell-e annál örültebb szenvedély, mint a minő a tizennégy éves Juliát égeti, ki egy báli találkozás után azt mondja dajkájának: „*Tudd meg nevét! Ha tán nők már: sírom lesz nászágyam csupán.*“ Beöthy úr is idézi e szavakat. Csakhogy figyelembe kellett volna vennie a

Fanni és Julia közötti különbséget. Mindenekelőtt én Julia szereplésének kezdetét Shakespearenél sem tartom helyesnek. De ez nem tartozik ide; fogadjuk el, hogy Julia kitűnő alkotása a mesternek. Először is Julia középkori, csaknem mundi alak, úgy mint Lear, Macbeth, Hamlet. Itt a költő az idők jogánál fogva erősebb vonásokkal esetelhet. A mint valóban teszi is. Azután Julia elkényeztetett úri gyermek, a ki sok szabadsággal rendelkezik, kijárhat a házból, otthon édes anyja jelenlétében az érzéki gyönyörökre figyelemzetteti dajkája, midőn kétszer is elmondja: „Hát, arczra estél? mond az én uram, ha majd nagyobb léssz, majd esel hanyatt. Úgy-e Julám? S csitt lett s mondá: Igen.“ Még ugyanazon (I felv. 3 szín) jelenetben mondja a dajka: „Kisebb! dehogy! sőt rossz férj, ki mellett nő sovány marad.“ E dajka látszik tulajdonképeni nevelőjének, a ki bizonyosan felingerelte képzelőtehetségét. E szabadsághoz járul a déli olasz clima, hol a nővilág ma is érzékibb, tüzesebb, kéjelgőbb, mint nálunk. A szemérem is, kivált oly dajka magyarázatai mellett, bizonyosan háttérbe szorúl. Ujra mondom, még Juliánál sem értem azt a gyönyörvágó, csupán a külsőn alapult szerelmet. Hogyan értsem Fanniban, e szelid és szemérmes, félénk és üldözött természetben? Képzeltető-e, hogy minden társalgás, beszélgetés nélkül, egy pusztá pillantásra oly szenvedély fogja el, a minőt a szerző művében rajzol? Nem, ez teljes lehetetlen. Az lehet érdeklődés, megtetszés, a mi szerelemre vezet, de nem több. Adjuk hozzá, hogy Fannimagyar leány akar lenni, nálunk pedig csak nymphomaniába esett leányka tudna így írni: „Az én szívem repdesett elejébe annak, a kit nem láttam és most első látásra enyimnek esmértem, a kit szívem hangosan, érthetően kiáltott: Ez az! Eltűnt előlem minden, az egész világ körültem semmivé lett, őt láttam, őt éreztem csupán csak ezt a kívánva kívántat....“ A boldogtalan pillantást úgy látszik észrevette a *csudálatos esméretlen* és „bátortalanul, orcájá gyenge pirulással bevonva, mintegy magán erőszakot téve felém jó... Oh isten! az ég és a föld feküdt rajtam. Az öröm, a félelem, boldogság, rettegés — minden, minden indulat tolongott melyemben. Mit szólt, nem tudom. Én mit szóltam, azt sem tudom...“ Talán felesleges tovább időzni Beöthy úr ez argumentumánál, mert itt, szívesen bevallom, nem csupán rajzolt, hanem bizonyítani is akart, legalább egy lángész alkotásával hozakodott fel.

Említettük Fanni szerelmének tárgyát, *Tait* is. Fanni maga *páratlannak, hasonlíthatatlannak* jelezi. Ezt az első pillantásra teszi.

Előadásából látjuk, hogy T-ai *orczája gyenge pirulással volt bevonva*; hogy *dicsőségesen tánczol*; hazamenet alkalmával T-ai segíti Fannit felső ruháinak összeszedésében, ugyanakkor egy-két mondatnyit is szólnak egymáshoz, mesterkéltszerűen szerelni vallomást képeken. Idáig csak ekkor és a bálban intéztek egymáshoz néhány szót, de a mire Fanni nem emlékszik. Összes találkozásuk tehát igen rövid vala, mind a mellett a rákövetkező naplóban így ír róla: „Mely édes tűz fénylett szemébe, mely erő, mely éles behatás volt szakadozott szávaiban, indulatos felkiáltásiban, mely gyönyörű zavarodás bátortalan rebegésében, mely kibeszélhetetlen vonzó gerjedelem mély sóhajtsaiban, mely titkos és rábeszélő láng szemérmes felpirulásában! mely győzedelmes könny reszketett szemében, midőn elvált, mely ragaszkodó volt a kéznyomás, midőn a kocsiba felemelt — nem! a színlés nem majmol ily természetesen; és — ha ez álorcaza volt, úgy micsoda köntösbe mutatod magad dicső igazság?” Szegény Fanni és még szegényebb Beöthy! Hát igazán hiszitek, hogy egy *férfi* egy báli találkozáson bátortalan rebegéssel, indulatos fölkiáltásokkal, mély sóhajtsókkal, szemérmes felpirulással, szemében reszkető könnyekkel és *ragaszkodó* kéznyomással fejezze ki igaz és mély szerelmét? Ha Beöthy úr ily módon közelednék valamely úri ház estélyén egyik meghívott család leányához, mily ostoba teremtésnek kellene lenni az illetőnek, hogy komolyan vegye udvarlását! Hisz ez vígjátékba való, ott lehet így bolondozni; de másutt nem.

Ezután következik T-ai látogatása Fanniék házánál. Hogy viseli ott magát, tessék elolvasni a XXXIV. fejezetben. Okosságból Fannit ignorálja, a ki eleinte megbántódik rajta, de később észreveszi, hogy ez csak számítás. Anyjának igyekszik tetszeni és megtetszik. Testvéreit *udvarissággal tetézi és reménységeket indít*. Atyjának országos dolgokról beszél, egy-két anecdotát titokban meg-sűg, s nyomós ábrázattal, nagyképű fontoskodással az ország nagyjainak házi állapotait, melyeket a városban minden cipővarga tud, nagy szorgalmatossággal előszámlálja. E fényes szerep következménye az általános csodálat, a meddig csak meg nem tudják Fanni iránti szerelmét. Hol van itt a legesekélyebb férfiaság, nemes egyenesség?

Fanni csakhamar azon barátságos családhoz megy hosszabb látogatásra, melynél a bál tartatott. Ott találkozik T-ai Józsival. Ez felolvas neki — Gesznerből. Az olvasmányt Fanni is közli. A leg-émelygősebb, izetlenebb affectatio terméke. De van benne egy pas-sus: „Te azalatt, míg hamvam itt nyugszik, érdemesb férj ülése

között élj a legtökéletesebb boldogsággal...“ Ez kihozza sodrából a felolvasót. „Szörnyű felháborodással olvashatta ezt, alig mondhatta ki már az utolsó szokat a zokogás miatt. Elvetette a könyvet, sűrűn folytak könnyei, megragadta kezemet és homlokát reá eresztette.“ Ez nem épen különös a szerető szívek között. De mit csináljon most Fanni? Hagyja? Ne hagyja? „...Én is *zokogni kezdtem*... Segíteni magamon nem tudtam, felugrottam és sebesen kiszaladtam az ajtón... Oh de mihelyt kívül voltam, mely rettegések folytak körül, mely óhajtások!... Ő kínlódni fog akaratosságomon!... Ő meg fog boszankodni ily megvetésemen... Ő ketségbeesvén szeretetem megnyeréséről, nem fog többet merni szólni is a szerelemről... A szemérem visszatartóztatott; másként, meg ne ítélj szívem barát-ném! kívántam volna ebben a szempillantásban kinyitni az ajtót; berohanni, nyakába esni és tőle engedelmet kérni, hogy az elébb tőle kiszaladtam.“ Mindenesetre legegyszerűbb lett volna. Elmondhatták volna mennyire szeretik egymást. De Fanni nem úgy tesz. Kétségbeesésében barátnejához lép be, s ennek ablakából látja T-ait sebesen elnyargalni. Láttára *közel volt az ájuláshoz, visszatángorgott szobájába, lecsapta magát ágyába és keserves zokogással sirt.* És ez így megy tovább, míg végre elég szerencsések újra találkozni s rövid affectált conversatio után Fanni siet helyrehozni hibáját, maga teszi az első lépést, melyet forró csókokkal koronáznak meg. Szinte jól esik az olvasónak, csakhogy a két szerető megtalálta egymást. Ezután hosszú rhapsodiák következnek a szerelemről, melyet *nem festhet le emberi penna.* A napló XLIV. fejezetében Beöthy szerint *egy gyönyörű imádságot* sugott önmaga iránti bizalmatlansága. Egy fiatal, eszményi, minden érzékiség nélküli leány az első szerelem hajnalán azt mondja el a mennyei Atyának, hogy az ő szerelme *üres minden salakjától a testiségnek*; de azért mégis kéri: „Légy segítője, légy vezére tiszta szeretetemnek... óh az erőtelen a vigyázatlan ártatlanság oly közel van az eleséshez!... Te tartsd fen karomat, ha rogyni akarok.“ Hisz ha ilyet kér, ha vigyázatlan ártatlanságát félti, biz akkor jelentkezett már a testiség. Még azt is megengedem, hogy egy tizenhat éves ártatlan leány is imádkozik így, e szavakkal; hanem akkor jelen kell lenni a veszélynek, közvetlen tudatával kell bírnia a fenyegető bajnak. De itt még nyoma sincs. Fanni állítólag nem érzéki nő, T-ai pedig egy szikra érzéki hajlamot sem mutatott, inkább sóhajtozott és zokogott s eszébe sem jutott Fanni ártatlanságát ostromolni, ha csak egyszeri forró csókját

és ölelését nem vesszük annak. Egyébiránt nekem úgy tűnt fel ez imádság, mint ha amolyan Eckartshausenféle imakönyvből volna kiírva.

De térjünk vissza T-aihoz. Lássuk, mit tesz, mikor Fanni atyja jön meg, hogy leányát vigye haza. A hír hallatára *elhalaványodik, ajkai reszketnek, szólni sem tudott, mint a kő merően úgy állott és a legszörnyűbb fájdalom festette magát egész arczatán.* Miért? kérdezi az olvasó. Hisz tudhatta, hogy Fanninak egyszer haza kell menni és Fanniéknál is szívesen fogadták őtet, még nem esett tudomására, hogy a szülők ellenzik viszonyukat. Fanni azonban atyja engedelméből még két hétig vendég marad. „Mint a halálra kárhoztatottak azok a kegyetlen nappjai, melyeket bírái irgalmatlan szánakozással halála előtt engednek, oly két hét ez...” Fanni bizonyosan elmondá, hogy atyja ellenzi viszonyukat, T-ai „sírással panaszkolt, hogy atyja a tábori életre szánta”, de egyúttal hozzátette: „hogy az ő atyja oly jó, hogy őtet szereti; fogja őtet kérni megegyezéseért és ha azt megnyeri, azután az enyimektől is fogja azt kinyerni igyekezni.” E prózai és gyáva vigasztalás, melyben nyoma sincs a férfias önérzetnek és hatalmas szenvedélynek, nem tudta fájdalmukat enyhíteni; Fanni távozásának előestéjén, T-ai „a hóval beterített kertben bolyongott magánkívül és közel a kétségbeeséshez”, Fanni pedig „bezárkózott és vigasztalás nélkül ágyában fetrengett; a sok siralomtól kiveresült szemeiből a könnyek kiapadtak.” Végre T-ai mégis megemberelte magát annyira, hogy bekopogtatott Fannihoz. E tettben nyilatkozott összes telki ereje. „Szava elgyengült és olyan volt mint a hosszas betegségből fölkelte. A gyertyánál, melyet épen behoztak, egymást meglátván, mindketten visszahökkentek. T-ai halvány orcája, a sírástól felpuffedt szemei, egész formája szánakozást indított. Fanni kezét törte és magánkívül volt.”

Egy pár vigasztaló szó után egymás nyakába borultak, de mint Fanni írja, csakhamar „erőtlen lettem, minden tetemem elesett. Torkomat, mint a fojtó mérge, elállotta; melyem elszorult és a levegő után kapdostam... egyszerre minden eltűnt előlem és magamról semmit sem tudtam. Egy ágyon eszméltem fel, melyet körülállott ez a kedves háznép és élesztgetett. T—ai mint a megtestesült kétségbeesés összekulcsolt karokkal lábamnál állott.” Ime ennyi szenvedés a legesekélyebb akarat nyilvánulása, a leghitványabb elhatározás megjelenése nélkül! Miféle lángoló szerelem ez? T-ai többé nem is mutatkozik, annál kevésbbé tesz valamely komoly

lépést egyesülésükre. Fanni, az üldözött, elnyomott Fanni, kit egész életének szerencsétlensége vagy türelemre és tompultságra, vagy erőlyes eljárásra taníthatott, nem tesz mást, csak ájuldozik és sír, mint valami affectáló úri dáma, ideges hölgy, kinek mindennapi fegyvere azonnal elájulni. T-ai is csak zokogni, pityeregni tud, úgy hogy a sírástól felpuffednek a szemei. Azt mondja Beöthy úr, hogy ez így van jól, így van szépen: „Hervadásának és bukásának forrása nem annyira a szerencsétlenség, mint inkább szerelmének módja, rendkívülisége, erőszakossága.“

(Vége következik.)

VII.

KÖNYVSZEMLE.

— Rantmann Frigyes kiadásában *Wührl Jákó*tól szerkesztett *Magyar Vasuti Lexikon* jelenik meg, mely hézagot pótol közlekedésiügyi irodalmunkban s a szerkesztő ismert ügyessége biztosítékul szolgál arra, hogy jó kézikönyvet juttat a vasutak tisztjeinek kezébe. A négy íves, Stephenson arczképével s egy gőzmozdony rajzával díszített első füzet ára 50 kr. A többi füzet követi az első.

— *A két nővér*. Társadalmi regény egy kötetben írta *Homoród*. (A jövedelem egy harmada jótékony célra fordítatik. Ara 1 frt 20 kr. Budapest, Tettery Nándor és társa 1879). Mint beszélük a *Homoród* álnév alatt egy írónőnk szerepel; ez azonban nem tarthat vissza bennünket, hogy őszintén ki ne mondjuk meggyőződésünket. Bár nem tagadjuk, bizonyos géne-nel tesszük. *A két nővér* hitünk szerint a magyar könyvpiacon gyarlóbb művei közé tartozik. Mi nagyon utánozzuk a németeket, kinyomatunk mindent, akár minő gyöngemű legyen az illető író munkája, a könyvkereskedő nem tartja méltóságán alattinak nevét oda kölesőnözni, azt hiszi, hogy e pont épen nem vág üzletének tekintélyébe, csak pénzt né követelje. Néhány hónapja jelent meg *Solymosy* hülye tanulmánya s egy sokszor dicsért kiadó nevével találkozánk rajta. Ez a német könyvkereskedők szokása. Az angol és francia cégek sokkal szigorúbban járnak el, jobban vigyáznak nevök nimbusára s habár több olvasó közönségök van mint a németeknek, mert a francziát az egész művelt világ, az angolt pedig legalább a fél világ olvassa, jóval kevesebb francia és angol könyv jelenik meg évenként mint német. Ennek az a nagy haszna van, hogy a kereskedésbe jött francia és angol könyvet bátrabban megvásárolhatjuk, míg a németeknél vagy ismernünk kell az író, vagy előbb néhány kritikai lapot kell megtekintenünk, hogy tájékozhatjuk magunkat. De térjünk vissza *Homoród* művére. Ez tulajdonképen két nemzedék története, mindössze 158 kis lapon előadva. Képzeltetni, hogy ily csekély téren nem fejthetni ki a jellemeket, nem lehet feltüntetni a motívumok finom idegszárait vagy, ha mégis indokol a

szerző, ezt oly hanyagúl és rosszul teszi, hogy még ugyanazon a lapon ellen mond magának pl. az 5. lapon. Férfialakjai állítólag nem bolond emberek, de azért vakok, bárgyúk, nem látnak, nem hallanak semmit. Az új feleség kaczerkodik, másokkal szerelmeskedik, a férj azonban mit sem tud róla; egy jött ment orvos segélyével meg akarja mérgezni mostoha gyermekét, az öreg inas észreveszi és megakadályozza, kitud mindent, de a jámbor apa oly hülye, hogy semmit sem tud meg; később a nagyúri, elegans anya félig agyonüti e mostoha gyermeket, csodásan megmentik, el is meséli az apának, de az újra nem lát és nem hall, nem hisz semmit; azért marad finom érzésű (41. l.), a becsületes nyíltság, fenkölt lélek s tüzes véralakt szembetűnő kinyomatával (17. l.) A kiket Homoród szeret, a kiket becsületes jelleműeknek akar festeni, azok szegények olyan tehetetlenek, hogy méltán kötkedhetünk az író legelemibb ítélő képességében, vagy pedig társadalom- és emberismeretében. A jó Tarnayné, az anya, és a szép és nemes Irma, a jegyes, jelenlétében szeretkezik a fiú és jegyes egy másik leánnyal, a rokonság czime alatt ölelkezik, esőkolgatják egymást, egész nap együtt enyelegnek és játszadoznak, míg az anya a háztartással foglalkozik, a gyönyörű jegyes pedig betegeket és árvákat látogat. És a süketek, vakok e története így foly tovább véges végig. Pedig a szerző azt szeretné, hogy t. olvasói is hasonló jámbor süket és vak teremtesek, istenfélő, önfeláldozó ostobák legyenek. És ha mind ezért legalább az előadás valamely jobb sajátosságával tudna kárpótolni! De hiába keresünk ilyesmit. Egy-két alakrajzot kivéve csinosabb leírásra vagy eszmefejtetésre sem találunk. Homoródnak nincsenek érett eszméi. Nyelve is közönséges, épen nem költői. A magyar szörenddel nem ismerkedett meg. Szóval, a ki csak ily terméket tud szolgáltatni a hazai szép irodalomnak, az vagy tegye le a tollat, vagy írjon barátjai és nem a közönség számára; s ha mégis ki szeretné nyomtatni, írja rá a címnap homlokára: *készírat gyanánt* s ne boesássa könyvárusi forgalomba.

— *Német olvasókönyv* a középtanodák, polgári és leányiskolák alsó osztályai valamint a tanítóképezdék használatára szerkesztette *Jausz György*, a soproni felső leánytanoda igazgatója. Számos képpel, Budapest, Aigner Lajos. Ára füzve 90 kr., kötve 1 frt. Igen tartalmas, változatos és olvasó tankönyv.

— *Paedagogus és szaktudós*, írta *Schön József*, fővárosi tanító. Budapest, 1879. Zilahy Sámuel. Ára 30 kr. A szerző sok egyéb közt főleg dr. Heinrich Gusztáv tanár ellen polemizál, olvasókönyvének gyöngéit mutogatja, s sok zavarost vegyít össze, egy-egy okos állítással. Heinrich úr felületességét, könnyelmű állításait, botrányszerető vakmerőségét s komolyabb meggyőződés hiányát nagyon jól ismeri a közönség, de azt is tudja, hogy rendkívül tevékeny, szüntelen ír, igazi vielschreiber, a kinek soha sincs ideje gondolkodni, elmélkedni, a dolgok mélyébe hatni, még ha volna is hozzá tehetsége. Innen van, hogy handabandázás, erős mondások- és kifakadásokkal kíván szerepelni. De ezek ellen gyarló eszköz a Schönféle röpirat, mely bizony gyöngé és ügyetlen dolgozat. Ennél Heinrich Gusztáv is különbet írt volna.

— *Bárá Radvánszky Béla* nagybecsű vállalata: *A magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században* (Budapest, Knoll Károly, akad. könyvtárusnál) kiváló figyelmet érdemel. Már megjelent két kötet belőle, az adatgyűjtemény első és második kötete. A feldolgozás egy kötetben később következik. A három kötet ára együtt 7 frt. Műveltségünk története újabb időben nem egy dolgo-

zattal gyarapodott, s midőn e tárgyról megem'élkezünk, lehetetlen Ipolyi idevágó munkálkodását nem magasztalnunk, azonban a bensőbb család élet, a mindennapi háztartás részletes és hű képe még mindig várat magára. Kővály László munkái nincsenek kellő kritikával és elég alapos vizsgálódással írva, dr. Thallóczy Lajos érdekes közleménye Apafi udvaráról csak rövid időről szól, szintűgy Fraknoi becses értekezése II. Lajoséről. Annál nagy érdeklődéssel várjuk tehát Radvánszky Béla báró munkáját, mely két századot ölel föl. Nagyon szeretnők, ha Radvánszky a külföldi jelesebb írók műveit venné példányképül s az igazi történetíró művészetével dolgozna fel gyűjteményének becses adatait. (Miután e sorokat megírtuk, bevénk néhány ívet a feldolgozásból is, mely az egészek jóságára enged következtetni.)

— *A magyar emigratio a keleten.* Írta Veress Sándor, mérnök. Két kötet. Budapest. (Athenaeum 1879. A két vastag kötet ára 3 frt 50 kr.) Egyike az érdekesebb elbeszéléseknek, oly vonzó, mégis egyszerű rajzával a magyar emigransok viszontagságainak, mely a szerző jeles tehetségére mutat. Veress nem tartozott a magasabb állású menekültek közé, azért nem szól bele a fensőbb politikába, hanem a szemlélő, sőt az átélő, a tapasztaló közvetlenségével beszél el, mit látott, hogy mulatott vagy nyomorgott, minő helyekre vagy emberek közé vetődött. Annyi kedves apróceprő dolgot tud elmesélni, melyekre hol elszomorodunk, hol elmosolyodunk. Leírásai is vonzóak. Ítéletei, mivel nagyobb igény nélkül teszi, valószínűleg helyesek.

— *A felsőoktatás reformja s a magyar közműveltség.* Cultúr-politikai eszmétöredékek írta Lánczy Gyula tr. egyetemi magántanár. Budapest, az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása. 1879. E kis füzet szerzője komoly fiatal ember, ki szeret tanulni és gondolkodni s mindenekelőtt önállóságra törekedni. Egész dolgozata erre mutat. Ismerni látszik az angol és francia tanügyet nem csupán hírből, hanem részleteiben, nézetei nagyon eltérnek a hazai felfogástól és önállósága a merész, sőt talán vakmerő állításokig viszi. Több oldalról hallani a vádat, hogy a mit Lánczy Gyula ír, száraz okoskodás, nehezebb emésztetű tárgyalás, itt azonban szellemre és élénkségre, az ellentétre és más alakzatokra törekszik. Olykor hányavetiség, ostentatio, a neveléssel és könyvekkel való dobálózás sem hiányzik művében, melyek nem a száraz okoskodó hibái. Könyvét elég kellemesen olvashatni. Ő idealisabb műveltséget kíván a magyarnak. Sok igazsággal veti szemünkre, hogy a realismus, a naturalismus hívei vagyunk. Végig megy szellemi életünk számos jelenségén s mindenütt újjal mutat helytelenségeinkre. De reformtervei kevésbbé állják ki a próbát. Majd rendkívül merészek, majd impracticusok, majd egészen helytelenek. Főleg a középiskolákat akarja reformálni s a sulyt a görög nyelvre és mathesisre fektetni. Pedig mindez oly ábránd, melyet sohasem valósíthatni. A hoit nyelvek iskolai korszaka egész Európában letűnt. Ma már az angol és francia tanuló is keveset tud latinul és görögül, a németek mindenfelé panaszkodnak az eredmény csekélységéről, s hazánk legtöbb tanintézetében alig vizik többre egy kis grammatizálásnál, pedig a görög-latin oktatás ezelő a görög philosophia, világnézet, művészet, történelem stb. ismerete volna. De legjobban meggyőzhet bennünket állításunkról az iskolai háromszáz éves története. Mi volt háromszáz évvel ezelőtt a tantárgy? Theologia és görög-latin philologia. És mit látunk? Lassankint háttérbe szorul a theologia, jön a történelem, jönnek a leíró természeti ismeretek, a geographia,

végre a physica. Mindig követelőbbek, erőszakosabb lesznek. Ez oly processus, melyet megállítani semmiféle reactio sem lesz képes. A mostani ministeri enquête ugyan e reactio malmára hajtja a vizet, de azt hiszszük rövid időre.

— Egy igen érdekes mű negyedik kiadása hagyta el a sajtót: *Histoire secrète du gouvernement autrichien* (Paris, Charpentier. 1879). Szerzője Michiels Aladár. A munka nagyon élénken, igazán gyönyörű előadásban van írva. Jellemzései plasticailag kidomborítják a történet szereplő hőseit, úgy hogy magunk előtt képzeljük őket állani, velünk szóba eredni. A szerző irálya duskodik a festői jelzőkben, metaphorákban és képekben; ez ugyan nem a régi és véleményünk szerint örök mintául szolgáló történeti stíl, de napjainkban igen kedvelt s oly nagy mestereket mutat, minők Thierry Ágoston, Michelet stb. valának. Még kevésbé hiszszük, hogy a történet azon érdekes dramatizálása, mint azt Gobineau teszi és egyik t. munkatársunk helyesli, követendő példájátul szolgáljon a történetírásnak. — Michielsnek azonban két igen nagy hibája van, mindkettő az igazság rovására uralkodik munkájában, az egyik a túlságos czélzatosság, a másik a történet nem tudása. Alig van történetíró, a ki művészi alkotásánál bizonyos czélt nem tűzne ki magának, mely némileg kívül esik magán az igazság előadásán; de legalább palástolni iparkodnak az idegen czélt. Michiels könyvének azonban minden fejezete, sőt minden egyes pontja úgy van componálva, hogy az Austria iránti gyűlölet érezzék ki belőle. Minden sorából, minden gondolatából ez sugárzik ki. Ezért követi el a másik hibát is, olykor nem akarja tudni az igaz történetét, hanem holmi hírek után pl. ott is mérgezést lát, a hol rendes természetes halál következett be. E kirívó hibák daczára szívesen olvassák művét mindazok, a kik a szép előadást kedvelik. Például Wallenstein alakja nála igazán mesteri mű. Mivel a munka egyes fejezetei még 1857-ben jelentek meg a szabadelvű *Le Siècle* francia hirlap tárczájában, és a magyar dolgok elég jóakarattal és történetünk ismeretével vannak írva, nagyon valószínűnek tartjuk, hogy valamelyik emigransunk állott a szerző oldala mellett.

— *Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja*, írta Chernel Károly. Szombathely, nyomtatott Seiler Henriknél. Két kötet 1 frt. 20 kr. Jobb monographiáink egyikét üdvözöljük e munkában, melynek első kötete Kőszeg városának inkább jelenét rajzolja és nagy részben helyi érdekű, míg a második rész rendkívül becses adalékokat nyújt történetírásunknak, mert Kőszeg jegyzőkönyveiből állítja össze a városi és országos eseményeket. E jegyzőkönyvek néha oly érdekes részleteket foglalnak magukban, hogy olvasásuk még a laikusnak is kiváló élvezetet szerez. Ilyenek az 1532-iki török ostrom, sz. Jakab templomának elfoglalása, azután a regényes Szechy Mária letelepülése és halála stb. Szintén érdekes Dierthal Katalin boszorkány-pöre. Chernel Kálmán igen hazafias munkát végezett, mikor összeállította a város történetét. Egyébiránt nem mindig elégedett meg a jegyzőkönyvek előadásával, hanem sokszor másutt is kutatott s többször sikerült neki ectificálni egyes történeti adatot.

— *A Nyelvőr* czimű folyóirat havonként hoz egy-egy értekezést, becses nyelvtörténeti fejtegetést, majd vidéki gyűjtők fölfegyverzést, helyesen megrovogatja íróink magyartalanságait; de ezek mellett rendszeren folytatja nyelvcsináló maníját. A szerkesztő száraz és szűkkörű, durva és analyticus szelleme minden áron el akarja fogadtatni dogmatizmusát a nyelv terén, rideg törvényekről prédikál, melyek mindenkit köteleznek, beszél kores szókról, fattyúhajtásokról; a tudomány nevének

ben tiltakozik a „rossz” szók ellen, s különösen ajánlja a „jó” szókat. A neologia szabad expansiója neki sok részben fércz munkákat alkotott, melyek épen nem egyeznek meg az ő „törvényességi” ábrándjaival. Csúfolja Fogarasi és Czuczor mindent magyarosító tudatlanságát, egy sereg cikket írt ezek bohó állításairól, de nem veszi észre, hogy ő is ma holnap hasonló satyra tárgya lesz, mert az általa hangoztatott nyelvtudomány jóval tovább haladt az ő nézeteinél, hogy ma nem ismerünk jó vagy rossz szókat, nem ismerünk nyelvtörvényeket, melyek természeti szükségességgel különböztetnék meg a jó és rossz szókat, hanem a művelt világ nem egy nyelvtudósa vallja, hogy minden kifejezés jó, ha megértik és tetszik; hogy csak egy szabály lehetséges és ez a *szokás*. A szerkesztő azonban nem akar tudomást venni a nyelvtudomány e szaváról, nagy hüfóval és nevetlen durvasággal vitatja tanait oly írók ellenében, a kik félig az ő iskolájához tartoznak. Nincs hálásabb munka, mint oly ellenféllel szállani szembe, a ki részben ugyanazon elveket vallja. Az illető már félig le van fegyverezve. Legalább ez jutott mindig eszünkbe, valahányszor az Imre Sándor, Baksay Sándor, Szász Károly s mások elleni kiméletlen *csufolódásokat* olvastuk. Részben ők is dogmatisták s ugyanazon kellemetlen helyzetben vannak, a melyben a XVII. század dogmaticus protestánsai Pázmány és a jezsuiták merev dogmatismusával szemben valának, kik magából a szentírásból és másfél ezer éves magyarázóiból bizonyították be a prot. tanok helytelenségét. De valamint a philosophia, a vallás, a moral, szóval az egész ideal terén a civilisatio legnagyobb haladása a dogmatismus lerontása: úgy a nyelv terén is minden egyes előrelépés többnyire a genie (az irodalomban és a népben) szabad expansív alkotásától származik. Irodalmunk hatalmas expansív korszaka teremtetten a nyelvújítást, Vörösmarty és számos társa folytatta és megkedveltette, Petőfi és Jókai népszerűsítette; míg a mostani gyöngé, alkotni, teremteni erőtlén korszak írói nem tudnak tovább haladni. Lesz alkalmunk bőven kifejteni a nyelvtudomány egyedül helyes álláspontját; addig is igen mulatságos e vitát nézni, midőn a józanabbak, de logícátlanabbak minden áron megakarnak egy-egy nekik kedves szót vagy képzőt menteni a kárhözottak tömegéből (ex massa damnationis) s a grammaticusok legbohóbb furfangosságával érvelnek védeneyeik mellett. Az ügyvéd, ki az elvetemült orgyilkos mellett mondja el két óráig tartó védbeszédét, nem fáradozik annyit az enyhítő okok összegyűjtésében, mint e jámborok a védelmül felhozható nyelvjelenségek összehordásában. Igazán haszontalan fáradság egy követelő, de illetéktelen bíróval szemben.

— P. Szathmáry Károly: *Magyarország története* különös tekintettel a társországokra és művelődési viszonyokra. Középtanodai használatra. (Budapest, 1879. Tettey Nándor és társa. Ára 1 frt.) P. Szathmáry Károly rendkívüli tevékenységet fejt ki az irodalmi és társadalmi téren. Derék, munkás fia a hazának. Csak hogy kevés az ítéletkétsége és még kevesebb a tudománya. A *Koszorú* május havi füzetében a *magyar nyelv szépségéről* oly elemi ismerettel értekezik, mely alig különbözik Czuczor-Fogarasi módjától, így pl. nyelvünk rövidségéről szólván, azt hirdeti, hogy ez különös előnyünk, mintha nem mutatná a nyelvek története, hogy fejlődésükben felbomlanak. A latin igealakokat a mostani román fajok több szóval fejezik ki s a magyar is követi ez eljárást a *vala, volna* alkalmazásával. Külömben az algonkin északamerikai indián nyelv sokkal s tán a legrövidebb, mert ez egy szóval annyiféle viszonyt tud kifejezni, a mennyit nyelvünk csak több szóval

és nehezen értethet meg. Beszél a hangzatosságról s nem veszi észre azon nagy hiányunkat, mely a hangzókölcszedségből származik. A mit nyelvünk népszerűségéről mond igazi bárgyúság. Nagy művelődéstörténelmi munkája is magasabb felfogás, philosophiai mélység nélkül tömérdek hibával jelent meg. Mint gyöngé gondolkodó, mint igen középszerű tehetség nem az eszmék embere s tudománya is oly hiányos, hogy jelen tankönyve elé igen jó volt odabigyeszteni: „Főként Szalay, Horváth, Kerehelich, gr. Teleki J., Szabó K., Vass J., Ipolyi A. stb. műveik *nyomán*.” De talán elég lett volna közülök egy-kettőnek *nyomán* haladni és egyes pontokban másunnét kiegészíteni. Jelen munkának különben az az előnye, hogy némi ismeretet nyújt a társországok politikai és műveltségtörténetéből. Nyelve folyékony és olvasható.

— *Sullay István: Szabadelvűség, szabadság és vallás; vagy mi az oka az állam és egyház közötti viszálynak?* (Eger, 1879. Ára 2 frt). E nagy mű a modern társadalom előkelő kérdéseivel foglalkozik s az egyházi élet jelétül szolgál, hogy ily terjedelmes munkák látnak világot. Sullay sem új író, már egyszer foglalkozott hasonló kérdéssel a „*Szabadság, egyenlőség, testvériség*” cz. munkájában. Azonban végig olvasván e művet fájó érzéssel tesszük le és sajnáljuk a reá fordított fáradságot. Egyház és szabadság! sok százados problémája az emberiségnek! Mennyi ábránd és csalódás, mennyi lelki gyötorem és önkínzás forrása! A legkittünőbb szellemek és a legnemesb lelkek akarék összeegyeztetni e két hatalmat, s mindnyájan csalódtak, keserűn csalódtak. Nemes lélek jellemzé őket, de hiányzott náluk a széles látkör és az emberi természet igaz ismerete. Ma már tudjuk, hogy ott kezdődik a szabadság, a hol az egyház és állam kezd leszorulni a térről, a hol az egyház és állam nem avatkozik be lelki és házi világunkba. Nálunk még nincs meg a teljes szabadság, az egyház még beavatkozik házasságunkba, elemi és közép oktatásunkba stb. de mégis elmondhatjuk, hogy mióta Magyarország fenáll soha sem élvezett az egyén ennyi szabadságot mint napjainkban. S a szabadság igazán nagy hatalom lőn, mely még Sullayt is ily lelkesedésre ragadja: „Szabadság! . . . Ki az, ki érted ne lelkesülne, ki bírni ne óhajtana? Hol van a nap alatt oly közönyös halandó, ki a szabadságért ne volna kész sikra szállani? A hatalom és vagyon, kincs, tisztelet és dicsőség nagy hatást gyakorol az emberi szívre, de hasonlíthatlanul nagyobb a szabadság. A világtörténelem nagy és tiszteletreméltó alakjai között gyakran találkozunk olyanokkal, kik önként lemondottak a hatalomról, vagyonról és dicsőségről, de sehol, sehol sem akad vizsgaszemünk, sem a világ színpadáról letűnt népek, sem a most élők ezer milliói között, sem a rabszolgák, sem a kereszténység által civilizált népek soraiban . . . ki személyes szabadságáról egészen lemondott volna, ki midőn módjában volt, annak gyakorlását elmulasztotta volna. Nagy és véres csatákat vívtak egyes nemzetek a létért; de hasonlíthatnúl nagyobbakat és véresebbet vívott és vív az emberiség a szabadságért, s nincs talán oly pontja e nagy világnak, mely a szabadság-hősök vérével ne volna megszentelve.” E dythi ramb azonban nem tartja vissza, hogy a legzavarosabb logikával mindent össze ne keverjen, tömérdek ellemmondásba ne jöjjön s utóljára meg ne tagadja magát a szabadságot. Mi az ő szabadsága? A kath. egyház uralna, a papi hatalom korlátlanúsága. S ezt igen egyszerűen, bár nem új módon deducálja. A szabadság jogainak tiszteletben tartása. De ki szabja meg jogainkat? Az ész? Hisz ez tévedhet. A szabad akarat? Ez önző. Az emberi törvény? De hisz ezt ki lehet

játszani stb. Tehát ki szabja meg? A mindenható Isten. De hát ő jöjjön le a földre rendet csinálni? Igen, ő le is jött személyesen a Jézus Krisztusban. Jézus azonban visszatért az egekbe! Nem tesz semmit; itt hagyta az ő helyettesét, az egyházat csallhatatlan pápájával és püspökeivel. Ezek szabják meg jogainkat. Az ő uralmuk a *szabadság*. Azon patheticus dythiramb után mily együgyű pharisaeismus ez! Az emberiség nem ilyen szabadságot kíván, a polgári, vallási stb. szabadság hősei nem ilyenért ontották vérüket. Valóban sértő az a ravaszság, melylyel e könyv is a szabadság szót meri használni, midőn éppen ellene küzd. Sokkal becsületesebb azon egyszerű eljárás, melyet újabb időben egy-két egyházi írónál tapasztaltunk, a kik határozottan és világosan kimondják, hogy az egyház soha sem ismerhet el más szabadságot mint az övét, és a kath. igazság nem tűrhet más hitet, más nézetet, mert ez csak tévedés lehet s így nincs joga létezni. Igaz, hogy Sullay is kimondja mindezt, de annyi kerülő után s a szabadság-szó annyi ficzomitgatásával teszi, hogy mint az igazság kutatója nem érdemli ki becsülésünket.

